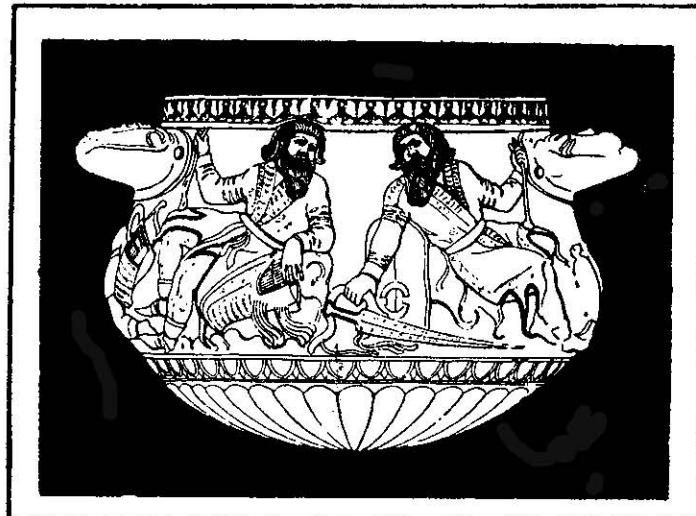

АРХЕОЛОГІЯ

1 * 1971

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

1

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ

1971

У збірнику вміщено теоретичні та узагальнюючі статті з питань стародавньої історії і археології України, повідомлення про нові відкриття на території УРСР, критику та бібліографію, хроніку.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

В. Д. Баран (відповідальний редактор), В. І. Довженок,
Н. С. Ємельянова (відповідальний секретар), Ю. М. Захарук,
М. П. Кучера, П. О. Кашиковський, Е. В. Максимов (заступник
відповідального редактора), Я. П. Петрусенко, Л. М. Сла-
зян, О. І. Тереножкін, Д. Я. Телегін, О. П. Черниши, Е. В. Чер-
ненко, І. Г. Шовкопляс, Б. А. Шрамко, Р. О. Юріа

Рецензент кандидат історичних наук М. М. Бондар

Редакція історичної та археологічної літератури
Зав. редакцією Г. М. Терлецька

АРХЕОЛОГІЯ

1

(На українському языке)

Друкується за постановою вченого ради Інституту археології АН УРСР

Редактор О. Х. Кудрик. Художній редактор О. Н. Квітка. Оформлення
художника Г. С. Ковпакенка. Технічний редактор Б. О. Піковська.
Коректор Л. М. Яцуга.

Здано на виробництво 9.II 1971 р. Підписано до друку 24.V 1971 р. БФ
03756. Зам. № 102. Видавн. № 275. Тираж 2600. Папір № 1, 70×108^{1/16}.
Друк. фіз. аркушів 7,5. Умовн. друк. арк. 10,5. Обліково-видавн. арк.
11,08. Ціна 84 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі при Раді Міністрів
УРСР, Київ, Репіна, 4.

Від редакційної колегії

Важко переоцінити археологічні багатства Української РСР. З її територією зв'язані відкриття всесвітньо відомих археологічних культур і давніх цивілізацій — трипільської культури, скіфських старажинностей, античних міст, зарубинецької і черняхівської культур, пам'яток давніх слов'ян, носії яких відіграли визначну роль в історії народів Східної і Центральної Європи.

Археологи Радянської України у тісній співпраці з археологами інших братніх республік успішно вивчають важливі наукові проблеми. Опубліковано ряд монографій і збірників, велику колективну працю «Нариси стародавньої історії Української РСР». Видається тритомник «Археологія Української РСР», підготовляється перший том десятитомної «Історії України».

Вихід у світ монографічних праць, присвячених важливим проблемам давньої історії України, є одним із свідчень теоретичної зрілості археологів, їх високої кваліфікації. Про творчі успіхи українських археологів свідчать також визначні експедиційні відкриття. В науку введено сотні і тисячі нових фактів, які дають можливість вирішувати складні проблеми, переглядати ті питання, що, здавалось, вже були остаточно розв'язані.

Археологія, як і вся історична наука, не стоїть на одному місці, а розвивається, поглилюється її проблематика.

Дальший успішний розвиток археології на Україні, швидке на-
громадження археологічного матеріалу, який є часто єдиним історич-
ним джерелом, вимагає створення періодичного видання, на сторін-
ках якого б висвітлювалися і обговорювалися важливі наукові про-
блеми археології, швидко й оперативно публікувалися нові матеріа-
ли і відкриття. Таким періодичним виданням повинен бути кварталь-
ник «Археологія» — науковий орган Інституту археології АН УРСР,
який створено замість збірників, що виходили під цією ж назвою
з 1948 по 1970 рр.

Завданням археологічного квартальника є: сприяти розробці теоретичних питань стародавньої історії Української РСР, марксист-
сько-ленінської методології і методики археологічної науки, боротися за підвищення наукового рівня праць, проти закостеніlostі, голої фак-
тології, схематизму, проти всього того, що стоїть на шляху її розв-
витку.

Одним з головних завдань квартальника є: сприяти розгортаєю творчих дискусій, глибокої наукової критики в дружній, діловій, творчій атмосфері, пройня-
тій колективним прагненням вирішувати назрілі проблеми.

Незалежним є те, що археологічна наука зможе нормаль но
розвиватися і виконувати покладені на неї завдання лише при умо-

ві, коли всі її періоди та напрями розроблятимуться рівномірно, коли їм приділятиметься належна увага. Надмірне зацікавлення одним якимсь періодом або проблемою може привести до втрати історичного підходу до явищ і подій, до зникнення закономірності — цього стрижня історичної науки,— без чого вона не зможе розвиватися і перетворитися в набір не пов'язаних між собою фактів. На сторінках квартальника будуть ставитися і вирішуватися проблеми всіх археологічних періодів та епох.

В галузі первісної археології будуть розроблятися питання локально-хронологічних особливостей палеолітичних культур на території Української РСР та їх взаємозв'язків з палеолітичними пам'ятками сусідніх територій; культурно-територіального членування неолітичних пам'яток на території УРСР та їх хронології і місця в історії неолітичного населення Європи; виникнення і розвитку общинних ремесл, палеоекономічного моделювання і демографії та ін.

Квартальник буде приділяти увагу вивченню етнічного складу населення території УРСР в добу раннього заліза та тих соціально-економічних процесів, які привели до виникнення скіфських державних утворень, з'ясуванню соціально-культурних впливів античних міст на розвиток тогочасного населення України.

Значного поглиблення і ширшого висвітлення вимагають дослідження пам'яток I тисячоліття н. е., від чого великою мірою залежить успішне вирішення проблеми слов'янського етногенезу. У квартальному знайдуть своє висвітлення дискусійні питання етнокультурної інтерпретації пам'яток рубежу і першої половини I тисячоліття н. е. на території Східної і Центральної Європи.

За останні 20 років зроблені великі відкриття в галузі слов'янської археології. Після багаторічних розшуків відкриті і тепер успішно досліджуються слов'янські пам'ятки середини I тисячоліття н. е. Порівняльно-типологічне вивчення їх з пам'ятками раніших культур відкриває шлях до виявлення підґрунтя слов'янської культури.

Потрібно продовжувати і поширювати дослідження давньоруських міст і зокрема Києва. Проблема їх виникнення і розвитку на ранніх етапах ще жде свого вирішення.

Квартальник сприятиме також дослідженю давньоруських поселень, без вивчення яких важко зрозуміти соціальну структуру давньоруського суспільства.

Необхідно розпочати серйозні археологічні дослідження пізньо-середньовічних пам'яток України, які поряд з писемними пам'ятками стануть важливим джерелом вивчення процесів формування української народності, її території і мови.

Квартальник буде сприяти розробці вказаних й усіх інших важливих проблем археологічної науки. Буде приділено увагу розробці питань, зв'язаних з використанням методів природничих наук в археології.

Марксизм-ленінізм осуджує нігілістичне ставлення до історичної спадщини, він вчить, що до неї треба підходити критично, використовувати надбання попередніх поколінь та належно їх оцінювати. Слід відзначити, що досі мало розробляються питання історіографії археологічних досліджень України. Часті випадки, коли лише мимохідь згадуються імена тих чи інших археологів або їх окремі праці, але не показується їх місце в розвитку археології України. Квартальник ставить своїм завданням всіляко сприяти розробці історіографічних питань.

Необхідно визнати деяке відставання допоміжних історичних дисциплін. Мова йде про історичну географію, епіграфіку, нумізматику, сфрагістику, зброєзнавство та інші дисципліни, без яких не можна вести ґрутового вивчення давньої історії. Квартальник сприя-

тиме поглибленню інтересу археологів до розробки і цих спеціальних галузей історичної науки.

За останні десятиріччя сталися важливі зміни в археологічній науці в країнах соціалістичної співдружності. Створився єдиний фронт історико-археологів, що ведуть наукову розробку різних проблем на основі марксистсько-ленінського вчення. Про успіхи істориків за-рубіжних соціалістичних країн, про археологічні дослідження в інших країнах світу читач знайде відомості на сторінках квартальногоника.

В процесі археологічних досліджень території України, що тривають близько 200 років, нагромадились величезні археологічні матеріали. Назріла потреба їх впорядкування і приведення в певну систему. З цією метою Інститут археології АН УРСР передбачає видання «Археологічної карти Української РСР», у якій будуть вміщені й відповідно інтерпретовані усі відомі на сьогодні археологічні пам'ятки і матеріали, виявлені на території республіки. Квартальник повинен зіграти важливу роль в підготовці цього видання.

Успіхи теоретичних досліджень великою мірою залежать від оперативної публікації результатів нових археологічних досліджень і матеріалів. Публікація нових археологічних джерел, видатних відкритів і знахідок знайде своє місце на сторінках квартальногоника у розділі «Повідомлення та публікації».

В розділі «Рецензії, критика та бібліографія» будуть друкуватися рецензії, бібліографічні довідки й анотації на книги, видані як в СРСР, так і за кордоном. Квартальник охоче буде віддавати свої сторінки рецензіям і критичним оглядам, у яких зі знанням справи й об'єктивно будуть оцінені нові археологічні видання.

Для здійснення координування наукових досліджень з археологією, які провадяться вузами республіки і музеями, публікації музейних колекцій, висвітлення експозицій, археологічних знань, іх пропаганди і популяризації буде введена рубрика «На допомогу краєзнавцям, музеєзнавцям, викладачам та вчителям історії».

Про наукову роботу археологічних інститутів, кафедр, історичних і краєзнавчих музеїв, товариства охорони пам'яток історії та культури, археологічних і краєзнавчих гуртків вузів і шкіл, про роботу пленумів, конференцій, симпозіумів, нарад, присвячених проблемам археологічної науки квартальник буде повідомляти у розділі «Хроніка та інформація».

Редакція квартальногоника вважає своїм обов'язком налагодити співпрацю з історичними науковими установами і кафедрами, а також представниками суміжних з археологією наук — антропологами, етнографами, палеозоологами, геологами та спеціалістами інших галузей наук.

Редакційна колегія сподівається, що квартальник «Археологія» стане науковим археологічним органом на Україні, який сприятиме дальшому розвиткові і координації археологічних досліджень, справі підготовки археологічних кадрів. Редколегія квартальногоника докладе зусиль до того, щоб зацікавити широкі кола читачів — викладачів історії, краєзнавців, працівників музеїв і товариства охорони пам'яток історії та культури, студентів, учнів і всіх тих, хто любить і вивчає далеке минуле рідного краю, хто цікавиться нашою наукою, її проблемами та успіхами.

Ю. М. ЗАХАРУК

До розробки теоретичних основ археології

Останнім часом помітно пожвавилась увага до постановки та розробки методологічних проблем науки, зокрема археологічної, що викликана її якісно новим періодом, узагальненням здобутків джерельного матеріалу і початком синтетичного рівня розвитку¹.

Умовою успішного прогресу теоретичних досліджень в галузі археологічної науки є правильне розуміння змісту її теоретичних проблем. Проте саме в цьому питанні досі немає єдності думок серед археологів, а це, звичайно, негативно відбувається як на самій постановці питання про розробку теоретичних проблем археології, так і на практиці її досліджень. Теоретичною основою археології, як і всіх суспільних наук, є філософія діалектичного та історичного матеріалізму.

Якщо «фундаментальною основою радянської археологічної науки, як і інших історичних наук, є філософське вчення марксизму-ленінізму, і в першу чергу, історичний матеріалізм»², то чи можна після цього говорити про ще якусь теоретичну основу археології. У зв'язку з цим слід нагадати, що питання про теоретичні та методологічні основи археологічної науки ставиться не вперше. В 20—30-ті роки, у період становлення радянської археологічної науки, коли питання методологічної переозброєності археології мало вирішальне значення, особлива увага приділялась проблемам марксистсько-ленінської методології та теорії. Мова йшла про ідейно-теоретичні, діалектико-матеріалістичні основи радянської науки взагалі і археологічної науки зокрема. Не дивно, що утверждження нового марксистського світогляду в радянській науці було тісно зв'язане і обумовлене гострою боротьбою з буржуазними методологічними школами, концепціями та теоріями у численних галузях наукового знання, в тому числі і в археології. В цих умовах на перший план висувалась філософська, ідейно-теоретична сторона наукової теорії та методології. Проте це аж ніяк не означає, що теоретичні та методологічні проблеми кожної науки обмежуються лише філософським аспектом. Хоч в період становлення радянської археологічної науки окремими дослідниками висловлювались думки про доцільність розробки конкретної методології та методики археологічних досліджень³, питання археологічної теорії та методології не стало предметом спеціального вивчення. Тільки недооцінкою специфіки археологічних знань, невмінням правильно визнати предмет, завдання та метод цієї науки можна пояснити заперечення самостійного значення археології як науки. Вимоги широких соціологічних узагальнень — з одного боку, і обмежена на той час джерельна база, з другого, не могли не привести до голого теоретизування, соціоло-

¹ Б. Рыбаков. Археология, проблемы и достижения.—«Наука и жизнь», 1969, № 11, стор. 35; Ю. Н. Захарук. Ленинское теоретическое наследие и некоторые вопросы развития археологической науки.—«Советская археология», 1970, № 2, стор. 10.

² Теоретические основы советской археологической науки. Тезисы докладов на теоретическом семинаре ЛОИА АН СССР. Из текста аннотации. Л., 1969.

³ В. И. Равдоникас. На новый этап.—СГАИМК, 1932, № 1-2, стор. 60.

гізаторського схематизму. Деяке уявлення про рівень історичних узагальнень того часу можна скласти при вивченні пам'яток степового півдня України і зробленого на його основі висновку про те, що «так звані скіфи суть не хто інші, як ті ж добре відомі «скорчені, окрашені» і що тут на лиці якраз той скачок, про який вчить діалектика»⁴. Не дивно, що реакцією на соціологізаторський схематизм, як порятунок від нього, було ігнорування, а інколи й заперечення важливості та доцільності розробки теоретичних проблем нашої науки.

А коли, нарешті, після гострих дискусій про предмет і завдання археологічних досліджень було визначено, що археологія є допоміжною історичною дисципліною, завдання якої полягає в збиранні та опрацюванні речового матеріалу як історичних джерел, почався період інтенсивного дослідження археологічних пам'яток та накопичення різноманітних джерел. Наступив «період великих археологічних відкриттів». Та рано чи пізно кожна наука досягає такого рівня свого розвитку, коли потреба узагальнення її фактичного матеріалу стає першочерговою і постає питання про визначення вихідних принципів та методів узагальнення. За цих умов, коли наука ставить перед собою завдання, які не може вирішити своїми засобами, вирішальне значення належить філософії, а оскільки ці питання торкаються проблем розвитку науки, наукового знання взагалі, відповідь на них може дати та галузь філософської думки, що спеціально досліджує проблеми логіки та методології наукового пізнання. Це, однак, не означає, що філософія, логіка та методологія наукового пізнання озброює кожну науку готовою теорією та конкретними методами узагальнення даної науки. Мова йде лише про ті вихідні, обов'язкові дляожної науки принципи, на основі яких можна виробити відповідну теорію та метод, що задовольняли б високі вимоги наукового пізнання і враховували специфіку даної галузі науки. Бо якщо мова про філософську теорію та її метод, то саме вона цієї специфіки не враховує і тому не може мати безпосереднього застосування для даної науки. Як стверджує логіка та методологія наукового пізнання, єдиною формою наукового узагальнення дляожної науки може бути лише теорія, а засобами узагальнення — теоретичні методи. Лише теорія «дає цілісне знання про предмет, розкриває його закономірності, що не може бути досягнуто в інших формах знання»⁵. Теорія, як стверджує логіка та методологія наукового пізнання, є невід'ємним структурним елементом кожної науки⁶.

К. Маркс, який разом з Ф. Енгельсом був творцем філософської теорії, матеріалістичного погляду на історію та суспільний розвиток, при дослідженні проблем конкретної науки взагалі не міг обмежитись лише філософською теорією та методом, а розробляв конкретну теорію даної науки. Як відомо, саме за глибоку, всебічну розробку теоретичних основ та методу політичної економії Ф. Енгельс та В. І. Ленін високо оцінювали науковий подвиг Маркса, який знайшов близьку втілення в «Капіталі».

А як вирішується сьогодні проблема теоретичних досліджень в нашій науці? Коли переглянути тематику теоретичних питань та проблем, які є предметом обговорення в наукових працях, не важко зауважити, що ці питання та проблеми охоплюють досить різні аспекти, різні рівні теоретичних узагальнень. І це можна пояснити не тільки різними поглядами дослідників на зміст і завдання теоретичних досліджень, але й складністю та багатопрофільністю теоретичної проблематики взагалі. Однією з найбільш поширеніх форм теоретичних узагальнень є праці, в яких дослідники, спираючись на ті або інші положення історичного матеріалізму чи багатої теоретичної спадщини класиків марксизму-ленінізму, роблять

⁴ СГАІМК, 1932, № 7-8, стор. 79—80.

⁵ П. В. Копин. Логические основы науки. К., 1968, стор. 218.

⁶ Побудова наукової теорії. К., 1965, стор. 25.

спроби діалектико-матеріалістичного пояснення суспільних явищ історичного процесу. Добрим прикладом успішного здійснення такого напряму теоретичних досліджень є переважна більшість змістовних і важливих в теоретичному відношенні праць, опублікованих в ювілейному збірнику Інституту археології АН УРСР, присвяченому 100-річчю від дня народження В. І. Леніна⁷. Немає потреби особливо обґрунтовувати важливість узагальнюючих публікацій такого профілю. Слід підкреслити, що вони вигідно відрізняються від праць аналогічного профілю попередніх років саме тим, що вирішують конкретні питання стародавньої історії на основі узагальнення значного археологічного матеріалу, внаслідок чого стало можливим більш обґрунтовано дійти до вирішення таких актуальних проблем, як виникнення та становлення людського суспільства, економічні передумови виникнення класового суспільства, походження рабовласництва тощо. На основі накопичення нових археологічних матеріалів і їх розгляду у світлі марксистсько-ленінських положень по-новому досліджено проблеми палеоекономіки, закон народонаселення, процес становлення первісних форм ремісництва⁸.

Інший характер досліджень мають праці, безпосереднім предметом яких є не досліджуваний науковою історичний процес, а сама археологічна наука. Вони безпосередньо торкаються проблем теорії археологічного знання, логіки археологічного знання, логіки археологічного дослідження. Якщо в дослідженнях попереднього профілю археолог спирається на ті або інші теоретичні положення для вирішення конкретних питань історії, то праці даного профілю стосуються самих теоретичних основ археологічного дослідження, теоретичних основ самої археологічної науки. Прикладом може бути збірник Ленінградського відділення ІА АН СРСР, який торкається важливих питань теорії нашої науки⁹.

Останнім часом багато уваги приділяється обговоренню важливого теоретичного питання про соціологічний та історичний зміст такого фундаментального поняття нашої науки, як археологічна культура. Мабуть, ні одна теоретична проблема археології не викликала такої жвавої дискусії, такої кількості учасників і друкованих праць¹⁰. І хоч поставлена проблема ще не знайшла свого остаточного вирішення, її дискусія свідчить про виключну актуальність розробки теоретичних основ археологічної науки і про зростаючий смак дослідників до питань археологічної теорії, про складність та труднощі, які виникають при постановці та вирішенні проблем археологічної теорії.

Значне місце в дискусії про археологічну культуру займало питання про те, чи є вона об'єктивною реальністю, тобто чи існує в дійсності¹¹. Якщо вона є науковим поняттям, то говорити про її реальність не доводить.

⁷ Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. М., 1970.

⁸ С. М. Бібіков. Марксистсько-ленінська методологія та археологічна наука.—«Український історичний журнал», 1970, № 4, стор. 48—50.

⁹ Теоретические основы советской археологической науки. Тезисы докладов на методологическом семинаре ЛОИА АН ССР.

¹⁰ А. Я. Брюсов. Археологические культуры и этнические общности.—СА, XXVI, 1956, стор. 5—27; А. П. Смирнов. К вопросу об археологической культуре.—СА, 1964, № 3, стор. 3—10; Ю. М. Захарук. Проблемы археологической культуры.—Археология, 1964, К., стор. 12—42; А. Л. Монгайт. Археологические культуры и этнические общности.—«Народы Азии и Африки», 1967, № 1, стор. 53—69; М. И. Артамонов. Этнос и археология.—Теоретические основы советской археологии. Л., 1969, стор. 3—6; П. Н. Третьяков. Археологические культуры и этнические общности.—Там же, стор. 28—33; И. С. Каменецкий. Археологическая культура — ее определение и интерпретация.—СА, 1970, № 2, стор. 18—36; Л. С. Клейн. Проблема определения археологической культуры.—СА, 1970, № 2, стор. 37—51; Л. С. Клейн, С. С. Миняев, Ю. Ю. Пиотровский, О. И. Хейфич. Дискуссия о понятии «археологическая культура» в проблемном археологическом семинаре ЛГУ.—СА, 1970, № 2, стор. 298—302.

¹¹ И. С. Каменецкий. Археологическая культура — ее определение и интерпретация.—СА, 1970, № 2, стор. 22.

диться. Бо, як твердить діалектико-матеріалістична теорія пізнання, наукові поняття є логічною, а не онтологічною категорією, є абстракцією, формою відображення¹² якогось фрагмента дійсності. Інша річ, коли мова заходить про об'єктивність наукових понять, про те, наскільки вони правильно відображають об'єктивну реальність. У даному випадку важливо, наскільки археологічна культура як наукове поняття правильно і об'єктивно відбиває конкретні реальні археологічні об'єкти. Це є одним із складних і поки що мало досліджених питань теорії археологічної культури. Його вирішення ніяк не можна підмінювати одним лише твердженням про об'єктивне існування археологічної культури, формально ототожнюючи її з реально існуючими археологічними пам'ятками.

Складність проблематики археологічної культури значною мірою може пояснюватись тим, що між самим поняттям археологічної культури і конкретними, реальними археологічними об'єктами, комплексами існують складні зв'язки і взаємовідношення. Є всі підстави твердити, що археологічна культура являє собою складну в структурному відношенні систему взаємозв'язаних археологічних фактів. У зв'язку з цим під час дискусії була слушно висловлена думка про необхідність розробки цілої системи понять, які б відбивали різні сторони та складові елементи структури археологічної культури і тим самим глибше розкривали її зміст та специфіку. Треба сказати, що в археологічній літературі уже знайшли поширення деякі специфічні поняття, зокрема такі, як «тип пам'ятника», «тип комплексу», «археологічний комплекс пам'яток», «культурний комплекс», «культурна група» та ін. В кожне з цих понять, як правило, вкладається різний зміст і, що не менш важливо, вони залишаються між собою розрізняючими, що практично утруднює користування ними в археологічному досліженні. Згідно з діалектикою логікою, кожне з наукових понять завжди повинно бути в певному відношенні, зв'язку з усіма іншими поняттями¹³. Якщо ж взаємозалежність між поняттями відсутня, то вони втрачають своє наукове пізнавальне значення. Сказане стосується не лише понять, пов'язаних з розробкою проблематики археологічної культури, а й понятійного апарату науки взагалі. Постійне вдосконалення понятійного апарату науки, як і уніфікація археологічної термінології — важлива передумова творчої розробки теоретичних основ археологічної науки.

Дискусія навколо проблем археологічної культури виявила, що зміст, який вкладається в це поняття, і роль археологічних культур в самому дослідженні не залишились незмінними. Минув час, коли археологічні культури були тільки засобом територіальної, хронологічної чи стилістичної класифікації археологічних пам'яток. З поглибленням знань про археологічні культури стало очевидно, що археологічні культури є не лише джерелознавчою класифікаційною одиницею, а й несеуть в собі відповідну інформацію про певні суспільні організми минулого, що відкриває перед нашою наукою нові можливості історичних узагальнень. Ці можливості, перш за все, залежать від самого історико-соціологічного змісту археологічних культур. Зокрема, гостро дискутується питання про співвідношення археологічних культур і етнічних спільностей. Багато дослідників звертало увагу на необхідність обережного підходу до його розв'язання, особливо коли мова заходить про археологічні культури, які відносяться до часу розкладу родоплемінного устрою і пізніших періодів. Між тим, як на це було звернено увагу під час дискусії, часто ті дослідники, які заперечують можливість ототожнення археологічних культур з етнічними спільностями, в практичній роботі цим положенням не керуються¹⁴.

¹² Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 168.

¹³ Там же, стор. 181.

¹⁴ И. С. Каменецкий. Археологическая культура — ее определение и интерпретация. — СА, 1970, № 2, стор. 35.

Що ж до черняхівської культури, яка, як відомо, належить до часу розкладу первіснообщинного ладу, ніхто з дослідників не сумнівається в можливості її етнічної атрибутації і відстоює лише різні концепції її етнічної приналежності. Чим же пояснити розбіжність між теоретичними положеннями і практикою археологічних досліджень? Наведені приклади свідчать про нерозвиненість археологічної теорії, про те, що без спеціальної розробки теоретичних основ науки марно чекати позитивного вирішення проблем, пов'язаних з історичною і соціологічною інтерпретацією археологічних джерел. На сучасному етапі розвитку науки мало проголошувати ті чи інші загальні положення, твердження, мало говорити, що археологічні культури лише в певних випадках можна ототожнювати з етносом, що, крім етнічних можливостей, треба враховувати й інші можливості атрибутації археологічних культур і не визначати, про які саме можливості йде мова. Якими б правдоподібними не виглядали ті або інші твердження, без належного обґрунтування і конкретизації вони залишаються довільними і тим самим втрачають методологічне та евристичне значення. Відповідні наукові твердження лише тоді можуть мати значення, коли відіграватимуть роль «керівних положень», «знарядь для аналізу конкретних даних»¹⁵. А це значить, що вони повинні піднятись до рівня справжньої наукової теорії. Дискусія навколо теоретичних проблем археологічної культури свідчить, що досі немає ще належно опрацьованої, обґрунтованої і загальноприйнятої теорії археологічної культури. І хоч дискусія не стільки вирішила, скільки поставила нові питання, які чекають свого розв'язання, в цьому, безперечно, полягає одна з важливих її сторін.

Наукове пізнання являє собою постійний процес постановки питань та відповідей на них. Ефективність наукових досліджень багато чим залежить від правильного визначення актуальних питань і проблем, від правильної наукової їх постановки¹⁶. Археологічна культура належить до найактуальніших проблем науки, до важливіших проблем теорії. Дуже важливо і те, що, ставлячи цю проблему, дослідники розуміють її складність, і при вирішенні тих або інших її сторін проявляють високу вимогливість і критичне ставлення до одержаних наслідків. Відзначаючи актуальність проблеми археологічної культури, суть якої полягає у створенні її наукової теорії, ми усвідомлюємо, що останніми далеко ще не вичерпуються теоретичні основи науки, що будуть складатися з цілої системи окремих теорій, в якій тільки одне з чільних місць має зайняти теорія археологічної культури. І якщо зараз проблемам теорії археологічної культури надається більше уваги, ніж іншим, то це в першу чергу пояснюється тим, що саме з ними в ході дослідження археологам найчастіше доводиться мати справу, а також і тому, що в цій ділянці теорії найбільш відчутно проявляються її слабості й суперечності.

Оскільки перед археологічною науковою постійно стоятимуть питання про розробку власної теорії, слід нагадати про велике неоцінене значення, яке надавав В. І. Ленін проблемам наукової теорії та їх розвиткові. Без сумніву, є всі підстави твердити, наводячи відомі ленінські слова про співвідношення революційної теорії та революційної практики, що без наукової теорії нема наукової практики. Ленін високо цінив значення наукової теорії. Він писав: «...для нас теорія є обґрунтування здійснюваних дій для певності в них»¹⁷, і неодноразово підкреслював, що лише завдяки теоретичній озброєності марксизм вперше дав можливість науці перейти від простого опису суспільних явищ до їх глибокого наукового аналізу¹⁸, що справжня наукова теорія «полягає в дослідженні і пояс-

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 70.

¹⁶ Ленинська теорія отраження и современность. Софія, 1969, стор. 601.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 344.

¹⁸ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 113.

ненні»¹⁹ складних суспільних явищ. Без наукової теорії неможливо правильно дослідити і дати правильне пояснення досліджуваного предмета. Ось чому Ленін підкresлював, що навіть найцінніші роботи в галузі фактичних, спеціальних досліджень не можуть компенсувати помилковість теоретичних положень дослідника²⁰. Він гостро критикував так званий послідовний емпіризм Струве за його зневажливе ставлення до наукового аналізу, наукових узагальнень, наукової теорії.

Гаряче відстоюючи значення наукової теорії Ленін постійно закликає до необхідності творчої її розробки. Цей ленінський заклик однаково мірою торкається розробки як філософської теорії, так і теорії окремих наук²¹. Разом з тим, закликаючи до розробки теорії, Ленін постійно застерігав проти загальних апріорних, безплідних теорій, які не можуть прийнятись за наукове вивчення фактів²². Він вимагав чіткого розмежування наукової теорії, «яка наближається до об'єктивної істини», від теорії довільної, фантастичної, чисто умової²³. Він різко виступав проти претензій на особисту теорію тих дослідників, які в своїх працях торкаються безлічі питань, «декретуючи, з забавною сміливістю, найрішучіші висновки»²⁴. Такі «теорії» та «методи» дослідження Ленін називав вченим сміттям, а не науковою²⁵. Висока ленінська оцінка значення наукової теорії в розвитку кожної науки і вимогливість до них є надійним дорогоувказом при розробці теоретичних основ археологічної науки.

Посилення уваги до питань археологічної теорії, зростання питомої ваги теоретичних досліджень в загальному балансі наукових досліджень в цілому гостро ставить проблему оволодіння специфічними формами та засобами теоретичного мислення. Однією з характерних рис теоретичного мислення є високий рівень наукового абстрагування і мистецьке оперування науковими поняттями і категоріями. Це вимагає від дослідника високої культури філософського мислення. Складні завдання і специфічні методи теоретичних досліджень вимагають відповідної спеціалізації в галузі археологічної науки, а також їх організаційного оформлення. В таких розвинутих галузях природничих наук, як фізика, хімія та інших, вже давно існує поділ на спеціалістів-експериментаторів та спеціалістів-теоретиків. Близько ста років тому пройшов поділ між теорією і експериментом у фізиці, і з часом це давало позитивні наслідки²⁶. Про необхідність спеціалізації й організаційного розподілу праці у галузі історичної науки вже йшла мова в спеціальній літературі²⁷. На порядку денного — виділення теоретичних досліджень в окремий підрозділ археологічної науки, а разом з тим і необхідність відповідної спеціалізації археологів і, можливо, їх організаційного оформлення в наукових установах.

Великі, відповідальні й складні завдання стоять перед радянською археологічною наукою. Найширше розгортання теоретичних досліджень — одна з вирішальних умов і невідкладних завдань її успішного розвитку.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 237.

²⁰ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 315.

²¹ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 122.

²² Там же, стор. 121, 122.

²³ Див.: В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 285.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 171.

²⁵ Див. там же.

²⁶ Макс Планк. Смысл и границы точной науки.—«Вопросы философии», 1958, № 5, стор. 109.

²⁷ А. И. Ракитов. К вопросу о структуре исторического исследования.—Философские проблемы исторической науки. М., 1969, стор. 184, 185.

К разработке теоретических основ археологии

Резюме

В статье рассматриваются некоторые актуальные вопросы, касающиеся разработки геогретических основ археологии: вопрос о понимании самого содержания теоретических основ археологической науки, отношение археологической теории к теории философской, современное состояние разработки теоретических основ археологии и некоторые аспекты их дальнейшей разработки.

Подчеркивается особо важное методологическое значение ленинских взглядов на научную теорию и ее развитие на современном этапе разработки теоретических основ археологии.

О. П. ЧЕРНИШ

Дослідження найнижчих мустєрських шарів стоянки Молодове V в 1962, 1964 рр.

Багатошарова стоянка Молодове V є однією з найцікавіших пам'яток палеоліту СРСР, що дає можливість на основі численних і різноманітних матеріалів стратиграфічно простежити особливості розвитку культури палеолітичної людини на території південного заходу від мустєрської доби до раннього мезоліту. Саме на основі матеріалів стоянки Молодове V вперше в Радянському Союзі були одержані абсолютні дати по радіовуглецевому методу для ряду найбагатших культурних шарів, що відносяться до мустє, пізнього палеоліту та початку мезолітичної доби¹. Вона є однією з небагатьох стоянок світу, що мають серії визначень абсолютноного часу.

Стоянка розміщена біля с. Молодове, Сокирянського р-ну, Чернівецької обл., на мисоподібному виступі правого берега Дністра². Ця багатошарова пам'ятка була відкрита автором в 1948 р. Протягом 1951, 1953—1958, 1960—1962, 1964 рр. Дністрянською палеолітичною експедицією Інституту суспільних наук було проведено значні розкопки, що сприяло відкриттю та вивченю залишків 20 різнотривалих поселень. Найнижчі з цих поселень відносяться до мустєрської доби.

З попередніх досліджень (до 1962 р.) на стоянці Молодове V було відомо лише залишки трьох мустєрських поселень (11-й шар, 12а та 12), з яких найбагатший був 11-й. Розкопками 1962 р. виявлено залишки нового мустєрського шару 11б, який знаходився в першій від сажистого прошарку смужці сірих суглінків. В 1962 р. були досліджені шари 11б та 11, а в 1964 р.— 12 і 12а. Контрольними шурфами, прокопаними до гли-

¹ И. К. Иванова, А. П. Черныш. Абсолютный возраст верхнего палеолита Приднестровья по данным радиоуглеродного анализа.— Доклады АН СССР, 1963, т. 148, № 2; В. А. Алексеев, И. К. Иванова, Н. В. Кинд, А. П. Черныш. Новые данные по абсолютному возрасту позднепалеолитических слоев стоянки Молодове V на Среднем Днестре.— Доклады АН СССР, 1964, т. 156, № 2; А. П. Черныш. Об абсолютном возрасте палеолитических стоянок Приднестровья.— Стратиграфия и периодизация палеолита Восточной Европы. М., 1965.

² О. П. Черниш. Палеолитична стоянка Молодове V. К., 1961.

бини 15 м, встановлено, що останні два шари є залишками найнижчих мустєрських поселень.

Під час досліджень 1961, 1962, 1964 рр. виявлено така стратиграфія (по західній стінці розкопу):

1) 0—0,1 м гумусовий шар; 2) 0,1—0,5 м бурий суглинок; 3) 0,5—3,75 м світло-жовтий лесоподібний суглинок; 4) 3,75—4,25 м прошарок

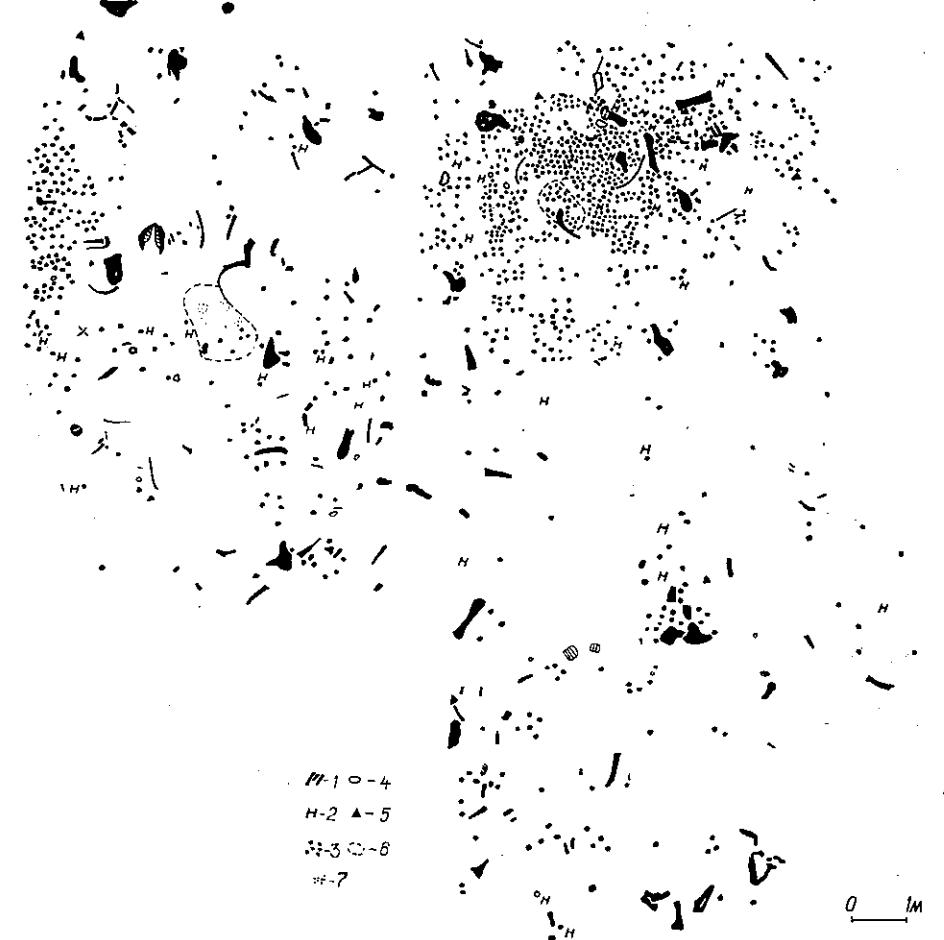

Рис. 1. План розміщення культурних залишків у 12-му шарі. Стоянка Молодове V.
1 — кістки тварин; 2 — нуклеуси; 3 — крем'яні вироби; 4 — уламки каменів; 5 — знаряддя праці; 6 — вогнища; 7 — залишки вугілля.

викопного ґрунту; 5) 4,25—4,7 м світло-жовтий суглинок; 6) 4,7—5,4 м викопний ґрунт; 7) 5,4—5,9 м світло-жовтий суглинок; 8) 5,9—6,2 м смужка викопного ґрунту, розділена суглинком; 9) 6,2—6,5 м світло-жовтий суглинок; 10) 6,5—7,5 м викопний ґрунт; 11) 7,5—8,5 м світло-жовтий суглинок; 12) 8,5—8,65 м сажистий прошарок; 13) 8,65—9,3 м світло-жовтий суглинок; 14) 9,3—9,5 м перша смужка сірих суглинків; 15) 9,5—10 м світло-жовтий суглинок з 11-м шаром; 16) 10—10,25 м друга смужка сірих суглинків з шаром 12a; 17) 10,25—10,7 м світло-жовтий суглинок з 12-м шаром.

Дані про дослідження мустєрських поселень шарів 11б та 11 вже частково опубліковані, і в цій статті ми зупинимось на матеріалах досліджень поселень мустєрських шарів 12 і 12a.

Найглибше поселення стоянки Молодове V — це поселення 12-го шару, що був спостережений в світло-жовтих суглинках на глибині

10,35—10,5 м від поверхні, нижче другої смужки сірих суглинків. Поселення 12-го шару є 20-м культурним шаром стоянки.

Проведені в 1964 р. дослідження частини поселення 12-го шару дали можливість встановити, що на цій площі простежується значно складніша картина в розміщенні культурних залишок, ніж це було виявлено на ділянках розкопів 1958, 1960 рр., що дало підстави для висновку про ці ділянки як про периферійну частину поселення³. Розширення досліджень в 1964 р. дозволило виявити в 12-му шарі, як і в 11-му, наявність ділянок зі скупченням культурних залишок.

Зокрема, спостережене північне та західне скупчення культурних залишків (рис. 1).

Поверхня культурних залишків в 12-му шарі понижувалась в північно-східному напрямку, відповідно до рельєфу сучасної поверхні мису «Щовб», де розміщена стоянка.

Найінтенсивніше північне скупчення культурних залишків овальної форми (5×6 м). Лінза скупчення товщиною 5—10 см мала темний колір. В його межах виявлені кухонні рештки-уламки кісток тварин, деякі з них були випалені. Тут також траплялись залишки вугілля, крем'яні знаряддя та відходи виробництва, розтирачі та відбійники з каменю, уламки випалених каменів. По краях лінза скупчення виклинювалася, а в центрі вона досягала товщини 10—15 см. В місцях північного скупчення знайдено близько 140—200 крем'яних виробів.

Наявність в межах скупчення значної кількості крем'яних виробів свідчить про обробку кременю на місці і застосування крем'яних знарядь. Значна кількість уламків кісток вказує на споживання мисливської здобичі.

В центрі скупчення, на глибині 9,34—9,51 м, простежені залишки вогнища (90×50 см) з крутими краями з півночі, похилими з південного сходу і південного заходу. Максимальну глибину (20 см) вогнище мало в північно-західній частині. Воно було заповнене залишками вугілля, пепрапалених кісток, крем'яними західками⁴. На частині вогнища дно було обпалене до червоного кольору. Це ж саме виявлено і при розбиранні вогнища в центрі скупчення 11-го шару в 1962 р. По краю скупчення з різних боків — великі кістки мамонтів — кінцівки, лопатки, тазова кістка, ікла. Останні нижніми кінцями були спрямовані до центра скупчення.

Всі ці дані, як і певна подібність до скупчення 11-го і до решток житлової споруди 4-го шарів свідчать, що північне скупчення є залишками довготривалої житлової споруди типу куреня.

На площі менш інтенсивного західного скупчення (5×6 м), на глибині 8,79—8,81 м, знаходилися в центрі залишки вуглистої плями від вогнища у формі неправильного овала ($1,9 \times 0,7$ м). В його межах простежувались залишки деревного вугілля. Лінза вогнища товщиною 1—2 см мала темний колір. Біля вогнища знайдено ікло мамонта товщиною 10 см. Цікаво, що вогнище оточувалося поодинокими ребрами тварин, які з усіх боків залягали горизонтально на віддалі 1—2 м від вогнища. Це кухонні покидьки мустєрської людини. На віддалі 1 м від вогнища лежала нижня щелепа молодого мамонта. Навколо вогнища крім уламків кісток виявлені крем'яні вироби (нуклеуси, уламки, відщепи, пластини, знаряддя), але меншою кількістю, ніж у північному скупченні. На цій ділянці мустєрська людина перебувала менший час. Тут, мабуть, була тимчасова оселя.

В 1964 р. в північно-західній частині досліджені ділянки були також знайдені уламки кісток та численні крем'яні вироби. Ці культурні

³ А. П. Черныш. Ранний и средний палеолит Приднестровья. М., 1965, стор. 83, 84.

⁴ Залишки вугілля взято для аналізу по С₁₄.

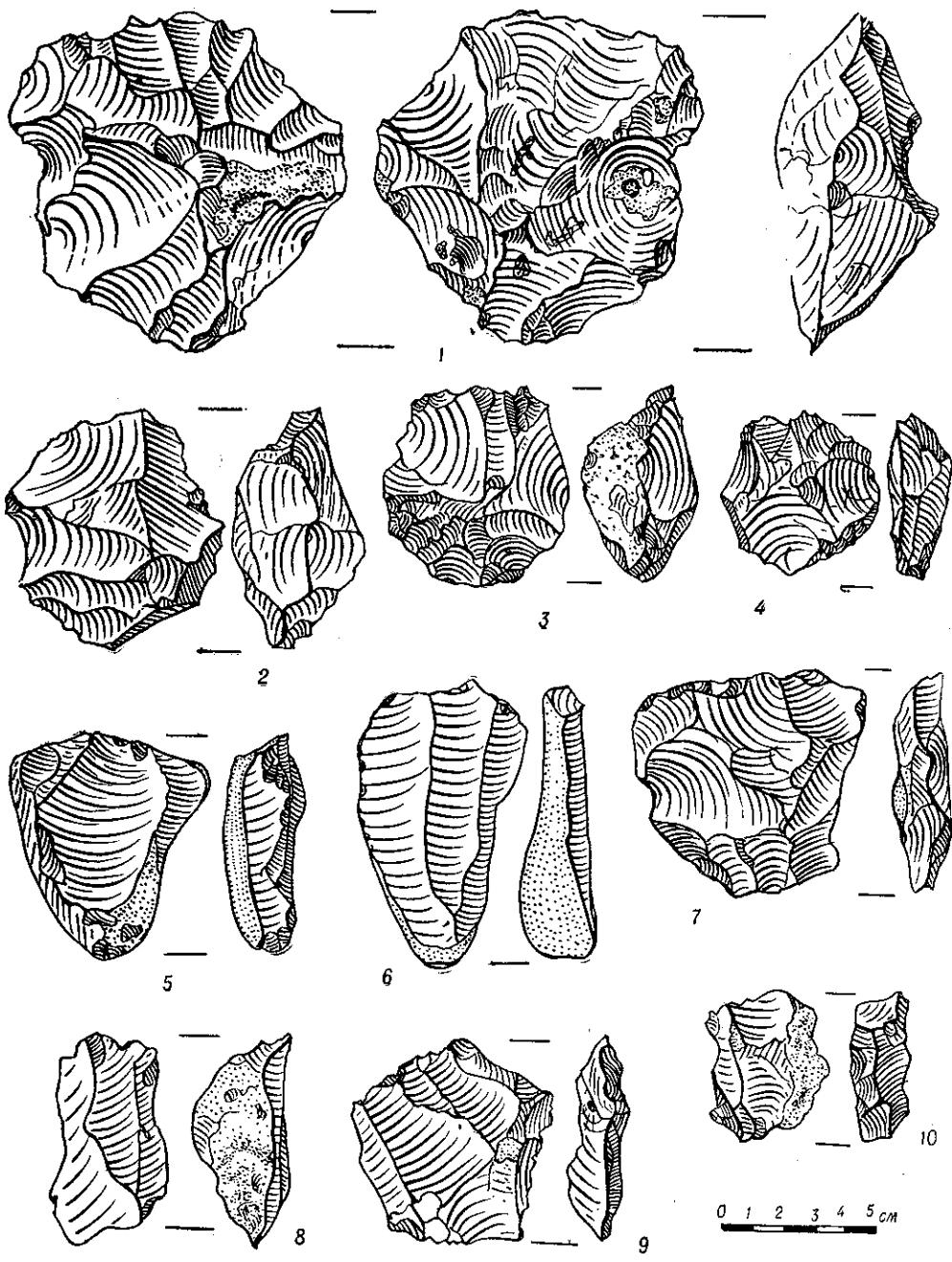

Рис. 2. Нуклеусы 12-го шару (1—10). Стоянка Молодове V.

залишки поширювались в недосліджену частину поселення. Характер їх розміщення дозволяє передбачати наявність ще одного скупчення в північно-західному напрямку.

Проведені в останні роки дослідження поселення 12-го шару дають підстави вважати, що на вивченій ділянці знаходились місця довготривалого перебування, можливо, залишки житлових споруд типу куренів, а також місця з незначною кількістю культурних залишків, які були периферійними частинами мустєрських поселень.

Серед культурних залишків в 12-му шарі переважають крем'яні вироби, яких було виявлено 2281 екземпляр. Вони складаються з 112 нуклеусів, 1113 відщепів, 446 пластин, відходів виробництва та 60 знарядь (рис. 2—3).

Для виготовлення знарядь використовувалися сірий, світло-буруватий та темний крейдяний і рінняковий кремінь. Інколи застосовувались також яшма та кремнистий пісковик. Більшість крем'яних виробів без патини.

Тут були знайдені різні за формуєю нуклеуси: одноплощинні (54 екземпляри), двоплощинні (24 екземпляри), дископодібні (19 екземплярів), трикутні (2 екземпляри), призматичні (1 екземпляр). 12 нуклеусів невиразної форми розміром від 3 до 11 см входять в підгрупу аморфних. В кожній групі серед нуклеусів спостерігаються певні варіанти. Так, серед одноплощинних були зустрінуті подовжені, овальні, квадратні, черепахоподібні, серед двоплощинних — подовжені, поперечні, квадратні, а серед дископодібних — однобічні і двобічні.

Аналогічні нуклеуси були виявлені на таких мустєрських стоянках СРСР, як Шайтан-Коба, Ахштирська, Бахчисарайська, Старосілля, Ільська, Джрабер VII та ін.⁵

Щодо використання нуклеусів певну форму мають і відщепи та пластини, виявлені в цьому шарі. Так, тут зібрани овальні, трикутні, трапецієвидні відщепи з масивними ударними бугорками. Із 1113 відщепів 107 мають підправку країв ударних площин.

Пластини 12-го шару складають 19% від усієї кількості його крем'яних виробів. Це є певним хронологічним показником, враховуючи стратиграфічне співвідношення 12-го шару до 11-го, де виявлено 20% пластин серед усіх крем'яних знахідок, та до 4-го шару мустє, де простежено 15% пластин щодо всієї маси крем'яних виробів. Частина пластин 12-го шару з підправкою країв ударних площин (111 з 446), деякі пластини з пізньо-палеолітичними обрисами, що свідчить про використання нуклеусів, близьких до призматичної форми.

Знаряддя праці 12-го шару складаються з 50 ножевидних знарядь, 5 знарядь типу гостроконечників, 4 різців та уламків пластини із слідами заполіровки від користування (рис. 3).

Крім того, на площі скупчень були простежені розтирачі, товкачі та відбійники з пісковика (7 екземплярів).

Серед фауністичних залишків (визначення Е. О. Вангенгейм та Л. О. Олексієвої) переважають уламки кісток раннього виду мамонта. Знайдені також уламки кісток зубра. Ці матеріали свідчать, що основною мисливською здобиччю мешканців поселення 12-го шару був мамонт.

Зокрема, слід згадати про нуклеуси, призначенні для сколювання пластин, значну кількість пластин, знарядь на пластинах, різців тощо.

В зв'язку з цим слід також вказати на абсолютні дати 11-го мустєрського шару Молодове V (50 300 Gr № 4017) та 4-го шару мустє стоянки

⁵ Д. А. Крайнов. Раскопки Бахчисарайской мустерьской стоянки.— КСИИМК, вып. 78. М., 1960; А. А. Формозов. Пещерная стоянка Староселье и его место в палеолите.— МИА, № 71. М., 1958; В. А. Городцов. Результаты исследования Ильской палеолитической стоянки.— МИА, № 2. М., 1941; Г. А. Бонч-Осмоловский. Шайтан-Коба.— Бюллетень КИЧПЕ, вып. 2. М.— Л., 1930; С. Н. Замятин. Очерки по палеолиту. М.— Л., 1961.

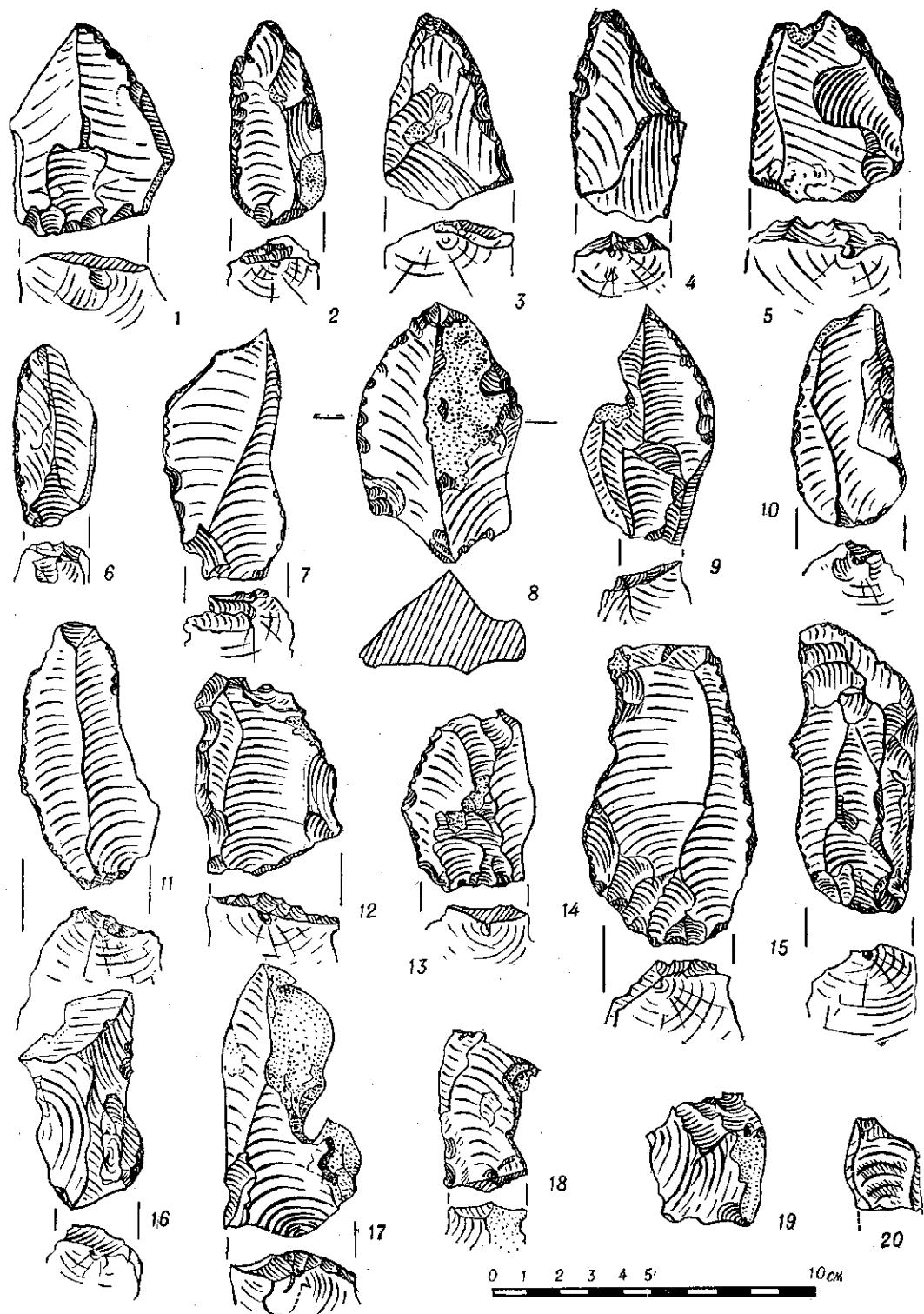

Рис. 3. Вироби 12-го шару. Стоянка Молодове V.

1—5 — гостроконечники; 6—15 — ножевидні знаряддя; 16—19 — різці; 20 — уламок пластини з заполковкою від користування.

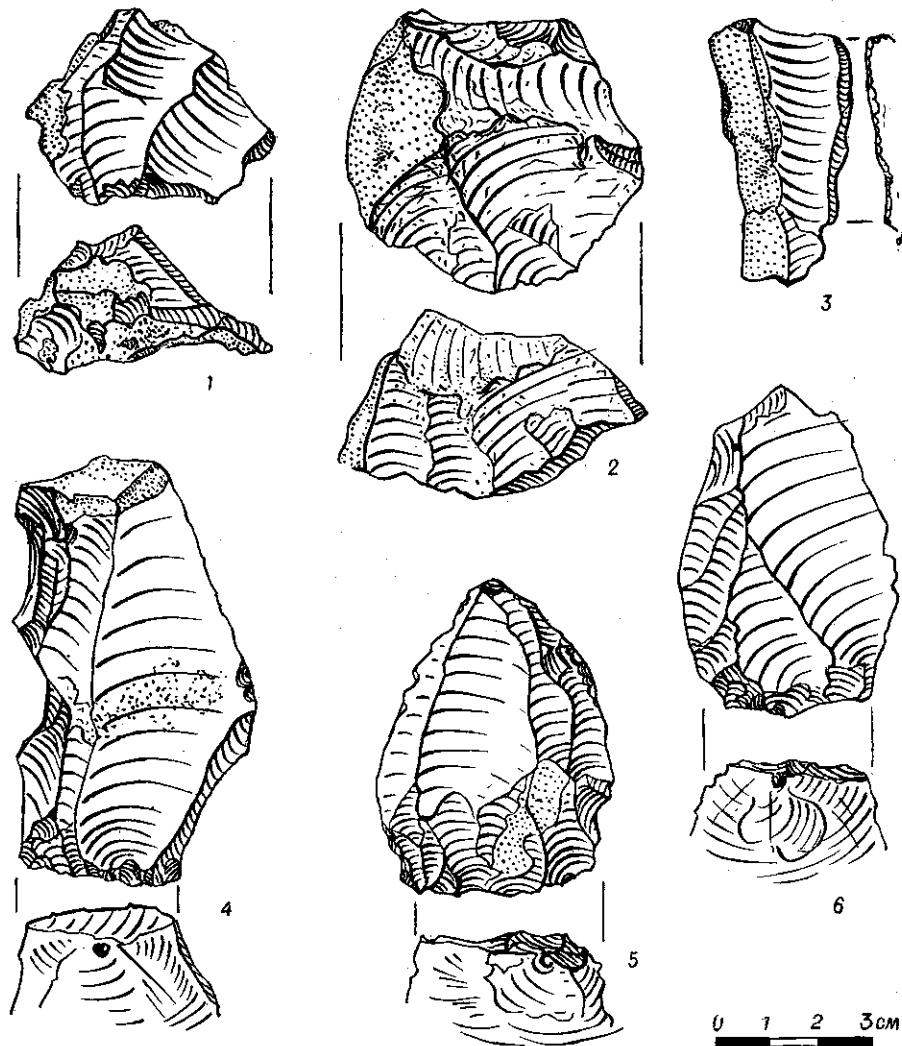

Рис. 4. Вироби шару 12а. Стоянка Молодове V.
1, 2 — нуклеуси; 3, 4, 6 — ножевидні знаряддя; 5 — знаряддя типу гостроконечників.

Молодове V ($>44\,000$ Gr № 3659)⁶, бо залишки поселення 12-го шару за геологічними умовами залягання є стратиграфічно проміжними між цими пізньомустьєрськими шарами, а це дає певні підстави вважати, що абсолютний час поселення 12-го шару дорівнює 43 000 років тому.

Вище 12-го шару в другій смужці сірих суглинків, на глибині 10—10,2 м від поверхні, були простежені і вивчені залишки культурного шару 12а. Цей шар стерильними прошарками відділяється як від 12-го, так і від 11-го.

На дослідженні ділянці в шарі 12а культурні залишки залягали у вигляді поодиноких уламків кісток та крем'яних виробів, проте в деяких місцях дослідженої ділянки їх було більше, ніж в інших.

Серед 19 екземплярів культурних залишків в шарі 12а переважають крем'яні вироби, які складаються з 13 нуклеусів, 203 відщепів, 56 пластин, 3 знарядь та відходів виробництва (рис. 4).

⁶ А. П. Черныш. Ранний и средний палеолит Приднестровья, стор. 121; И. К. Иванова. Стратиграфическое положение молодовских палеолитических стоянок на Среднем Днестре в свете общих вопросов стратиграфии и абсолютной геохронологии верхнего плейстоцена Европы.—Стратиграфия и периодизация палеолита. М., 1965.

Для виготовлення знарядь в цьому шарі вживався сірий, сіро-бронзовий та темний кремінь. Нуклеуси відносяться до двоплощинних, одноплощинних та дископодібних. Відщепи, знайдені в цьому шарі, мають овальну, трикутну та трапецієвидну форму. Деякі відщепи та пластини — з підправкою країв ударних площин. Відщепи та пластини здебільшого зі значними ударними бугорками, розміщеними навскіс щодо їх осі.

Знаряддя праці шару 12а складаються з двох ножевидних виробів та типу гостроконечника на трикутному відщепі з підправкою краю ударної площини. Розміри цього виробу $60 \times 45 \times 6$ мм (рис. 4, 5).

В цьому шарі були простежені також уламки лупаку та кісток раннього виду мамонта (визначення Є. О. Вангенгейм та Л. О. Олек-сієвої).

За геологічними умовами залягання поселення шару 12а відповідає 2-му шару містечка Молодове I, що також був простежений в другій смужці сірих суглинків нижче сажистого прошарку, який виявлений на стоянках Молодове I і Молодове V.

Стратиграфічні умови залягання 12а шару дозволяють включити його в групу пізньомустьєрських пам'яток Подністров'я, а характер розміщення культурних залишків на дослідженні частині дає підстави вважати, що ця ділянка є периферійною частиною мисливського стійбища пізньомустьєрської доби.

Дані найнижчих шарів стоянки Молодове V ще раз свідчать, що мустьєрські поселення відкритого типу складались з центральних ділянок, де людина осідала тривалий час і де простежуються залишки споруд для тривалого проживання, і з периферійних ділянок, де людина жила недовго.

Встановлення на основі досліджень мустьєрських поселень Подністров'я наявності житлових споруд мустьєрського часу на поселеннях відкритого типу свідчить не тільки про певну осільність, але й дає підстави для перегляду існуючої в сучасній радянській літературі концепції про час виникнення родового ладу. Довготривалі житла не були спорудами для однієї людини, вони не могли бути споруджені однією людиною, їх будували колективно і для колективу. Тому є підстави вважати, що родовий лад виник не за доби пізнього палеоліту, а в мустьєрський час, коли людина навчилась споруджувати колективні житлові споруди, що були житлами родових общин.

Матеріали мустьєрських поселень Подністров'я, досліджені останнім часом, свідчать про визрівання елементів пізньопалеолітичної культури в пізньомустьєрський час. Мустьєрські поселення Молодове V дають можливість стратиграфічно простежити поступове зростання зародків майбутньої пізньопалеолітичної культури. Про це доводить, зокрема, збільшення кількості нуклеусів, призначених для сколювання пластин, поступове збільшення кількості пластин серед крем'яного інвентаря, збільшення кількості знарядь на пластинах, збільшення кількості знарядь пізньопалеолітичних типів і поява в пізньомустьєрський час техніки спорудження довготривалих житлових споруд.

Всі ці дані одночасно дозволяють зробити висновок про відсутність розриву між середнім палеолітом і пізнім, про генетичний зв'язок пізнього палеоліту з середньопалеолітичною культурою цього району.

Важливим питанням є встановлення характеру середньопалеолітичної культури цього району.

Матеріали мустьєрських поселень Подністров'я і, зокрема, найнижчих шарів стоянки Молодове V дають підстави вважати, що середньопалеолітичні пам'ятки цього району мають як мустьєрські, так і леваллуазькі риси техніки обробки кременю, що свідчить про органічну єдність мустьєрських і леваллуазьких рис середньопалеолітичної техніки і що по-

ширені в літературі погляди, які відривають леваллуазьку техніку від мустєрської⁷, матеріалами Подністров'я не підтверджуються.

Ми неодноразово зазначали наявність спільноти серед матеріалів мустєрсько-леваллуазьких поселень Подністров'я і ряду середньопалеолітичних пам'яток Криму і Кавказу з леваллуазькими рисами, що дає підстави говорити про спільноту походження середньопалеолітичної культури цих районів і, можливо, про один шлях поширення цієї культури.

Одночасно слід зауважити, що на території Української РСР відомо ряд пам'яток, що мають певні відмінності від матеріалів досліджених нами мустєрсько-леваллуазьких пам'яток Подністров'я. В даному разі маємо на увазі стоянки типу Кік-Коби, Антонівки, Стінки на Дністрі⁸. Це свідчить, що населення мустєрського часу не було однозначним, але остаточне висвітлення цього питання є справою майбутнього, коли на широкій площі будуть досліджені серії поселень з виразними відмінностями в культурі. Зараз можливо лише зазначити, що в інших районах Європи спостерігаються пам'ятки мустєрського часу з певними відмінностями в техніці обробки кременю, що дозволило порушити питання про виділення в межах мустєрсько-леваллуазької культури кількох специфічних груп⁹.

А. П. ЧЕРНЫШ

Исследования наиболее глубоких мустерьских слоев стоянки Молодово V в 1962, 1964 гг.

Резюме

В 1962 и 1964 гг. Днестровской палеолитической экспедицией Института общественных наук продолжались исследования многослойной палеолитической стоянки Молодово V, находящейся на правом берегу Днестра у с. Молодова, Сокирянского р-на, Черновицкой обл. Исследовались мустерьские поселения этой стоянки. Наиболее глубокие слои стоянки 12 и 12а были изучены в 1964 г.

Во время раскопок 1964 г. на площади мустерьского поселения в 12-м слое были прослежены скопления культурных остатков, кости мамонта и зубра, кремневые изделия, растиральники, отбойники, остатки угля. Одно из скоплений можно рассматривать в качестве остатков долговременного жилища. Поселение 12-го слоя датируется позднемустерьским временем.

На изученной части слоя 12а (вторая полоска серых суглинков, ниже сажистой прослойки) была прослежена периферийная часть позднемустерьского поселения. Здесь были встречены кремневые изделия, обломки костей мамонта.

Новые материалы о мустерьских поселениях многослойной стоянки Молодово V позволяют более характеризовать среднепалеолитическую культуру Приднестровья. В частности, они позволяют говорить о генетической связи позднего палеолита этой территории со среднепалеолитической, об общности происхождения мустерьской культуры Приднестровья, Крыма и Кавказа, о мустерьско-леваллуазском характере среднепалеолитических памятников района Молодова, о зарождении ряда черт позднего палеолита в среднем палеолите.

⁷ A. Breuil et L. Kozłowski. Etudes des stratigraphie paleolithique dans le Nord de France, La Belgique et Angleterre.—L'Anthropologie, t. 41-43. Paris, 1931—1934; D. Peyrony. Elements de Prehistoire. Paris, 1948; F. Bordes. Levalloisien et moustérien.—Bulletin de la Societe Prehistorique Francaise. Paris, 1953, t. 50, № 4.

⁸ Г. А. Бонч-Осмоловский. Гrot Кік-Коба. М.—Л., 1940; Н. К. Анисютина. Новая палеолитическая стоянка на Среднем Днестре.—Бюллетень КИЧПЕ, вып. 31. М., 1966; В. М. Гладилін. Відкриття мустерьської стоянки на Донеччині.—Археологія, т. XX. К., 1966.

⁹ J. Combier. Chronologie et systématique du Moustérien Occidental. Données et Conceptions nouvelles.—Estratto du Atti del VI Congresso internazionale delle Scienze Preistoriche e Protoistoriche. Roma, 1962; F. Bordes. Moustérien cultures in France.—Science, 1961, vol. 134, № 3482.

О. Г. ШАПОШНИКОВА

До питання про металообробку у племен донецької катакомбної культури

Рідкість металевих виробів — характерна ознака для пам'яток енеолітичної доби. Найдавніші металеві предмети, які були у вжитку степового населення, стали відомі з відкриттям Маріупольського могильника (XXIV та поховання з браслетами)¹. Хронологічно близькі до них металеві вироби, виявлені в похованнях Микільського² та при пізніших похованнях Чаплінського могильників³, а також мідна гривна, знайдена у кам'яному ящику при дитячому похованні поблизу с. Золота Балка на Нижньому Дніпрі⁴.

Останнім часом наші відомості про давні металеві вироби збагатилися знахідками з ґрунтового енеолітичного могильника поблизу с. Петро-Свистунове, Запорізької обл.⁵ Тут при похованні № 1 та в розмиві берега були знайдені мідні браслети, виготовлені з округлого відклепаного мідного дроту, та сокира-клевець, яка дещо нагадує сокиру з с. Руруджа із гірського Дагестану⁶.

Отже, стародавні металеві вироби цих поховань складались переважно з прикрас — простих за формою і технікою виготовлення.

На поселеннях цієї доби Стрільча Скеля, Середній Стіг II, Малюхов Бугор, Олександрія, Дерейвка металеві вироби не траплялись.

Приведений Є. М. Чернихом спектральний аналіз металевих виробів із Чаплінського могильника та мідної гривні з поховання поблизу с. Золота Балка показав, що вони відносяться до різних за своїм хімізмом груп.

Так, металеві вироби Чаплінського могильника виготовлені з чистої міді, не легированої ніякою спеціальною домішкою. При цьому зазначається присутність невеликої кількості (в десятисячних долях процента) срібла і (в мікроконцентрах) цинку⁷.

Між тим, металева гривна з поховання поблизу с. Золота Балка виготовлена з міді з високим вмістом миш'яку (0,23%), що зближує її з металевими виробами ямної та катакомбної культур.

Порівняння даних спектрального аналізу металевих виробів з Чаплінського могильника і з поховання поблизу с. Золота Балка свідчить про різні їх джерела здобування сировини. На думку Є. М. Черниха, метал Чаплінського могильника здається найбільш схожим до бахмутських руд Донеччини⁸.

В похованнях ямної культури знахідки металевих виробів надзвичайно рідкісні, тоді як в похованнях донецьких катакомбних племен вони трапляються часто. Цей факт дав підставу окремим дослідникам дійти висновку, що у степового населення України метал з'являється лише на-

¹ М. Макаренко. Маріупольський могильник. К., 1933.

² Д. Я. Телегін. Ніколівський могильник епохи неолита — меди в Надпорожье. — КСИА, вип. II. К., 1961, стор. 20.

³ А. В. Добропольський. Могильник в с. Чаплі. — Археологія, т. IX. К., 1954, стор. 106—118.

⁴ Матеріали із розкопок автора зберігаються у фондах ІА УРСР.

⁵ О. В. Бодянський. Енеолітичний могильник біля с. Петро-Свистунове. — Археологія, т. XXI. К., 1968.

⁶ В. Г. Котович. Археологические работы в горном Дагестане. — Материалы по археологии Дагестана, т. II. Махачкала, 1961, рис. 21, 4.

⁷ Е. Н. Черных. История древнейшей металлургии Восточной Европы. М., 1966, стор. 66.

⁸ Там же, стор. 67.

прикінці існування ямної культури, а порівняно широке поширення його спостерігається пізніше, в період катакомбної культури⁹.

Дослідження Михайлівського поселення і виявлені на ньому металеві знахідки якоюсь мірою дозволили переглянути це питання¹⁰. На поселенні, у верхньому культурному шарі, що відповідає пізнньому етапові ямної культури, знайдено 26 різних виробів з міді: тесло, долото, ножі, шила. Нагадуємо, що серед виробів з каменю в цьому шарі була виділена група знарядь, пов'язаних з обробкою мідної руди. До них відносяться кам'яні кувадла, ступки, розтирачі. На особливу увагу заслуговує знахідка сопла, що говорить про місцеве виготовлення металевих виробів.

В пізніший період — катакомбний — в степовій Наддніпрянщині, Средньому Наддніпров'ї та Надазов'ї кількість виявленіх металевих виробів зовсім мізерна. Так, наприклад, в степовій Наддніпрянщині на поселенні в урочищі Дурна Скеля, де розкрита площа понад 1400 м², виявлено лише одне мідне шило, на поселенні на острові Перун розкрита площа понад 1000 м², знайдено лише один наконечник списа.

Наведений вище короткий екскурс про перші кроки металообробки орієнтует нас про час її виникнення у степових племен України.

Чималий інтерес становлять дані, одержані при дослідженні пам'яток донецької катакомбної культури. За підрахунком С. Н. Братченка, кожне друге поховання супроводилось металевими виробами¹¹.

Серед металевих виробів трапляються долота, тесла, крюки, ножі, шила та прикраси. Щодо типів і техніки виготовлення мідні знаряддя аналогічні виробам, що були в побуті племен Північного Кавказу.

Особливе значення мають дані, які свідчать про наявність у катакомбних племен Сіверського Дінця місцевої металообробки. Так, ще в 1938 р. поблизу м. Краматорська Є. В. Євсеєв при розкопках кургану відкрив поховання стародавнього металурга: поховання знаходилось в катакомбі (ніяких інших даних щодо похованального обряду не мається). В кургані виявлено глиняний тигель з краплями міді, що прикипіли, і чотири уламки від ливарної формочки, сердечник та горщик, характерний для пам'яток катакомбної культури Сіверського Дінця¹². Це приземистий плоскодонний горщик з невисокими прямими вінцями, з роздутими у верхній частині боками. Висота його 19,3 см, діаметр шийки 19 см, діаметр денця 16,5 см, найбільший діаметр 21 см. Горщик прикрашений орнаментом з відбитків тасьми і гусенички. Орнамент займав лише верхню частину посудини. Від верхнього зрізу вінця проходили короткі лінії відбитків гусеничного штампа, що утворювали схему ялинки. Між ними та в основі вінець горщика — три рядки тасьми. Нижче, на плічка, спускалися трикутники, заповнені горизонтальними лініями, утвореними відбитками гусенички (рис. 1).

Глиняний тигель овальної форми зі зливом. Край його ошлаковані. Тигель виготовлений з глини зі значною домішкою піску. На зламі простежуються два прошарки: зовнішній — сірувато-пальтового кольору і внутрішній — червонуватого. Довжина тигля 10,8 см, ширина 9 см, висота 4 см, товщина стінок 1 см, товщина денця 1,5 см. Біля зливу ї на дні — декілька краплин металу (рис. 2).

Ливарна формочка виготовлена з глини зі значною домішкою піску, вона носить сліди від тривалого користування. Форма збереглась в чотирьох фрагментах, що являють собою частини від двох половинок форми

⁹ Т. Б. Попова. Племена катакомбной культуры.— Труды ГИМ, вып. 24. М., 1955, стр. 94—158.

¹⁰ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Михайлівське поселення. К., 1962, стор. 147.

¹¹ С. Н. Братченко. Культура племен басейна Нижнього Дона во II тыс. до н. э. Диссертація.— НА ІА АН УРСР.

¹² Рисунки речей виконані Ю. М. Захаруком. Матеріал тепер розрізнений: частина речей зберігається в Жданівському, інші — в Донецькому краєзнавчих музеях.

з матрицями обушкової частини, тіла і леза. Середня частина відсутня. Довжина нижньої — 9 см, ширина 8,5 см, товщина 2,5 см, довжина верхньої — 10 см, ширина 7,5 см. На одній ретельно вирівняній площині кожної стулки форми відтиснута ще по сирій глині форма сокири. Довжина

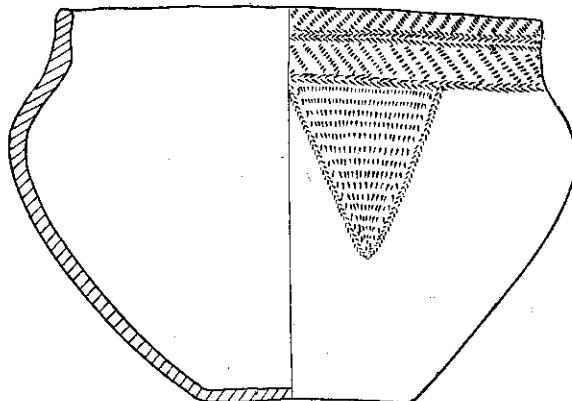

Рис. 1. Горщик.

сокири 19 см, ширина 6 см, а ширина біля леза 5,6 см. Сокира має розширене лезо, пряме тіло, на обушковій частині по краях є потовщення у вигляді валика (рис. 3). З сокирою знайдений трохи пошкоджений сердечник. Він менший за розмірами, ніж отвір. Довжина його 3 см, ширина 2,5 см.

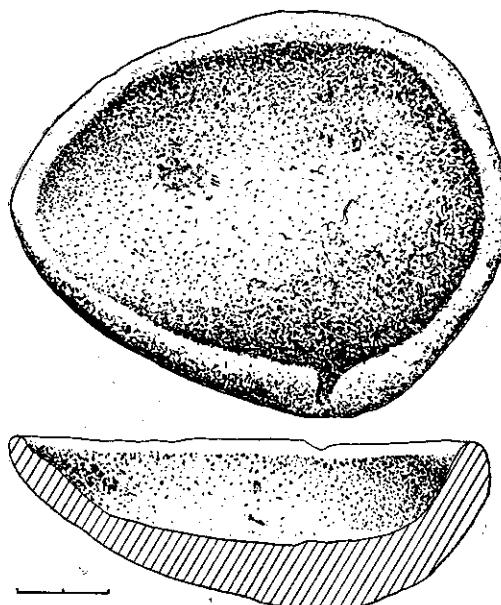

Рис. 2. Глиняний тигель.

В пам'ятках катакомбної культури Сіверського Дінця провушені сокири взагалі поки що не траплялись.

Близькі за формою сокири відливались в формочках Калинівського могильника з Нижнього Поволжя, які дослідники пов'язують з полтавською культурою¹⁸.

¹⁸ В. П. Шилов. О древней металлургии в Нижнем Поволжье.— МИА, № 60. М., 1959, стор. 11—38.

Сокири, що відливалися у краматорській формі, за наявністю великового потовщення на обушковій частині та прямизною тіла, близькі до сокир північнокавказької культури (першого її етапу)¹⁴. Період їх визначається першою чвертю II тисячоліття до н. е., про що також свідчить і виявлений разом з ливарною формочкою горщик, типовий для пам'яток катакомбної культури Сіверського Дінця.

Знахідка ливарної формочки важлива для визначення питання, з якого часу племена катакомбної культури почали самостійну обробку металу. Тимчасом, безпосередньо вказуючи на існування ливарного виробництва, вона не дає прямої відповіді для вирішення питання про джерело сировини.

На території України місцезнаходження мідних руд відомі в Донецькому басейні і на Криворіжжі. В Донецькому басейні вони приурочені переважно до західної половини слов'янсько-бахмутської котловини і

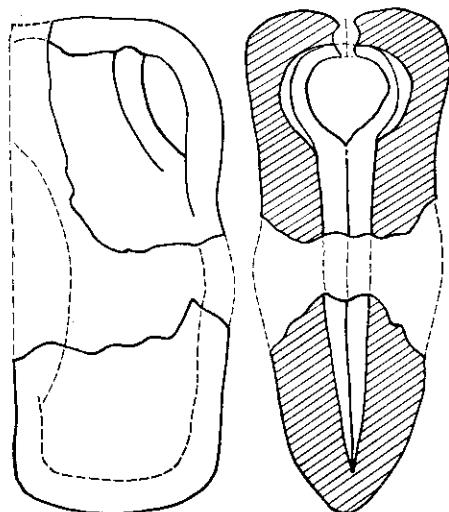

Рис. 3. Глинняна формочка для лиття сокири.

характеризуються окисленими кварцитовими рудами, а в одному випадку — у Климових хуторів є руди у вигляді жовнів сірчаних сполучень, включених в глинисті сланці¹⁵.

Розробка цих родовищ розпочалась досить рано. Є. М. Черних вказував на можливість їх використання ще в енеолітичну добу (хімічна характеристика металевих виробів Чаплінського могильника близька до бахмутських родовищ). Не виключено, що вони могли використовуватись і племенами катакомбної культури. Заперечувати це немає підстави доти, доки не буде проведена достатня кількість дослідів хімічного складу металевих виробів з пам'яток цього району.

Металеві речі з катакомбних поховань за формулою північнокавказькі. I все ж наявність формочки, що засвідчує виготовлення таких досить складних знарядь, як сокира (хоч би й з привозного північнокавказького металу), дає підставу говорити про місцеве виготовлення речей (ножі, шила). Втім, виділення місцевих типів — справа майбутнього і потребує більших знань щодо металевих виробів з району Сіверського Дінця і особливо Прикубання, з яким безпосередньо були пов'язані донецькі катакомбні племена.

¹⁴ В. И. Марковин. Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы.— МИА, № 95. М., 1960.

¹⁵ А. С. Федоровский. Донсторические разработки медных руд и металлургия бронзового века в Донецком бассейне. Воронеж, 1921, стор. 1—13.

О. Г. ШАПОШНИКОВА

К вопросу о металлообработке у племен донецкой катакомбной культуры

Резюме

Редкость металлических изделий — характерная черта для памятников степных племен энеолитического времени. Значительно больше их появляется в эпоху бронзы, что может быть связано с возникновением местной металлургии.

Вместе с тем, при решении вопроса о появлении местной металлообработки у катакомбных племен многие исследователи исходили из общих суждений. Так, например, на основании сравнительно большого количества металлических изделий в катакомбных погребениях Северского Донца и наличия древних шахт в Донецком бассейне, время использования которых остается еще не решенным, исследователи пришли к выводу о появлении металлургии у катакомбных племен. Но оба приведенных факта еще не давали решения этого вопроса.

В этом плане представляется весьма важным открытие погребения древнего металлурга у г. Краматорска. Оно находилось в катакомбе и сопровождалось характерной для памятников Северского Донца керамикой, глиняным тиглем, обломками глиняной формочки для отливки вислообушного топора.

Сам обряд захоронения и характер сопровождающего инвентаря дают возможность датировать это погребение первой четвертью II тысячелетия до н. э.

Это погребение имеет большое значение как для выяснения техники изготовления бронзовых орудий, так и для определения времени начала обработки металла у племен катакомбной культуры.

І. М. ШАРАФУТДІНОВА

Бронзові серпи Північно-Західного Причорномор'я (кінець II — початок I тисячоліття до н. е.)

Серед металевих знарядь праці, що були в побуті населення Північно-Західного Причорномор'я в період пізньої бронзи, за кількістю знахідок і значенням у господарстві одне з перших місць належить серпам (рис. 1).

Найгрунтовніші для свого часу відомості про серпи Північного Причорномор'я зібрані в монографії А. М. Тальгрена, де систематизовано майже всі бронзові вироби, зокрема серпи, знайдені до 1925 р.¹ Проте дослідження і відкриття наступного 40-річчя значно доповнили наші знання про цей період. З подальших публікацій слід назвати статті А. В. Добровольського², Е. О. Симоновича³, І. Т. Чернякова⁴. Окремі питання типології, походження, культурної принадлежності серпів розглядаються у працях О. О. Йессена⁵, О. О. Кривцові-Гракової⁶. Серпам-

¹ A. M. T a l l g r e n. La Pontide préscythique après l'introduction des métaux.— ESA, II. Helsinki, 1926, стор. 188—193.

² А. В. Добровольский. Бериславський скарб бронзової доби.— Археологія, т. II, К., 1948, стор. 152—163.

³ Э. А. Симонович. Ингульский клад.— СА, № 1. М., 1966, стор. 127—142.

⁴ И. Т. Черняков. Из истории бронзолитеиного производства в Северном Причерноморье.— ЗОАО, т. II (35). Одесса, 1967, стор. 23—27.

⁵ А. А. Йессен. Прикубанский очаг металлургии и металлообработки в конце медно-бронзового века.— МИА, № 23. М., 1951, стор. 108—111.

⁶ О. А. Кривцов-Гракова. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы.— МИА, № 46. М., 1955, стор. 147—149.

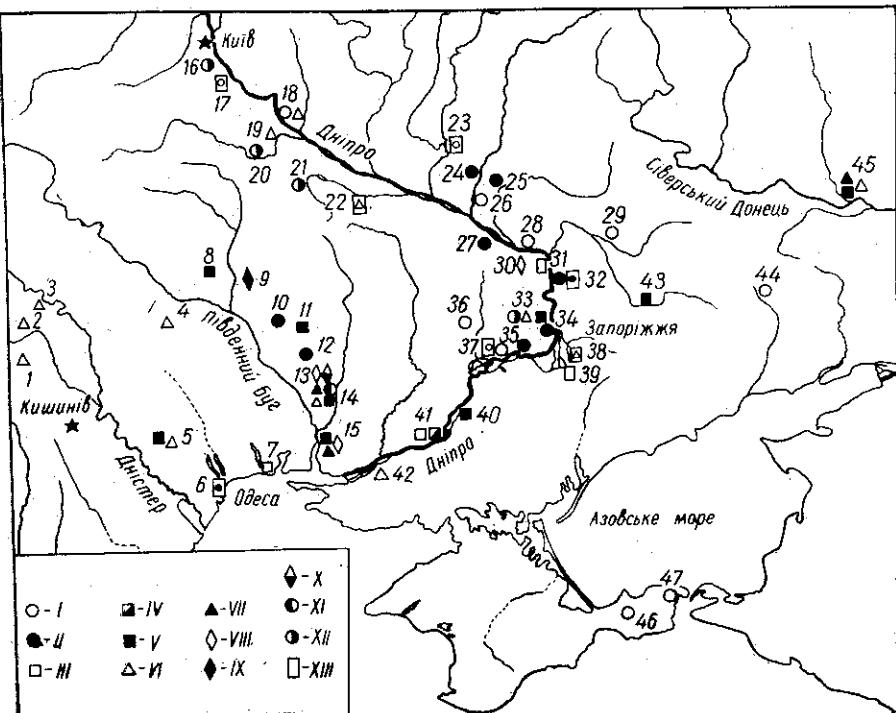

Рис. 1. Схема поширення серпів у Північно-Західному Причорномор'ї.

I — серпи-сікачі; II — серпи з вигнутим лезом і відкованим гачком; III — серпи дуговидні, рівномірноширокі з закругленим гачком і стрижнем-гачком; IV — серпи колінчасті з гострим носком і держаком, що різко звужується до краю; V — серпи колінчасті з масивним держаком і відлітим гачком; VI — серпи вузькі з отвором на держаку; VII — серпи з ребристим держаком; VIII — серпи з гудзиком; IX — серпи-ножі; X — серпи з потовщенням на кінці біля держака; XI — серпи-косарі; XII — серпи вузькі з відкованим гачком (тип. IIб); XIII — ліварні форми.

1 — Григорівка; 2 — Олександриє; 3 — Сороки; 4 — Пужайкове; 5 — Бецилове; 6 — Чорноморка; 7 — Коблеве; 8 — Журавлинка; 9 — Штевкова балка; 10 — Обухівка; 11 — Мале Братське; 12 — Улянівка; 13 — Козорізово; 14 — Антонівка (Інгульський скарб); 15 — Миколаїв; 16 — Козин; 17 — Дерев'яна; 18 — Лепляве; 19 — Хмільна; 20 — Корсунь-Шевченкове; 21 — Голов'ятине; 22 — Чорний ліс; 23 — Березняки; 24 — Гарбузівка; 25 — Маячка; 26 — Кабакові хутори; 27 — Бородайка; 28 — Лобойківка; 29 — Варварівка; 30 — Сугаківка; 31 — Волоське; 32 — Вовнігі; 33 — Августинівка (балка Аврамова); 34 — Хортиця; 35 — Нікополь; 36 — Борисівка; 37 — Капулівка; 38 — Василівка; 39 — Златополь; 40 — Князе-Григорівка; 41 — Берислав; 42 — Солонець; 43 — Новопавлівка; 44 — Іллічівка; 45 — Райгородка; 46 — Кірове; 47 — Керч.

косарям із Соснової Мази присвячена невелика стаття В. В. Гольмстен⁷, серни Приуралля і Південного Сибіру систематизовані В. Г. Тихоновим⁸.

Відомості про серпи однотипові, або близькі до причорноморських, з сусідніх західних територій, зібрани в працях К. Берняковича⁹, М. Рошка¹⁰, К. Журовського¹¹, І. Андріесеску¹², Ж. Дезе¹³ та ін. Недоліком згаданих праць є відсутність зв'язку бронзових виробів з певними археологічними культурами, проте дослідження, здійснені за останні роки

⁷ В. В. Гольмстен. «Серпы» из Сосновой Мазы.— Проблемы ГАИМК, 1933, № 5-6, стор. 32—37.

⁸ В. Г. Тихонов. Металлические изделия эпохи бронзы на Среднем Урале и в Приуралье.— МИА, № 90, 1960, стор. 67—70.

⁹ К. Вєнжаковіч. Bronzezeitliche Hortfunde vom rechten Ufergebiet des oberen Theissstaes.— SA, VIII, 2. Bratislave, 1960, стор. 325—392.

¹⁰ M. Roska. Über die Herkunft des sog. Hakensicheln.— ESA, XII. Helsinki, 1938, стор. 153—166.

¹¹ K. Żurowski. Zabutki brązowe z młodziej epoki brązu i wczesnego okresu żelaza z dorzecza górnego Dniestru.— Pr. A. VIII, z. 2. Poznań, 1949, стор. 155—247.

¹² I. Andriesescu. Nouvelles contributions sur l'âge du bronze en Roumanie.— Dacia, II. Bucureşti, 1925, стор. 370—383.

¹³ J. Deshayes. Les outils de bronze, de L'Indus au Danub', I. Paris, 1960, стор. 335—351.

М. Петреску-Димбовіцею¹⁴, А. Флореску¹⁵, Г. Смирновою¹⁶, Е. Балагурі, виділяють метал, а отже, і серпи культури Ноа.

Всього у Північно-Західному Причорномор'ї відомо понад 250 серпів. Сюди, крім серпів з цієї території, врахованих А. М. Тальгреном, входять серпи з поселення поблизу с. Вовніги¹⁷ та з острова Хортиця у Надпоріжжі¹⁸, два — з Нікополя¹⁹, чотири — зі скарбу поховання поблизу с. Солонець під Херсоном²⁰, 84 серпи інгульського скарбу, два — з Улянівки, Миколаївської обл.²¹, два — з с. Пужайкове²² та п'ять, що потрапили до Одеського археологічного музею,— з с. Бецилове²³.

Наприкінці 20-х років поблизу Первомайська знайдено Журавлинський та Орловський скарби, в яких були й серпи. Точні відомості маємо лише про сім серпів, що входили до Журавлинського скарбу²⁴; два серпи знайдено в Криму, на території стародавнього Пантікалею²⁵ та на поселенні пізньої бронзи в с. Кірове²⁶. Останнім часом виявлено ще два нові скарби бронзових виробів, зокрема 17 серпів в м. Оріхові, Запорізької обл.²⁷, та кілька у с. Лобойківка поблизу Дніпропетровська²⁸. Крім того, у Київському державному історичному музеї та в Державному Ермітажі у Ленінграді зберігаються окремі знахідки, які можна пов'язувати з причорноморськими степами.

В музеях Української РСР зберігається близько 15 ливарних форм для виготовлення серпів. Це дві кам'яні матриці з Чорного лісу на р. Чуть (рис. 2, 8, 9), які знаходяться в Одеському археологічному музеї, де, як вдалося встановити І. Т. Чернякову, вони змішалися зі скарбами з Коблева та Князе-Григорівки і помилково ввійшли в літературу як речі Коблевського скарбу²⁹. З Чорноморки (кол. Люстдорф, під Одесою) походить глиняна ливарна форма (рис. 2, 4)³⁰, уламок матриці з двома негативами серпів відомий з с. Дерев'яна під Каневом³¹. У Полтавському музеї зберігається матриця, знайдена поблизу с. Березняки на р. Псьол

¹⁴ Петреску-Дымбовица. Конец бронзового и начало раннележенного века в Молдове в свете археологических раскопок.— Dacia, NS, IV. Bucureşti, 1960; його ж. Date noi relativ la descoperirile de bronzuri din Moldova.— AM, II—III. Bucureşti, 1964, стор. 251—272.

¹⁵ A. Florescu. Sur les problemes du bronze tardif Carpatien et Nord-Ouest Pontique.— Dacia, NS, XI. Bucureşti, 1967, стор. 59—94.

¹⁶ Г. Смирнова. Западноукраинская археологическая экспедиция в 1967 г.— СГЭ. Л., 1959, стор. 62.

¹⁷ А. В. Добровольский. Кам'яні спорудження в Надпоріжжі.— АП, I, II. К., 1949, стор. 199, табл. II, 1.

¹⁸ Запорізький історичний музей.

¹⁹ Нікопольський краєзнавчий музей, № 777.

²⁰ О. І. Тереножкін. Поховання епохи бронзи біля с. Солонець.— Археологія, т. XVI. К., 1964, стор. 202—208.

²¹ Миколаївський краєзнавчий музей.

²² И. Т. Черняков. Новые находки предметов поздней бронзы в Северо-Западном Причерноморье.— КС ОГАМ за 1952 г. Одесса, 1964, стор. 130—131, рис. 3.

²³ И. Т. Черняков. Бециловський скарб пізньої бронзи.— Археологія, т. XXI. К., 1968, стор. 131—134.

²⁴ П. В. Харлампович. Три скарби мідяно-бронзової доби.— НА ІА АН УРСР, ВУАК, № 572, стор. 5.

²⁵ А. М. Лесков. Несколько бронзовых изделий с Керченского полуострова в собрании Одесского археологического музея.— КС ОГАМ за 1963 г. Одесса, 1965, стор. 83, рис. 1, 2.

²⁶ А. М. Лесков. О северо-причерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы.— Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. К., 1967, стор. 164.

²⁷ Фонди Запорізького Державного історичного музею.

²⁸ Фонди Дніпропетровського Державного історичного музею.

²⁹ И. Т. Черняков. Из истории бронзолитейного производства в Северном Причерноморье.— ЗОАО, т. II (35). Одесса, 1967, стор. 33—35.

³⁰ И. В. Фабрициус. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. К., 1951, стор. 41, табл. XIХ, 1.

³¹ А. М. Таллгеп. Вказ. праця.— ESA, II. Helsinki, 1926, стор. 248, рис. 83.

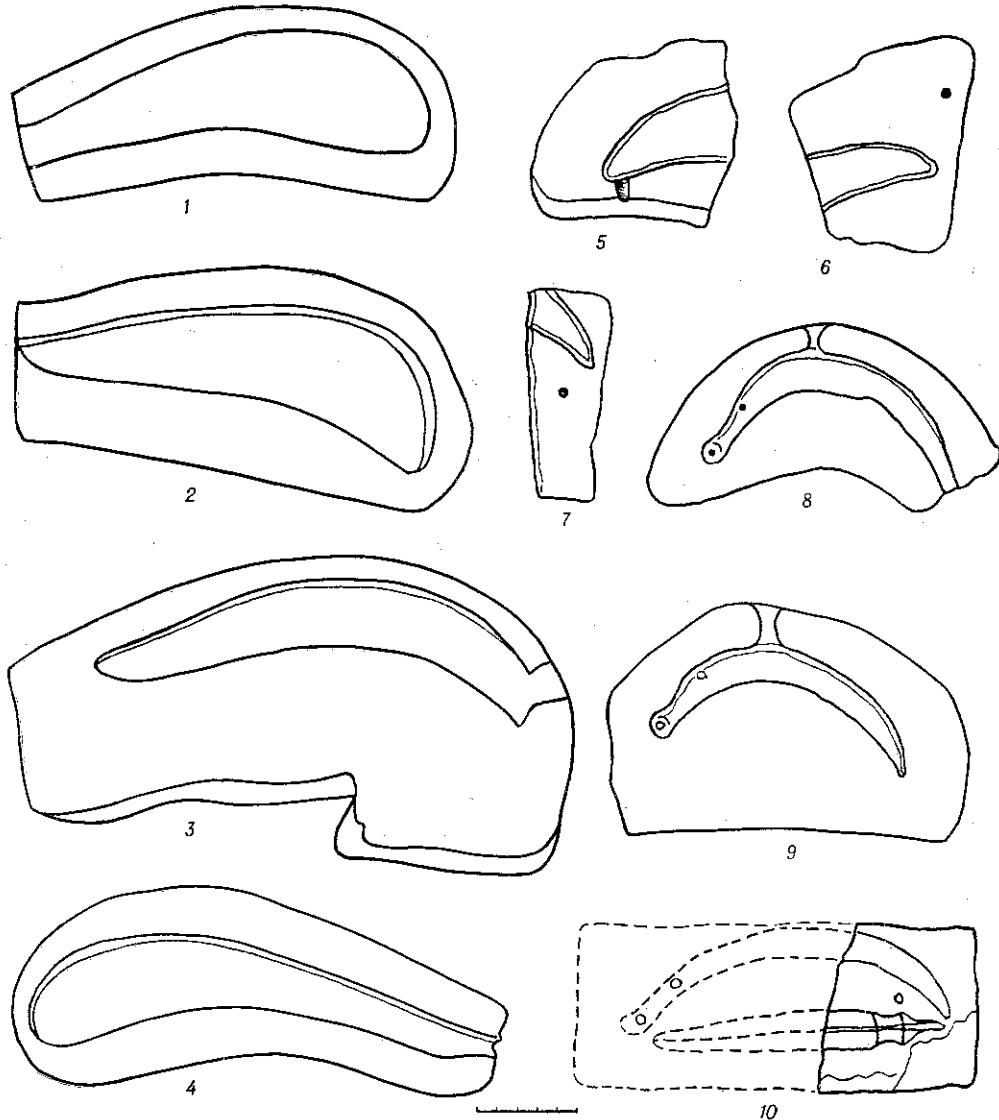

Рис. 2. Ливарні форми для серпів.

1 — Капулівка; 2 — Березняки; 3 — Вовніги; 4 — Чорноморка; 5 — Надпоріжжя; 6 — Волоське; 7 — Златополь; 8, 9 — Чорний ліс; 10 — Василівка.

(рис. 2, 2)³². З менш відомих слід назвати фрагменти форми з Волоської майстерні (рис. 2, 6)³³ та уламок подібної форми, яка походить з Надпоріжжя³⁴ (рис. 2, 5). В колекції О. В. Бодянського, що знаходиться у фондах Інституту археології АН УРСР, є тальковая матриця з с. Вовніги у Надпоріжжі³⁵ (рис. 2, 3), верхня половина ливарної форми з Капулівки з-під Нікополя³⁶ (рис. 2, 1) та уламок зіпсованої матриці із Златополя,

³² М. Рудинський. Археологічні зборки Полтавського музею.— Збірник (Полтавський державний музей), т. I. Полтава, 1928, стор. 42.

³³ О. В. Бодянський. Археологічні дослідження в межах порожистої частини Дніпра в 1947—48 рр.— АП, т. VI. К., 1949, стор. 170.

³⁴ КІМ, А-82/5872.

³⁵ Фонди ІА АН УРСР, колекція О. В. Бодянського.

³⁶ І. М. Шарофутдинова. Нові пам'ятки епохи пізньої бронзи в Нижньому Подніпров'ї.— АП, т. X. К., 1961, стор. 17—18.

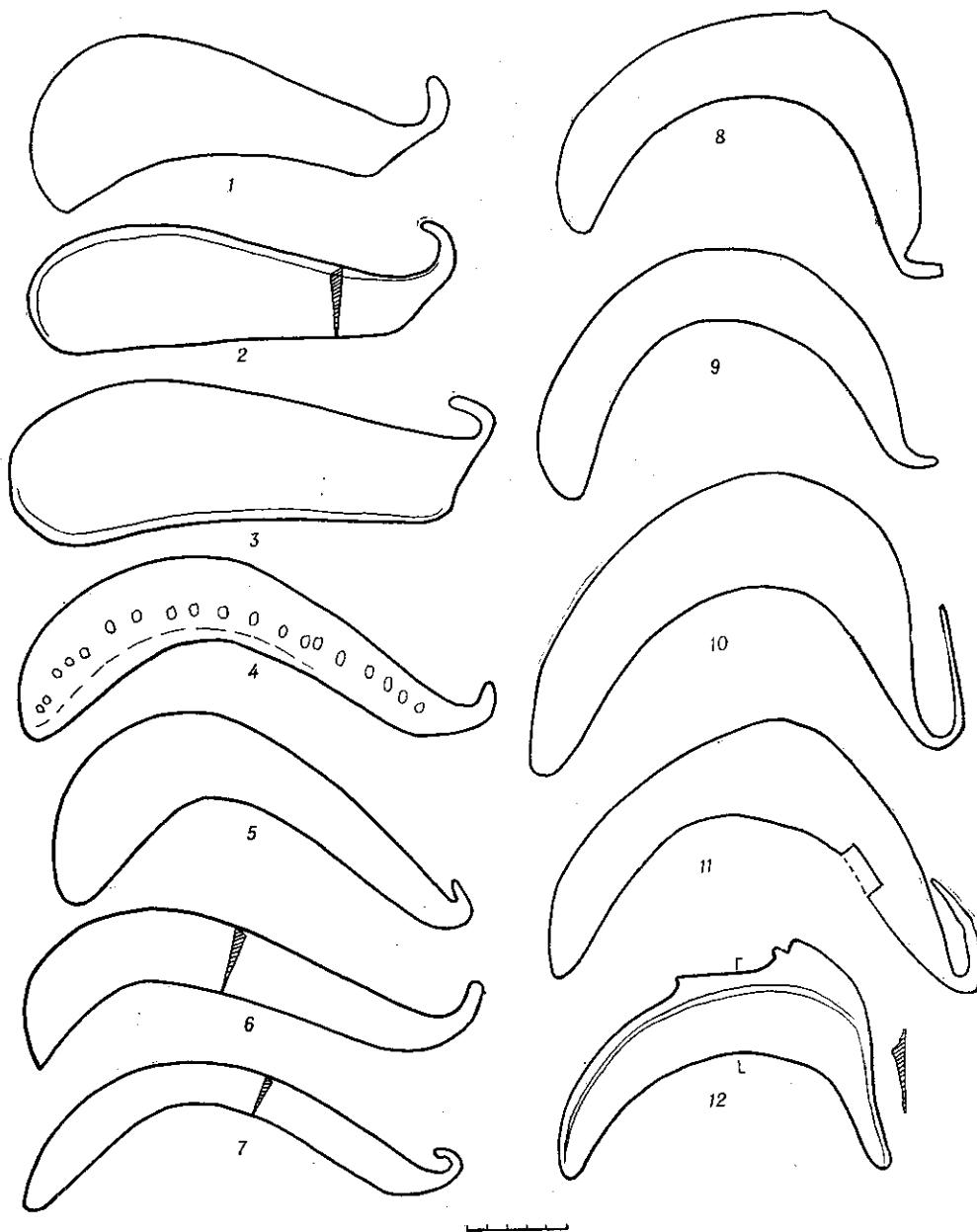

Рис. 3. Серпи з гачками (I—IV типи).

1, 2 — Кабакові хутори; 3 — Дніпровські пороги (Надпоріжжя); 4 — Вовніги; 5 — Гарбузівка; 6 — Улянівка; 7 — Обухівка; 8, 12 — Берислав; 9—11 — Коблеве.

Запорізької обл.³⁷ (рис. 2, 7). У Запорізькому музеї зберігається фрагмент матриці, знайдений на побережжі Қаховського моря поблизу м. Василівки³⁸ (рис. 2, 10).

За даними Тальгрена, у скарбі з с. Вознесенки (Запоріжжя) була матриця з трьома негативами коротких серпів з гачками³⁹, проте ніяких слідів її встановити не вдалося. Схематичний рисунок ще однієї ливарної

³⁷ А. В. Бодянский, И. Н. Шарофутдинова. Бронзолитейная мастерская в с. Златополь на нижнем Днепре.— Археологические исследования на Украине 1965—66 гг. К., 1967, стор. 92, рис. 3.

³⁸ Фонди Запорізького музею.

³⁹ А. М. Тальген. Вказ. праця.— ESA, II. Helsinki, 1926, стор. 150.

форми з негативом серпа з гачком з Ерастівки зберігається в архіві О. А. Спіцина в Ленінградському відділенні Інституту археології⁴⁰.

Серпи виготовляли в однобічних матрицях. В цьому переконують як готові серпи, так і знайдена в Капулівці гладенька талькова плитка, якою накривали форму і на якій відбився негатив нижньої матриці.

Відбитки серпів помітні й на нижніх поверхнях обох матриць з Чорного лісу. За спостереженням І. Т. Чернякова, майстер клав матриці так, щоб зворотний бік ливарної форми правив за кришку для нижньої. Так з'єднувалися не менше ніж чотири форми, що скріплювались обоймою або ставились у пісок. Відлиті серпи відковували з одного боку, край леза відточували.

За формою в Північно-Західному Причорномор'ї виділяються такі основні типи серпів *.

I. Серпи-сікачі (кабаківський тип) (рис. 3, 1—3).

II. Серпи видовжених пропорцій з вигнутим лезом і відкованим гачком на кінці (рис. 3, 4—7).

III. Дуговидні рівномірно широкі серпи з заокругленим носком і довгим гачком (І Бериславський тип за Добровольським) (рис. 3, 8—11).

IV. Серпи колінчасті з вузьким держаком (ІІ Бериславський тип за Добровольським) (рис. 3, 12).

V. Серпи колінчасті з масивним держаком і відлитим гачком (рис. 4, 1—6).

VI. Серпи вузькі з отворами на держаку (рис. 4, 7—12).

VII. Серпи з ребристим держаком (рис. 5, 1—3).

VIII. Серпи з гудзиком (рис. 5, 6, 7).

IX. Серпи-ножі (рис. 5, 9—11).

X. Серпи-косари (рис. 5, 12).

Серпи I—V типів об'єднуються в групу серпів з гачками, VI—X типи — серпи без гачків.

Тип I. Серпи-сікачі, або серпи кабаківського типу, характеризуються дуже розширенням носком, майже прямим лезом, плавно зігнутою спинкою, що утворює напівовал, і коротким гачком, зігнутим перпендикулярно, а іноді й паралельно до леза. В розрізі серпи являють собою дуже видовжений трикутник. Ливарні форми для таких серпів відомі з Березняків, Капулівки та уламок ливарної форми з двома негативами серпів — з с. Дерев'яна.

Детальніше зупинимось на характеристиці цілих половиноч ливарних форм. Матриця з Березняків являє собою серповидної форми плиту розмірами $23,7 \text{ см} \times 6,8—7,4 \text{ см}$. На ній вирізаний негатив широкого серпа завдовжки 21 см ⁴¹ з майже прямим лезом, плавно заокругленою спинкою і широким носком ($5,7 \text{ см}$).

У Капулівці знайдено плоский бруск тальково-хлоритового сланцю з одним заокругленим боком ($22,5 \text{ см} \times 5,7 \text{ см}—9,1 \text{ см} \times 3,6 \text{ см}$). Одна плоска поверхня його дбайливо відшліфована, зворотна має сліди від обточування, мабуть, металевим долотом чи теслом.

Відшліфований бік бруска правив за кришку до нижньої матриці. Від тривалого використання на ньому відбилась форма серпа завдовжки $20—21 \text{ см}$, ширина носка якого становила $5,7—6 \text{ см}$. Отже, капулівська половинка матриці майже збігається з формою серпа з Березняків і відрізняється лише більш округлим носком (рис. 2, 1).

Шість широких серпів-сікачів разом з іншими речами було знайдено

⁴⁰ «Корочки» А. А. Спіцина.—Науковий архів ЛВІА АН СРСР, ф. 5.

* Необхідно зазначити, що в деяких випадках межа між виділеними типами (чи підтипами) досить умовна, оскільки трапляються переходові форми.

⁴¹ Тут і далі довжина серпа визначається за діагоналлю, що з'єднує середину носка з основою держака.

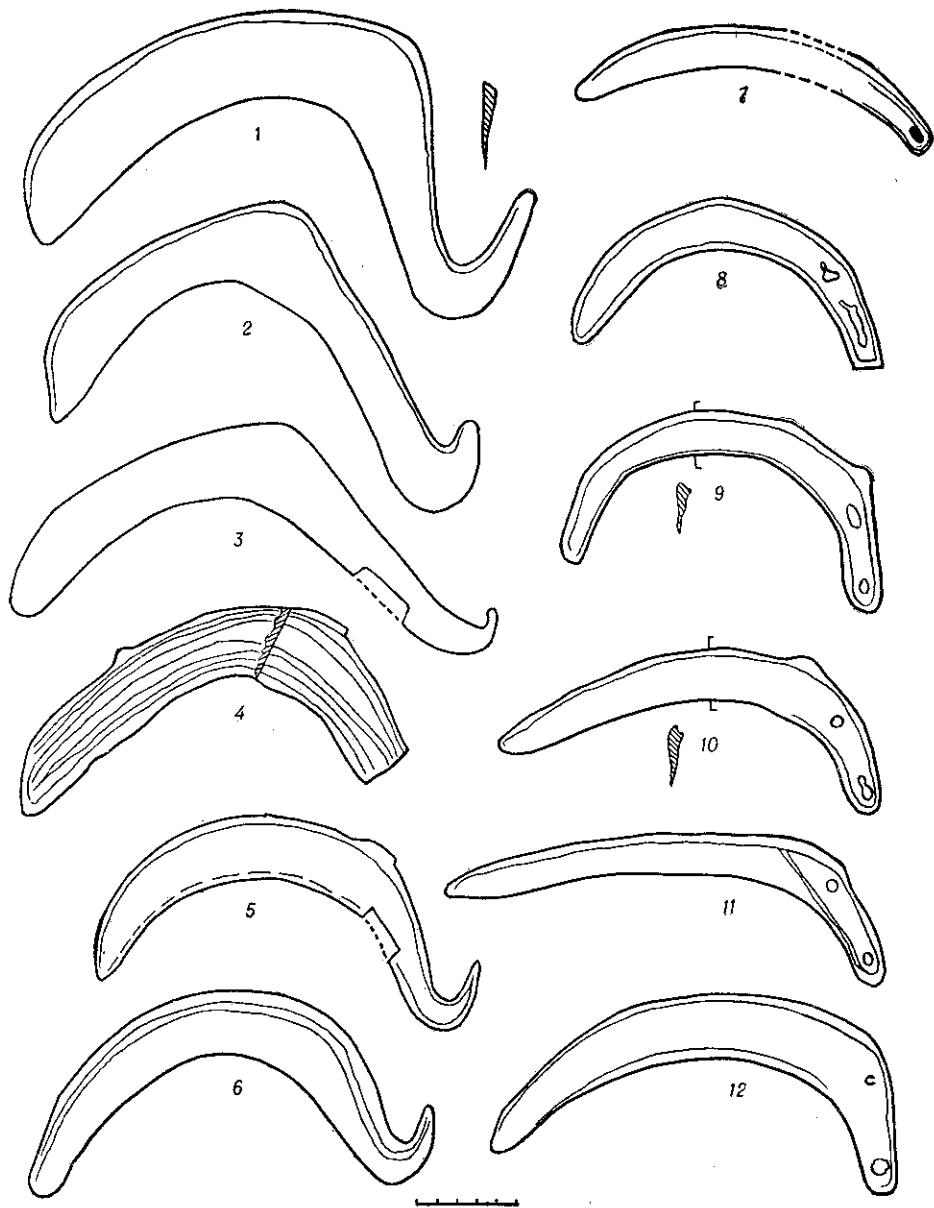

Рис. 4. Серпи з гачками (V тип) та з отворами на держаку (VI тип).
1, 6, 8—11 — Інгульський скарб; 2 — балка Аврамівка, 3 — Мале Братське; 4 — Журавлинка; 5 — Князе-Григорівка; 7 — Солонець; 12 — Олександрені.

1915 р. в скарбі поблизу Кабакових Хуторів під Кременчуком⁴² (звідки й пішла назва — серпи кабаківського типу).

Подібні серпи нерідко трапляються у Подніпров'ї, зокрема в Надпіріжжі⁴³, на острові Хортиця, в Капулівці⁴⁴, в с. Лепляві, Черкаської

⁴² М. Я. Рудинський. Археологічні збірки Полтавського музею.— Збірник Полтавського музею, т. I. Полтава, 1928, стор. 40, табл. IV, 5—10.

⁴³ Б. Й., В. И. Ханенко. Древности Приднепровья, вып. 1. К., 1899, табл. IX, 5а; О. Бодайський. Щоденник археологічних дослідів на Дніпрових порогах 1950 року.— НА ІА УРСР, ф. о. 1433, стор. 45.

⁴⁴ М. Рудинський. Вказ. праця.— Збірник Полтавського музею, т. I. Полтава, 1928, стор. 42.

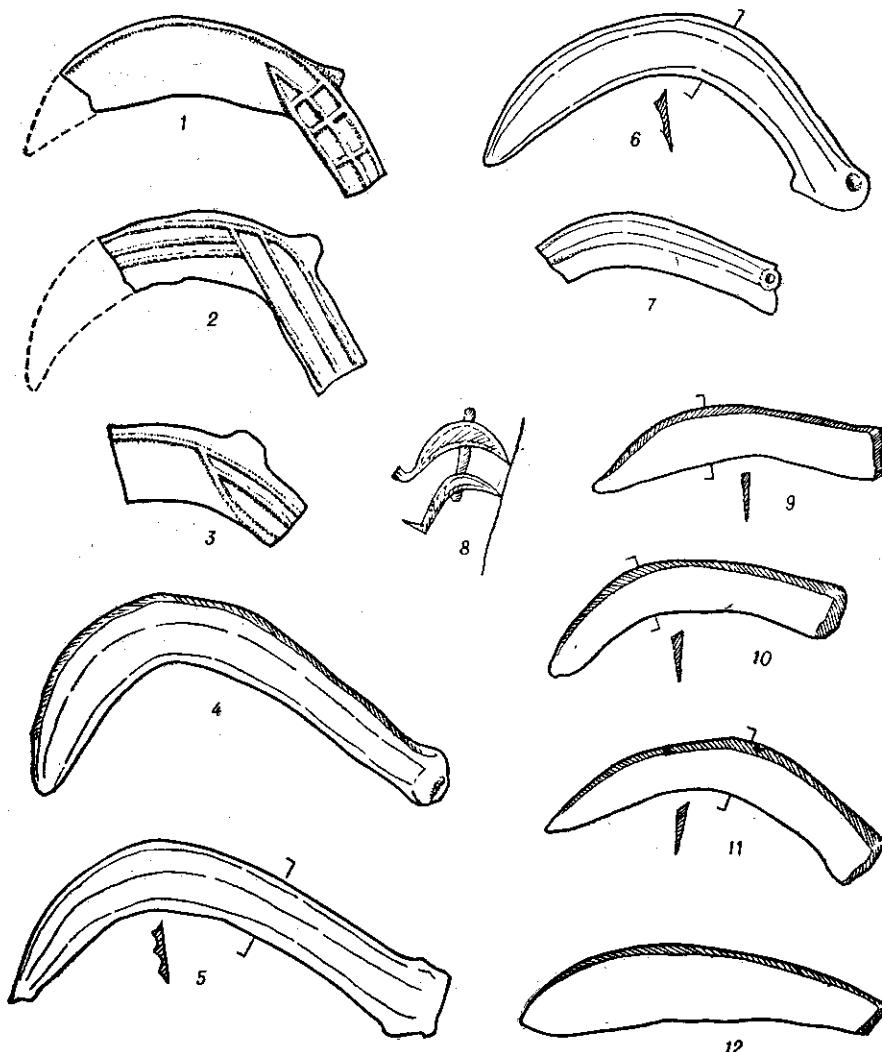

Рис. 5. Рідкісні форми серпів (VII—X типи).

1 — Райгородка; 2 — колекція Алексеєва в Ермітажі; 3, 12 — Інгульський скарб; 4, 6 — Козорізове; 5 — Дніпропетровщина; 7 — Миколаїв; 8 — негативи мініатюрних серпиків по формі з Дерев'яної; 9—11 — Щеткова балка.

обл.⁴⁵, в с. Борисівці на Криворіжжі⁴⁶. Один серп знайдено в с. Варварівці поблизу Павлограда⁴⁷. До цього ж типу відносяться й серпи Лобойківського скарбу та знахідки з Керчі й Кірова. Крім того, у Київському історичному музеї є ще два серпи, місцезнаходження одного з яких визначається приблизно на межі кол. Херсонської та Катеринославської губерній⁴⁸, походження другого — невідоме⁴⁹. Ще один безпаспортний серп цього типу знаходиться у Дніпропетровському музеї⁵⁰. Уламок такого серпа у 1968 р. знайдено на поселенні Іллічівка (кол. Хайлівка) поблизу Донецька⁵¹.

⁴⁵ А. И. Тереножкин. Предскифский период на днепровском Правобережье, К., 1961, стор. 142.

⁴⁶ КІМ, А-3635.

⁴⁷ ОАК за 1902 г. СПб., 1904, стор. 128, рис. 215.

⁴⁸ КІМ, А-58/2.

⁴⁹ КІМ, А-27/3.

⁵⁰ КІМ, А-310.

⁵¹ Повідомлення Т. О. Шаповалова на XIII археологічній конференції ІА АН УРСР.

Розміри серпів: довжина леза 18—23 см, максимальна ширина в залежності від проковки 5,5—7 см, лише в одному випадку — 8,8 см. Найменший серп з Борисівки має довжину 15,5 см. Ще один фрагмент серпа-сікача відомо з с. Єлісеєвичі поблизу Бердянська⁵².

О. А. Кривцова-Гракова зазначала, що ці короткі й дуже широкі серпи відомі в основному в Середньому Подніпров'ї. В. А. Городцов в свій час вважав їх характерними для кіммерійської культури⁵³. Проте ареал їх поширення значно більший, оскільки, крім України, подібні серпи відомі також в Поволжі й Приураллі.

Тип II. Серпи видовженіх пропорцій з вигнутим лезом і гачком на кінці. Серед них виділяються два підтипу: а) порівняно широкі з заокругленим носком; б) серпи з вузьким лезом і гострим носком.

Серпи підтипу IIa мають незначний вигин леза приблизно на віддалі $\frac{1}{3}$ довжини леза від носка. Лезо завдовжки 25—30 см, біля носка розширене (3,5—4 см), до гачка звужується.

Відомі дві ливарні форми. Одна знайдена в 1939 р. О. В. Бодянським поблизу с. Вовніги (рис. 2, 3). Це серповидної форми плитка талькового сланцю, завтовшки 3,5—4,5 см, з негативом слабо вигнутого серпа довжиною 25 см, при найбільшій ширині 3,5 см. Носок його трохи звужений, заокруглений. Литок зроблено з носка. Ручка плавно звужується, ширина її біля краю 1 см. Глибина негатива або товщина спинки нового серпа до проковки становила 0,5—0,6 см. Гачок на матриці невирізаний. Можна гадати, що його відковували при додатковій обробці серпа⁵⁴. Друга ливарна форма з Чорноморки (рис. 2, 4). На відміну від усіх інших форм з Причорномор'я вона зроблена з глини. Розмір негатива 23×3,8 см. Носок помітно розширений, заокруглений, держак трохи звужений. Гачок не вирізаний, а відковувався. Під час проковки лезу надавали зручної для роботи вигнутої форми.

Серпи представлені трьома екземплярами з с. Бродяївки неподалік Верхньодніпровська⁵⁵, одним з с. Гарбузівки поблизу Кобеляк на р. Ворсклі⁵⁶ (рис. 3, 5), уламком, що був знайдений 1940 р. в Нікополі. Серп, близький до негатива вовнізької матриці, хоч відлитий і не в ній, знайдено на Вовнізькому поселенні епохи пізньої бронзи (рис. 3, 4).

Ці великі плавно заокруглені серпи належать до серпів, поширеніх серед пам'яток зрубної культури Поволжя та Дону, через що увійшли в археологічну літературу як зрубні, хоч знахідки їх трапляються і на більш широкій території.

Серпи підтипу IIb вузькі, з загостреним носком, відомі в степах Північно-Західного Причорномор'я — один з с. Обухівки, Арбузинського р-ну⁵⁷ (рис. 3, 6), два з с. Улянівки, Єланецького р-ну, Миколаївської обл. (рис. 3, 7), та один з с. Кам'янського на Дніпропетровщині⁵⁸. За довжиною та формою вони такі, як і серпи підтипу IIa, але вужчі (максимальна ширина їх 2—3 см).

Вузькі й порівняно короткі серпи були поширені в Середньому Подніпров'ї, звідки походить близько 10 екземплярів⁵⁹.

⁵² А. М. Лесков. О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы. — Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР, стор. 173.

⁵³ В. А. Городцов. К вопросу о киммерийской культуре. — ТСАРАНИОН, т. II. М., 1928, стор. 46—59.

⁵⁴ В. Г. Тихонов виділив для Приуралля групу серпів «сходжих на зрубні, але без гачків». Проте він підкреслює, що з п'яти серпів, знайдених в районі Мензелінська, чотири були зовсім непроковані (В. Г. Тихонов. Металлические изделия эпохи бронзы из Среднем Урале и в Приуралье. — МИА, № 90, 1960, стор. 68—70). Отже, дуже можливо, що кінець їх після проковки міг бути оформленний у вигляді гачка.

⁵⁵ Каталог Екатеринославського областного музея імені А. П. Поля. Екатеринослав, 1910, стор. 41.

⁵⁶ «Корочки» А. А. Спицьна. — Архів ЛВІА, ф. 5, № 300, арк. 182.

⁵⁷ Київський Державний історичний музей (Путівник). К., 1955, стор. 16, рис. 9.

⁵⁸ КІМ, А-58/9.

⁵⁹ А. І. Тереножкін. Вказ. праця, стор. 143—144, рис. 94, 1—6, 9.

Тип III. Рівномірновигнуті серпи з заокругленим носком і довгим відкованим стрижнем-гачком. Серпи цього типу відомі на Україні з двох скарбів: п'ять з Бериславського (рис. 3, 8) та сім з Коблевського (рис. 3, 9—11). У них майже рівної ширини лезо, що в деяких екземплярах трохи розширяється на місці найбільшого вгину, тобто приблизно посередині серпа. До спинки серп потовщується, але ребро вздовж краю відсутнє. Литок розміщений з боку спинки на місці найбільшого вгину.

Серпи обох скарбів дуже близькі за формою, але Бериславські трохи поступаються розмірами: довжина — по діагоналі від носка до основи гачка 15—15,5 см, максимальна ширина 3,8—4,5 см, розміри коблевських серпів відповідно становлять 17—19,5 і 3,5—6,6 см. Довжина відкованого стрижня-гачка становила 5—9 см.

Найближчі аналогії цих серпів, як справедливо зазначали дослідники, є серпи зі скарбу Краснодарського музею та станиці Андрюковської⁶⁰, менша спорідненість спостерігається з серпами Таманського скарбу⁶¹.

Тип IV. Серпи колінчасті з вузким держаком представлени лише двома екземплярами з Бериславського скарбу. Вони мають нешироке слабо вигнуте лезо з загостреним носком, держак розміщений майже під прямим кутом до спинки, вздовж якої проходить масивне ребро, що переходить і на держак, який різко звужується до стрижня. Розмір його по діагоналі 14,7 см, максимальна ширина 4,1 см (рис. 3, 12).

Найближчою аналогією цим двома серпам є негатив ливарної матриці з Бамутського поселення (Північно-Східний Кавказ)⁶² та готові серпи з Учкулана, з могили біля гори Бик поблизу П'ятигорська, що мають не лише одинаковий з бериславськими серпами перегин спинки до держака, але й однаково розміщений литок на місці перегину. За формую вони близькі до серпів з урочища Агур, ст. Боргустанської, ст. Бекешівської та ін., але в останніх литок знаходиться посередині спинки, лезо сильніше вигнуте й до того ж воїн більшого розміру⁶³.

Очевидно, коблевські і бериславські серпи обох типів разом із зливками металу були завезені у Північно-Західне Причорномор'я з Прикубання, про що зазначали А. В. Добровольський, О. О. Іессен, О. О. Кривцова-Гракова, О. М. Лесков, М. Гімбутас.

Тип V. Серпи колінчасті з масивним держаком і відлитим гачком (серпи-гакуваті, серпи-крюки) у Північно-Західному Причорномор'ї трапляються порівняно часто. Дев'ять цілих і один поламаний серп знайдено в балці Аврамівці поблизу с. Августинівки у Надпоріжжі⁶⁴ (рис. 4, 2), два — поблизу с. Новопавлівки (неподалік Павлограда)⁶⁵. Уламок такого серпа входить до скарбу з м. Миколаєва⁶⁶, чотири — до бедилівського скарбу, 25 великих і малих колінчастих серпів знайдено в Антонівці (Інгульський скарб) (рис. 4, 1, 6), сім серпів різної збереженості — на Журавлинці (рис. 4, 4). До цього ж типу відносяться й сер-

⁶⁰ А. А. Иессен. Прикубанская очаг металлургии и металлообработки в конце медно-бронзовового века.— МИА, № 23, стор. 110, рис. 48.

⁶¹ И. И. Сокольский. Находки эпохи бронзы на Таманском полуострове.— Археологические открытия 1965 г. М., 1966, стор. 80—81.

⁶² Е. И. Кручинов, В. И. Маркович, В. И. Козенкова, Р. И. Мунчаков, В. Б. Виноградов. Северо-Кавказская экспедиция.— Археологические открытия 1966 года. М., 1967, стор. 61—62.

⁶³ А. А. Иессен. Прикубанская очаг металлургии и металлообработки в конце медно-бронзовового века.— МИА, № 23, стор. 110, рис. 18, 20, 21.

⁶⁴ К. Мельник. Каталог коллекций древностей А. Н. Поля в Екатеринославе, вып. I. К., 1893, стор. 35—36.

⁶⁵ О. Федоровский. Инструкции та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археології. Харків, 1927, рис. 25.

⁶⁶ КМ, А-217/12; А. М. Тальген. La Pontide préscythique après l'introduction des métallos.— ESA, II. Helsinki, 1926, стор. 152, рис. 80. Цей же фрагмент серпа опублікований М. Гімбутас, яка помилково трактує його як частину меча з вигнутим кінцем «a sword with a curved end» (M. Gimbutas. Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe. Paris — London, 1965, стор. 75, рис. 37, 9).

пи Князь-Григорівського скарбу⁶⁷ (рис. 4, 5) та цілий серп і уламок з Райгородки на Айдарі⁶⁸.

Цим серпам властиве рівномірно вузьке лезо, вигнуте до масивного довгого держака, який закінчується широким гачком, що завжди відливався разом з серпом. Вигин (коліно) здебільшого розміщений ближче до гачка, за винятком серпів з Августинівки, у яких вигин знаходиться ближче до носка. Вздовж спинки проходить ребро, що закінчується на кінці гачка. Деякі з серпів на одному з боків мають по кілька ребер — скарб з Новопавлівки, серп з Журавлинського скарбу тощо (рис. 4, 4). Литок знаходиться на місці перегину спинки серпа, лише в окремих випадках — посередині спинки або ближче до носка, а один інгульський серп відлито з носка.

За формою гакуваті серпи можна розділити на підтип Va (рис. 4, 1, 2, 4), що включає серпи, у яких вигин між лезом і держаком утворює прямий кут або трохи його перевищує, і підтип Vb (рис. 4, 5, 6), куди входять серпи з плавним переходом леза до порівняно короткого держака, за рахунок чого вони поступаються розміром перед серпами підтипу Va. Отже, розміри цих серпів коливаються від 16,5 до 26 см, при ширині 3—4,5 см.

Колінчасті гакуваті серпи поширені у Семиградді, Молдові та у верхів'ях Дністра. Окремий варіант гакуватих серпів з плавним переходом до держака становлять серпи з шару культури Ноа в Магалі.

Найбільш суперечливим залишається питання про походження колінчастих гакуватих серпів. І. Хампель, М. Еберт, М. Рошка вважають, що вони виникли в Семиградді, звідки поширилися у степі Північного Причорномор'я та на Кавказ⁶⁹. Х. Шмідт називає їх південно-східно-європейськими⁷⁰. А. М. Тальгрен пише, що це ранній степовий тип серпів, який потрапив в Угорщину, де набув широкого вжитку. Т. Сулімірський об'єднує їх під назвою семиградсько-понтійських. На думку О. О. Йессена, розвиток гакуватих серпів йшов паралельно в різних районах. Ж. Дезе впевнений, що трансильванські гакуваті серпи не мають місцевих коренів і не могли розвинутися без кавказького впливу⁷¹. Таким чином, питання про походження самої форми колінчастих серпів все ще лишається нез'ясованим. Проте зараз очевидно, що масивні серпи з видовженим держаком і гачком, які знайдені в українських степах, потрапили сюди як семиградські імпорти, про що було зазначено О. О. Кривцовою-Граковою. На користь цієї думки свідчить, з одного боку, відсутність ливарних форм, а з другого — інший інвентар, що супроводжує серпи в скарбах. Так, в Аврамівці разом з серпами знайдено бойові сокири й кельти угурського типу, в Миколаївському скарбі — бойові сокири й серпи з реберчастим держаком, в Інгульському — є кельти західного походження, в Журавлинському — бойові сокири та кельти угурського типу. Але було б невірним зовсім виключити можливість місцевого виробництва деяких серпів. Це стосується серпа з Малого Братська (рис. 4, 3), що за формою й розмірами нагадує серп з Аврамівки Va, але гачок у нього невеликий, як

⁶⁷ Князь-Григорівський скарб 1865 р. складався з 50 кельтів та серпів. 12 з них зберігаються в Одеському археологічному музеї (І. Т. Черняков. Из истории бронзолитейного производства в Северном Причерноморье.— ЗОАО, т. II (35). Одесса, 1967, стор. 31—33).

⁶⁸ В. А. Г о р о д ц о в . К вопросу о киммерийской культуре.— ТСАРАНИОН, т. II. М., 1928, стор. 56, 57, рис. 15, 16; А. М. Л е с к о в . О северо-причерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы.— Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР, стор. 160, рис. 9, 8, 11.

⁶⁹ M. Roska. Über die Herkunft des sog. Hakensicheln.— ESA, XII. Helsinki, 1938, стор. 153 і далі.

⁷⁰ H. Schmidt. Der Bronzesichelfund von Oberthau. Kr. Merseburg.— Zeitschrift für Ethnologie, XXXVI. Berlin, 1904, стор. 450.

⁷¹ J. D e s h a y e s . Вкaz. праця, стор. 345, 346.

у широких серпів з зубного типу IIa⁷², а також серпів підтипу Vb, для виготовлення яких, можливо, служила матриця з Ерастівки. Частина розбитих ливарних форм, від яких збереглися негативи порівняно вузьких кінців серпів, могла належати формам, призначеним для виготовлення саме таких серпів. Звичайно, вирішальне слово тут належатиме хімічному дослідженю готових виробів, а поки ці дослідження не завершенні, ми користуємося даними типології.

Тип VI. Серпи вузькі з отвором на держаку. Це рівномірної ширини серпи, у яких більш-менш вигнуте лезо поступово переходить у держак, на якому в процесі лиття зроблено від одного до трьох отворів для прикріплення дерев'яної чи кістяної оправи держака. З боку спинки завжди є потовщення у вигляді ребра. З певною умовністю, зважаючи на переходові форми, усі серпи можна розділити на два підтипи: а) вигнуті у формі півкола з плавним переходом до держака (рис. 4, 7—9); б) серпи порівняно випрямлені з загостреним, а іноді навіть загнутим угору носком і колінчастим переходом до держака (рис. 4, 10—12). В останніх ручка буває чіткіше віddілена від робочої частини за допомогою рельєфного виступу.

У Північно-Західному Причорномор'ї відомо лише чотири ливарні форми для невеликих дуговидних серпів. Це дві матриці зі скарбу на р. Чуті (рис. 2, 8, 9). Їх призначено для виготовлення невеличкіх серпів з двома круглими отворами на держаку. Литок знаходився посередині спинки. У праці О. О. Кривцові-Гракової є рисунок негатива третьої матриці невідомого походження з трьома отворами на місці переходу леза до держака⁷³. Очевидно, до цього типу належить розбита матриця з побережжя Каховського водосховища, від якої залишилася лише частина негатива з вузьким, слабо вигнутим носком серпа (рис. 2, 10).

Серпи трапляються порівняно часто. Насамперед слід назвати колекцію з 42 серпів Інгульського скарбу (рис. 4, 8—11), уламки від одного чи двох серпів з Солонецького скарбу-поховання (рис. 4, 7), один — з Бенцилова, два — з Пужайкова на Одещині. Кілька серпів відомо з Подністров'я: один — з зольника в с. Григорівка, Синжерейського р-ну, три — з Сорок поблизу Могильова-Подільського, чотири — з Олександрен поблизу Бельців⁷⁴ (рис. 4, 12). На схід від Дніпра відомо лише два серпи цього типу — в Райковецькому скарбі.

Відрізняються серпи зовсім невеликі, схожі до тих, що відливалися у формах з р. Чуті, завдовжки 13—15 см, шириною 2,2—2,8 см, і масивні, розмірами відповідно 20 см — 3,5 см.

Аналогії цим серпам відомі у скарбах Румунії — Ришешти, Чіорані та ін., які дослідники відносять до культури Ноа⁷⁵, та серед окремих знахідок з Верхнього Подністров'я⁷⁶.

Тип VII. Серпи з ребристим держаком. Окрему групу, хоч і незначну за кількістю знахідок, у Північно-Західному Причорномор'ї складають серпи з широким прямоугільним ребристим держаком. Вони представлені лише двома уламками в Миколаївському та по одному екземпляру в Ін-

⁷² И. Т. Черняков. Из истории бронзолитейного производства в Северном Причерноморье.— ЗОАО, т. II (35), стор. 35.

⁷³ О. А. Кривцова-Гракова. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы.— МИА, № 46, рис. 32, 2.

⁷⁴ Т. Г. Успенская. Серпы эпохи поздней бронзы из Молдавии.— Материалы четвертой конференции молодых ученых МССР 1964 г. Секция историческая. Кишинев, 1966, стор. 3—4.

⁷⁵ М. Петреску-Дымбовица. Конец бронзового и начало железного века в Молдове в свете археологических раскопок.— Dacia, NS, IV, стор. 157, рис. 10, 6; його ж. Date noi relativ la descoperirile de bronzuri din Moldova.— AM, II—III, стор. 255, рис. 3, 8.

⁷⁶ K. Zurawski. Zabytki brązowe z młodziej epoki brązu i wczesnego ekresu żelaza z dorzecza górnego Dniestru.— Pr. A. VIII, z. 2. Poznań, 1949, стор. 169, табл. XXIV, 6, 7.

гульському (рис. 5, 3) та Райгородському (рис. 5, 1) скарбах. Кілька таких серпів зберігаються в Ермітажі (рис. 5, 2), про які можна допускати, що знайдені вони на території Дніпропетровщини⁷⁷. Ці серпи мають слабо вигнуте лезо, від якого плавно під тупим кутом відходить широкий держак. Вздовж спинки проходить ребро. На місці переходу робочої частини до ручки зовні зберігається виступ — трикутної чи прямокутної форми — залишок від литка. На одному боці держака відливали по 3—4 рельєфні поздовжні пружки-ребра, часто з косими насічками. Держак райгородського серпа, крім трьох поздовжніх пружків, був розділений ще трьома менш рельєфними поперечними. Таке оформлення разом з виступом вздовж спинки мало не лише декоративне, а й практичне значення, сприяло міцності серпа та закріпленню дерев'яної обкладки держака.

Розміри серпів точно не встановлені, бо всі знахідки фрагментарні. Максимальна ширина леза 3—3,8 см, довжина держака до виступу 3,2—5,4 см, ширина 2,2—2,7 см.

Оскільки ливарні форми для серпів з ребристими держаками у Північно-Західному Причорномор'ї не виявлені, а самих серпів тут знайдено надто мало, то їх імпорт із Семиграддя не викликає сумніву.

Кілька типів серпів представлено лише окремими знахідками:

Тип VIII. Серпи з гудзиком. Це вузькі невеликі слабовигнуті серпи з виступом-шишечкою на тупому кінці для закріплення держака. Один з них входить до Миколаївського скарбу (рис. 5, 7), другий знайдено на Дніпрі між с. Обухівкою та Сугаківкою поблизу Дніпропетровська⁷⁸.

В обох серпах вздовж спинки проходить подвійне ребро. Довжина такого серпа 15 см, ширина 2,5 см. До цього ж типу належала й частина серпів Козорізівського скарбу, про що свідчить один з двох екземплярів, які знаходяться в Ермітажі⁷⁹. Порівняно з придніпровськими знахідками козорізівський серп більше вигнутий, масивніший. Розміри його 19,5×3 см.

Серпи з шишечкою на тупому кінці біля держака були дуже поширені в Західній та Центральній Європі — від середньої бронзи до раннього заліза⁸⁰.

В особливий варіант виділяються серпи Козорізівського скарбу, що мають рівномірну ширину, вигнуте ближче до носка лезо й порівняно довгий держак, який потовщується на кінці в результаті лиття «з п'ятки». Лезо з одного боку, як і в усіх інших серпах, рівне, з другого — рельєфне (вздовж серпа проходять три неглибокі віймки). Довжина серпа 21 см, ширина — 3,8 см (рис. 5, 4). У Київському історичному музеї зберігається ще один подібний серп — випадкове придбання з Катеринославської губернії⁸¹ (рис. 5, 5).

Близькою аналогією цим серпам є знахідка з Деені в Добруджі, яку А. Аріческу відносить до ВД-НА⁸².

Тип IX. Серпи-ножі. Характерне потовщення на кінці, де кріпиться держак, мають і серпи-ножі, відомі лише з одного скарбу — з Щеткової балки поблизу с. Добрянки на Кіровоградщині⁸³. З 11 знайдених тут

⁷⁷ Фонди Ермітажу. Колекція Алексеєва, 92/32.

⁷⁸ К. М е л ь н и к. Вказ. праця, стор. 38—39, табл. V, № 46.

⁷⁹ Н. М у р з а к е в и ч. Древности, открытые в Херсонской губернии.—ЗООИД, III. Одесса, 1856, табл. X, стор. 567. Козорізівський скарб втрачено під час Великої Вітчизняної війни. Збереглося лише два серпи, що були передані до Ермітажу (ГЭ-257-1, 2) та ступка — в Одеському археологічному музеї.

⁸⁰ К. В е г н я к о в і ч. Bronzezeitliche Hortfunde vom rechten Ufergebiet des oberen Theisstales.—SA, VIII-2, стор. 329—330.

⁸¹ КІМ, № 45011.

⁸² A. Aricescu. Depozitele de bronzuri din Dobrogea.—SCIV, 16, № 1. Bucureşti, 1965. стор. 17—19, рис. 6, 2.

⁸³ A. M. T a l l g e p. Вказ. праця, рис. 95. Крім однієї сокири й серпа, що були передані у ДІМ, скарб загинув. Рисунки усіх речей зберігаються в архіві ЛВІА АН СРСР (спр. АК, ф. 1, 1892, № 127).

серпів 10 порівняно короткі й вузькі з рівним, як у ножа, або слабовигнутим лезом. Носок слабозагострений, або трохи заокруглений. Протилежний кінець рівно зрізаний, потовщений від запливу металу. Лезо до спинки потовщується, але різко виділеного ребра немає: розріз серпа трикутний (рис. 5, 9—11). Довжина серпів 13,2—15 см, ширина — 2—2,7 см.

Схожі знаряддя відомі в скарбах Бейкашмедир, Нодъгангош, Шарбогард, що відносяться до фази ВШ в Угорщині⁸⁴. Подібний серп знайдено на поселенні піньошнурової кераміки в Ківісааре (Естонська РСР).

Тип Х. Серпи-косари. Умовно до цього типу можна віднести два серпів з рівним лезом і горбатою спинкою, один з яких представлено в Інгульському скарбі (рис. 5, 12), другий — знайдено в зольнику поблизу с. Ст. Рошетичі в Молдавії⁸⁵. Ці причорноморські знахідки лише формою нагадують косари сосново-мазинського типу, але значно поступаються перед останніми своїми розмірами. Довжина інгульського серпа 18,2 см, ширина — 4 см. У другого серпа кінець обламаний, проте видно, що він був ще менший. Ширина його 3,3 см. Сосново-мазинські косари значно масивніші (довжина їх 20—24 см, ширина — 6—8 см), для прикріплення держака вони часто мають отвір. Такі масивні косари відомі, головним чином, у Південному Приураллі, де пов'язують їх з пам'ятками андронівської культури.

Знахідки з Причорномор'я — лише місцеве повторення східних форм. Хімічний аналіз речей Інгульського скарбу не дозволяє виділяти цей серп з усього комплексу, що само по собі уже виключає східний імпорт⁸⁶.

Осторонь від перелічених серпів стоїть знахідка з Солонецького скарбу-поховання. Це вузьке ножевидне знаряддя з опуклим лезом і відповідно ввігнутою спинкою. Носок загнутий назовні. Кінець, що повинен кріпитися з держаком, на жаль, зламаний. Довжина фрагмента 16,5 см, ширина посередині 1,4 см, біля зламу — 2,4 см.

Оскільки частини знаряддя не вистачає, реконструкція його певною мірою умовна. Порівняння його з серпом з Ульмі-Літені (А. І. Тереножкін⁸⁷ і А. Флореску⁸⁸) можливі, але на відміну від серпів у нього робоча частина опукла, а не ввігнута. На наш погляд — це ніж чи бритва на зразок знахідки зі скарбу Гура Доброджей⁸⁹ чи зі скарбу в Балені (Румунія). В останньому, крім того, знайдено хрестовидні привіски та кінджали на зразок солонецьких⁹⁰.

До бритви з Солонця близький цілий ряд ножів, що походять з території Греції, Софії, Палестини та Закавказзя і відносяться дослідниками до XIII—XII ст. до н. е. або більш сумарно до кінця II тисячоліття до н. е.⁹¹

Особливий інтерес викликає ливарна форма для виготовлення мініатюрних серпиків, що знаходиться в складі талькових матриць для ліття бронзових виробів, знайдених в с. Дерев'яна. На зворотному боці однієї з ливарних матриць вирізано два негативи мініатюрних серпиків (рис. 5, 8). Розмір негатива, що краще зберігся, 2 см. Він повторює форму вели-

⁸⁴ A. Mozsolics. Bronzefunde des Karpatenbeckens. Budapest, 1967, стор. 174, табл. 54, 3; 55, 1—4, 7—8 та ін.

⁸⁵ А. И. Мелюкова. Культуры предскифского периода в лесостепной Молдавии.—МИА, № 96. М., 1961, стор. 31, рис. 13, 2.

⁸⁶ Е. Н. Черных. К химической характеристике металла Ингульского клада.—СА, № 1. М., 1966, стор. 143—154.

⁸⁷ А. И. Тереножкін. Поховання епохи бронзи біля с. Солонець.—Археологія, т. XVI. К., 1964, стор. 205, рис. 1, 7.

⁸⁸ A. C. Florescu. Sur les problèmes du bronze tardif Carpato-Danubien et N.—O. Pontique.—Dacia, XI, 1967, стор. 81—82, рис. 12, 5.

⁸⁹ Там же, рис. 12, 3; A. Agicescu. Depozitele de bronzuri din Dobrogea.—SCIV, 16, № 1, стор. 23, рис. 4, 4.

⁹⁰ I. T. Dragomir. Le dépôt de l'âge du bronze tardif de Baleni. Inventaria archaeologica. Roumanie, Fasc. 4 R, 18a, 9.

⁹¹ J. Deshayes. Вказ. праця, стор. 302 і далі, табл. XLIII, 14, 16, 17, 22, 27; XLIV, 13, 15.

ких, трохи вигнутих (у формі півмісяця) серпів з відгинутим гачком. В перекрої він трикутний. Посередині через серпик проходить заглибinka, в яку вкладали під час лиття тоненьку паличку, щоб утворився отвір для підвішування серпика на нитці. Поки що це єдина знахідка серпів-амулетів, хоч інші мініатюрні предмети, що повторюють справжні знаряддя праці, зокрема сокири-молотки, нерідко зустрічаються в різних археологічних пам'ятках.

З усіх серпів, знайдених у Північно-Західному Причорномор'ї, типологічно найпростішими здаються серпи-ножі Щетківського скарбу. Подібні знаряддя в угорських комплексах відносяться до ВШ (за А. Можоліч).

Дволезові сокири, схожі на сокири з Щетківської балки та на одну з урочища Козорізового, дослідники датують в межах 1400—1250 рр. до н. е.⁹², другу сокиру Козорізівського скарбу з ребристою втулкою можна порівнювати лише з бойовими чеканами в комплексах Апа та Хайду-Шамсон в Угорщині, Нітрянський градек в Словаччині (періоду ВШ за А. Можоліч), на основі чого М. Гімбулас вважає Козорізівський скарб не пізнішим XIV ст. до н. е.⁹³

В той же час спорідненість козорізівських серпів з потовщенням при основі з серпом з Деені в Добруджі (ВД — НА)⁹⁴, певна схожість їх з серпами зі скарбу Драйна де Жос (кінець III періоду бронзи в Румунії)⁹⁵, а також з серпами скарбу Густеріта (НА₁)⁹⁶ нібито вказують на те, що дата, запропонована М. Гімбулас, занадто рання. Обидва ці скарби, а отже, й серпи, приблизно синхронні.

Серпи з гудзиком, прототипом яких, як вважає А. Можоліч, були серпи-ножі, — одні з найстаріших в Європі, хоч існують до початку епохи заліза⁹⁷. Причорноморські серпи мають аналогії в матеріалах широкого хронологічного й територіального діапазону. Проте найближче вони стоять до серпів зі скарбу Узд в Угорщині (ВШв — за Можоліч)⁹⁸, більш віддалено вони схожі з серпами зі скарбу Ілішені в Румунії (ВД — за Рейнеке)⁹⁹ та частиною серпів зі скарбу в Грушках, у визначені дати якого дослідники розходяться: Г. І. Мелюкова, І. К. Свешніков, слідом за К. Журовським, визначають скарб ранньозалізним періодом (Х—VIII ст. до н. е.)¹⁰⁰, М. Гімбулас датує його серединою XIII — останньою чвертю XII ст. до н. е., ставлячи його одночасово зі скарбами Сусені, Віора де Сус, Драйна де Жос тощо¹⁰¹.

У визначені дати серпа з Аврамівки, очевидно, слід враховувати знахідки гакуватих серпів та інших речей, як і для серпів з Козорізівського та Миколаївського скарбів.

Щодо періоду існування серпів з масивним гачком, то М. Рошка на основі знахідок в угорських скарбах відносив їх до третього періоду бронзової доби в Семиградді, а в абсолютних датах — до XII—XI ст. до н. е.¹⁰²

⁹² Stuart Piggott. Bronze Double-Axe in the British Isles.— Proceedings of the Prehistoric Soc., 1953, vol. XIX, pt. 2. London, 1954, стор. 224—226.

⁹³ M. Gimbutas. Вказ. праця, стор. 131—139, рис. 92.

⁹⁴ A. Aricescu. Depozitele de bronzuri din Dobrogea.—SCIV, 16, № 1, стор. 17—19.

⁹⁵ A. D. Andreescu. Depôts de l'âge du bronze tardif.—Inventaria archaeologica, Roumanie, fasc. 2. Bucureşti, 1966.

⁹⁶ F. Holste. Hortfunde Südosteuropas. Marburg, 1951, табл. 26, 27.

⁹⁷ K. Bernjakovič. Bronzezeitliche Hortfunde vom rechten Ufergebiet des oberen Theisstales.—SA, VIII-2, стор. 329—330.

⁹⁸ A. Mozsolicz. Вказ. праця, стор. 174, табл. 54.

⁹⁹ G. Foiț. Depozitul de obiecte de bronz de la Ilișeni.—AM, II—III, Bucureşti, 1964, стор. 462, 469, рис. 1, 4, 5.

¹⁰⁰ А. И. Мелюкова. Памятники скіфського времени лесостепного среднего Півднєдністровья.—МИА, № 64. М., 1958, стор. 27; І. К. Свешніков. Пам'ятки голіградського типу на Західному Поділлі.—МАПВ, вип. 5, стор. 55.

¹⁰¹ M. Gimbutas. Вказ. праця, стор. 131.

¹⁰² M. Roska. Über die Herkunft des sog. Hakensicheln.—ESA, XII, стор. 165.

Знахідки цих серпів в Інгульському, Журавлинському, Аврамівському скарбах, що пов'язуються на нашій території з ранньосабатинівськими пам'ятками, з одного боку¹⁰³, а з другого — близькі до румунських скарбів — Драйна де Жос, Іллішень, Бозия Ноуа¹⁰⁴ та ін., які румунські дослідники відносять до культури Ноа, в цілому стверджують названу дату, поглиблюючи її до XIII ст.

Серпи-сікачі відомі в комплексах передсабатинівського часу, до яко-го відносять власне Кабаківський скарб та ливарну майстерню з с. Дере-в'яне, і на поселеннях, синхронних з Сабатинівським — Кірове (нижній шар)¹⁰⁵, Капулівка.

Серпи вигнуті з відкованим гачком пов'язуються з відносно ранніми комплексами — Вовнізьке поселення, знахідки з Улянівки (де, крім серпа, було долото та порівняно ранній кінджал), які відносяться не пізніше кінця II тисячоліття до н. е.

На близький час вказують і такі аналогії, як серп з Комаровського поселення раннього етапу зрубної культури поблизу Моечного озера¹⁰⁶ та ливарна форма з глини для лиття серпів з поселення зрубної культури у Воронежі¹⁰⁷, де вони знайдені разом з формами вислообушних сокир.

Значно складніше визначити час знайдених на Україні серпів пів-нічно-кавказького походження. З одного боку, наведені аналогії вказу-ють на досить широкий період існування подібних серпів на Північному Кавказі. З другого — наявність в Бериславському скарбі разом з серпами вислообушних сокир, які типологічно близькі до скарбу з Рибаківки (кол. Аджіяск), що, в свою чергу, близький до Костромського, дали підставу О. М. Лескову коблевські і бериславські знахідки, а отже, й серпи, хро-нологічно ставити за Костромським скарбом¹⁰⁸. Відсутність вислообуш-них сокир у сабатинівських комплексах, на що звернув увагу О. М. Лес-ков, може певною мірою свідчити про досабатинівський час цих сокир. На ранній час серпів Таманського скарбу вказують і ножі ранньозруб-ного типу з перехватом.

Таким чином, Коблевські і Бериславські скарби, а значить і серпи (III і IV типу), здається ймовірним розміщати між Костромським і саба-тинівськими скарбами, як Красномаяцький тощо, від абсолютної дати яких і залежить конкретна дата цих знарядь на Україні.

Отже, серед металевих серпів епохи пізньої бронзи у Північно-Захід-ному Причорномор'ї знаходимо серпи як місцевого виробництва, так і імпортні.

Зважаючи на наявність ливарних форм та чисельну перевагу знахі-док, впевнено можна стверджувати місцеве виготовлення серпів-сікачів (І тип), серпів видовжених пропорцій з вигнутим лезом і відкованим гач-ком (ІІ тип), вузьких серпів з отворами для прикріплення рукоятки (VI тип). Більшість серпів з масивним держаком і литим гачком (V тип), на нашу думку, становить імпорт з Семиграддя, менша частина виготов-лена місцевими майстрами. окремі знахідки серпів з ребристим держа-ком і виступом з боку спинки (VII тип) та серпи з шишечкою (VIII тип), очевидно, потрапили в Причорномор'я в результаті торгівлі з мешканця-

¹⁰³ А. М. Лесков. О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху бронзы.— Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР, стор. 175; И. Н. Шарифутдинова. К вопросу о сабатиновской культуре.— СА, 1967, № 3, стор. 20, 29.

¹⁰⁴ M. Dinu — G. Coman. Depozitul de obiecte de bronz de la Bozia Nouă.— AM, II—III. Bucureşti, 1964, стор. 472—473.

¹⁰⁵ А. М. Лесков. О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху бронзы.— Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР, стор. 164—169.

¹⁰⁶ А. Е. Аликова. Комаровское поселение у Моечного озера.— МИА, № 61. М., 1958, стор. 158, рис. 4, 8.

¹⁰⁷ Археологические исследования в РСФСР в 1934—36 гг. М., 1937, стор. 158, рис. 4.

¹⁰⁸ А. М. Лесков. О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы: — Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР, стор. 167—181.

ми Семиграддя та Угорщини. Вигнуті рівномірноширокі серпи з довгим стрижнем-гачком (ІІ тип) та серпи з гострим носком і колінчастим переходом до держака, що різко звужується до кінця (ІV тип), — безумовно, Прикубанського походження.

Більшість названих знахідок походять з території, на якій поширені пам'ятки сабатинівського типу і безпосередньо пов'язуються з порівняно ранніми сабатинівськими поселеннями чи скарбами.

Таким чином, сабатинівські племена уже наприкінці ІІ тисячоліття використовували металеві серпи різних типів, що поступово витісняли з побуту крем'яні. Проте останні ще продовжували функціювати, про що свідчать як окремі знахідки крем'яних вкладишів на поселеннях Ушкалка, Волоське, Бабино IV, Каховка та ін., так і скарб крем'яних серпів з поселення Кірове.

Така велика кількість серпів насамперед свідчить про землеробський характер господарства.

Хоч деякі дослідники цілком слушно вказують на можливість використання серпів і для інших потреб, зокрема, серпів-косарів — для зрубання кущів¹⁰⁹, а серпів-сікачів — для обробки деревини¹¹⁰, деякі серпи могли служити навіть як зброя¹¹¹. Проте основним призначенням серпів слід вважати збирання врожаю зернових культур.

Незважаючи на те, що залишки зерен на степових поселеннях пізньої бронзи поки що не виявлені, є цілий ряд доказів про розвиток землеробства, перш за все — знахідки зернотерок майже в кожному дослідженному житлі, відбитки зерна та полови проса на денцих посуду тощо.

На території лісостепового Правобережжя Дніпра з часів трипільської культури відомі пшениця, ячмінь¹¹². Зерна пшениці, ячменю та жита були знайдені в шарі культури Ноа на поселенні Магала¹¹³. У сусідніх білогрудівських племен відомі культові глиняні «хлібці», в яких виявлені зерна пшениці та домішка муки¹¹⁴. Подібні «хлібці» знайдено й на поселенні Ушкалка, Чикалівка. Очевидно, їх справедливо пов'язують з землеробським культом.

Про землеробство племен, які входили в Скіфію і вели торгівлю хлібом з грецькими містами, відомо не лише з свідчень античних письмових джерел, а й з численних знахідок насіння зернових, бобових та олійних культур, зокрема пшениці трьох видів, ячменю, жита, проса, сочевиці, вики, ріпаха, льону тощо¹¹⁵.

Вірогідно, що всі ці культури вирощували ще в передскіфський час. Різноманітність форм серпів свідчить не лише про пошуки найбільш досяконалої форми серпа, але й про їх диференційне використання відповідно до потреб господарства.

Різноманітність форм і кількість бронзових серпів у Північно-Західному Причорномор'ї, безумовно, вказує на значний технічний прогрес в розвитку металевих знарядь праці порівняно з попереднім періодом, що,

¹⁰⁹ В. В. Гольмстен. «Серпы» из Сосновой Мазы.—Проблемы ГАИМК, 1933, № 5-6, стор. 35—36.

¹¹⁰ Н. Я. Мерперт. Материалы по археологии Среднего Заволжья.—МИА, № 42. М., 1954, стор. 48.

¹¹¹ J. Makkaу. Early Near Eastern and South East European Gods.—A AH, т. XVI, fasc. 1-2. Budapest, 1964, стор. 1—64.

¹¹² С. Н. Бибиков. Поселение Лука-Врублевецкая.—МИА, № 33, М.—Л., 1953, стор. 170 та ін.

¹¹³ Г. Смирнова. Западноукраинская археологическая экспедиция (1954—60 гг.)—СГЭ, XXIV. Л., 1963, стор. 50.

¹¹⁴ О. І. Тереноцкій. Поселення білогрудівського типу біля Умані.—Археологія, т. V. К., 1951, стор. 173 і далі; С. С. Березанска. Кераміка білогрудівської культури.—Археологія, т. XVI. К., 1964, стор. 62—64.

¹¹⁵ Б. А. Шрамко. Следы земледельческого культа у лесостепных племен Причерноморья.—СА, № 1, 1957. М., стор. 178—198; О. Д. Ганіна. Зерна та насіння рослин з поселення в с. Іване-Пусте.—Археологія, т. XXI. К., 1968, стор. 187—193.

в свою чергу, є свідченням рівня економічного розвитку сабатинівських племен.

Можна гадати, що серпи як знаряддя, пов'язані з уборкою врожаю, відбивають технічний рівень лише одного циклу землеробських робіт і що їм повинні відповідати певні технічні досягнення в обробітку ґрунту.

Безперечно, що вживання в господарстві значної кількості бронзових знарядь праці, зокрема серпів, підвищувало продуктивність праці, сприяло розширенню посівних площ, зайнятих зерновими культурами, а отже, і збільшенню запасів продуктів не лише для безпосереднього споживання людини, але й кормів для худоби, що сприяло розвиткові скотарства, в тому числі й збільшенню поголів'я худоби, яке потребувало стійлового утримання. Це створювало матеріальну базу для зростання населення. І, очевидно, не випадково найбільша кількість поселень, які відомі археологам у Північно-Західному Причорномор'ї, припадає саме на період пізньої бронзи.

И. Н. ШАРАФУТДИНОВА

**Бронзовые серпы Северо-Западного Причерноморья
(конец II — начало I тысячелетия до н. э.)**

Резюме

В настоящее время в Северо-Западном Причерноморье известно около 15 литейных форм и не менее 250 серпов, представленных 10 различными типами, не считая некоторых единичных образцов.

Наибольшим количеством представлены серпы с отверстиями на рукояти (VI тип), коленчатые серпы с литым крюком (V тип), серпы-секачи (I тип). Остальные серпы им заметно уступают по количеству.

Основная масса находок приходится на территорию, занятую сабатиновскими племенами и их ближайшими соседями, с которыми они, очевидно, находились в постоянных контактах.

Хотя вопросы хронологии металла разработаны еще далеко не достаточно, все же представляется, что наибольшего развития бронзовые орудия труда, в частности серпы, на этой территории достигают в последние столетия II тысячелетия и на рубеже II—I тысячелетия до н. э.

Найденные литейных матриц свидетельствуют о местном производстве серпов с отверстиями на рукоятке (VI тип) серпов-секачей (I тип) и, вероятно, части коленчастих серпов с массивным литым крюком (V тип).

Серпы с шишечкой у основания (VIII тип), с ребристой рукоятью (VII тип), серпы-ножи Щетковского клада (IX тип) и значительная часть коленчастих серпов с литым крюком (V тип) являются импортом из Семиградья, в то время как серпы Бериславского и Коблевского кладов (III и IV типы) завезены из Прикубанья. При этом серпы западного происхождения, за редким исключением, восточнее Днепра не встречаются, с другой стороны — серпы I и II типа, характерные для Поволжья и Приуралья, ограничиваются Приднепровьем и только отдельные экземпляры достигают Ингула.

В. І. БІДЗІЛЯ

Дослідження Гайманової Могили.

Територія степової порожистої частини Подніпров'я всесвітньо відома завдяки археологічним дослідженням великих скіфських курганів, які ввійшли в науку під назвою царських. Ще в минулому і напочатку нашого століття тут були розкопані кургани Чортомлик, Солоха, Цимбалка, Чмирєва Могила, Томаковка, Гермесів і ряд інших, які збагатили вітчизняну скіфологію неперевершеними шедеврами скіфо- античного мистецтва і першорядними історичними джерелами¹. Однак з часів дореволюційних розкопок з тих чи інших причин подальші студії скіфських старожитностей, і особливо великих курганів скіфської знаті, не відновлювалися. Тільки в повоєнні роки степова Україна стала ареною великих археологічних експедицій, частина яких провела дослідження ряду пізньоскіфських городищ і курганних могильників. Серед досліджень поховальних пам'яток скіфів Низового Придніпров'я слід назвати роботи, проведені під керівництвом Б. М. Грекова, недалеко від кургану Солоха², Н. Г. Єлагиної — в районі селища Дніпрорудний, Запорізької обл.³, і В. Ф. Пешанова, який тривалий час здійснює охоронні роботи в порожистій частині Придніпров'я⁴. Проте вказані дослідження мали обмежений характер, і суттєво доповнити старі колекції не пощастило.

В 1968 р. тут, на широких територіях, які входять в зону новобудовних зрошуvalьних систем, розпочала планомірне дослідження скіфських курганів та доби бронзи Північно-Рогачицька експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом О. І. Тереножкіна⁵. В 1969 р. дослідження продовжені нами.

Північно-Рогачицька експедиція в 1969 р. проводила розкопки поблизу с. Балки, Василівського р-ну, Запорізької обл. На південній і південно-східній околиці с. Балка нараховується близько 20 окремих курганних груп, які простяглися зі сходу на захід на лівому березі Каховського водосховища. Серед цих курганів є кілька великих могил висотою від 5 до 10 м, навколо яких розташовані малі насипи. Основні роботи експедиції були зосереджені на дослідженні скіфського курганного могильника, що розташований за 4 км на південний захід від с. Балки. В ньому нарахувалися 46 невеликих могил висотою 1—1,5 м. Частина з них розкопана О. І. Тереножкіним в 1968 р., а 23 кургани досліджено нами, серед яких чотири виявилися могилами доби середнього та пізнього бронзового віку, а решта — скіфськими.

Всі розкопані кургани на могильнику пограбовані ще в стародавні часи, і в більшості з них залишилась тільки невелика кількість речового матеріалу, представленого в основному наборами військового спорядження і прикрас. Зброя виявлена майже в усіх похованнях. Поховальні споруди курганів однотипні — небіжчиків ховали в глибоких катакомбах, які більшістю випадків мали по дві вхідні ями. Інколи вхідні ями були забутовані кам'яними брилами або ж на їх дні лежали кінські кістяки з бронзовою вуздечкою чи залишки дерев'яних чотирьохколісних візків у розібраному вигляді. Деякі могили мали неглибокі кільцеві канавки довкола насипу, які, проте, в східній частині мали розрив близько 1 м, а в

¹ М. И. Артамонов. Сокровища скіфських курганов. Прага — Ленінград, 1966, стор. 28, 42, 46, 54.

² Звіт про роботу зберігається в НА ІА АН УРСР.

³ Матеріали зберігаються в фондах ІА АН УРСР.

⁴ Фонди Запорізького обласного музею.

⁵ Отчет о работе Северо-Рогачинской экспедиции в 1968 г.— Архів Інституту археології АН УРСР.

західній частині іноді простежувались залишки амфорної тари від похованої тризни. Поховання в основному орієнтовані головами на захід.

В південно-західній частині могильника в оточенні невеликих насипів помітно виділявся величезний курган, відомий серед місцевого населення під назвою Гайманової Могили. Дослідження північної половини кургану, яке закінчене в 1969 р., показало, що він відноситься до системи багатьох скіфських курганів і є значною історичною пам'яткою скіфських племен.

Гайманова Могила являє собою конусоподібний насип висотою 8 і діаметром близько 70 м, споруджений з насипного чорнозему. На період розкопок геометричний центр кургану був трохи зміщений в північному напрямку, що надавало насипу трохи неправильної форми: північні схили були круті, а південні — більш похилі. Нижня частина насипу по всьому периметру була оточена кріпидою з білого вапняку, яка утримувала насип могили від розсування і надавала йому крутини. Середня висота кріпиди досягала 3 м і покривала схили кургану на 8—10 м від підніжжя. За межами кургану на віддалі 4—5 м від його підніжжя проходила суцільна кільцева огорода типу кромлеха із вертикально вкопаних вапнякових плит висотою 1,2—1,5 м. Гайманова Могила, таким чином, являла собою закінчену архітектурну споруду, яка повинна була не тільки виділятися на фоні могильника своїми велетенськими розмірами, а й підкреслювати особливість кургану та велич похованої в ньому особи.

Насип кургану був розрізаний наполовину зі сходу на захід, а північна його половина, на якій не було ніяких знахідок, повністю знята. На глибині 7 м від вершини кургану виявлено викид світло-жовтого лесу з центрального поховання, завтовшки 1 м, шириною в декілька метрів і який радіально простягнувся в північно-східному напрямку до кам'яної кріпиди. На рівні похованого чорнозему від центрального поховання в західному напрямку зафіковано доріжку, уstellenу очеретом і тонкими гілочками, яка простяглася під насипом могили шириною в кілька метрів. Інша площа під північною половиною насипу кургану була чистою. Перші знахідки — уламки амфорної тари і бронзові наконечники стріл — лежали серед каміння у верхній частині кріпиди, проте їх було небагато. Значно більше знахідок виявлено на стародавньому горизонті під західною частиною кріпиди. Тут поверхня колишнього чорнозему майже суцільно була уstellenа великими шматками свідомо розбитих амфор, вуздечними і сагайдачними наборами, кінськими черепами і великою кількістю різноманітних кісток тварин. окремі вуздечні набори з бронзовими прикрасами траплялися і серед кам'яної забутовки західної частини кріпиди. Всі знахідки в західній частині кріпиди і під нею можуть бути трактовані як залишки тризни, проведеної після здійснення поховання в центральній могилі.

В північній половині кургану виявлено одне впускне поховання скіфського часу. Воно здійснене на північному краю курганного насипу по лінії північ — південь під кріпидою в глибокій катакомбі з двома входними ямами. Під час спорудження вхідних ям кріпіда була розібрана, а потім старанно відновлена в первісному вигляді, однак на місці зрушеного землі каміння просіло до 0,4 м, утворивши на поверхні овальне заглиблennя. Материковий викид, що чергувався з прошарками чорнозему, заповнив вхідні ями до самого верху і чітко вирисувався в насипі кургану.

Обидві вхідні ями овальної форми, розмірами $1,5 \times 4$ м і $2,2 \times 4,5$ м у верхній частині. Одна з ям знаходилася на північній осі кургану в кріпіді, а друга трохи західніше, яка, опускаючись вниз, поступово збільшувалась, не міняючи форми, до довжини внизу 5 м і більше 2 м ширини. Глибина обох ям від рівня стародавнього горизонту 8 м (11 м від схилу кургану). На цій глибині вхідні ями переходили в горизонтальні дромоси, що з'єднували їх з поховальною камерию-катакомбою. Через західну вхідну яму пройшов грабіжницький лаз в катакомбу, в якому траплялися

людські кістки, дрібні бронзові і залізні речі, окремі частинки золотого намиста тощо. В непорушеному грабіжником заповненні ям ніяких речей не виявлено. На дні обох ям лежали розібраний чотирьохколісні дерев'яні вози. Дерев'яні колеса стояли біля самого дромосу, зачиняючи вхід у катакомбу.

Поховальна катакомба мала прямокутну форму розмірами $5 \times 2,7$ м, витягнуту з північного сходу на південний захід. В центрі північної стінки

і в південно-західному куту катакомби було по одній ніші неправильної підпрямокутної форми. Ніша в північній стінці (північна) мала ширину 1,15 м і довжину 3 м. Південна ніша (в південно-західному кутку катакомби) досягала 3,2 м в довжину і 1,2 м в ширину. Оскільки обидві ніші завалені, встановити їх висоту неможливо. В катакомбі були поховані чотири знатні особи — три в центральній її частині і одна в південній ніші. На жаль, всі поховання виявилися повністю пограбованими, і на їх місцях збереглися тільки сліди дерев'яних домовин і залишки залізного оздоблення. На підставі знахідок — прикрас і оздоблення — можна вважати, що тут було два чоловічих і два жіночих поховання.

У південній ніші на місці поховання трапилися окрім скляні та пастові намистини, кістяні ворварки, золоті трубчасті пронизки від намиста, одна золота платівка

Рис. 1. Золота платівка із зображенням двох левів в геральдичній позі.

із зображенням двох левів в геральдичній позі⁶ (рис. 1), дві пастові підвіски із зображенням голови бородатого чоловіка (Геракла?) і невиразні залізні окислені речі. На долівці ніші серед дерев'яної зотлілі трухи в кількох місцях виявлені окрім шматочки червоної та голубої фарби і світло-жовтого алебастру, що дозволяє думати, що колись в ніші стояв дерев'яний саркофаг, оздоблений алебастром і розмальовані фарбами. В північній частині посередині збереглися кістки барана в зотлілій дерев'яній мисці, а біля них залізний гачок для м'яса. Жертовне м'ясо, як і в інших похованнях, стояло, очевидно, неподалік голови покійника, що дозволяє встановити північну орієнтацію поховання.

В основній частині катакомби лежали паралельно одне до одного три поховання у витягнутому із заходу на схід положенні. При них збереглися залишки дерева, які дозволили встановити, що поховані лежали в довбаніх колодах. У південному похованні збереглися два наконечники залізних списів із вtokами. В середньому похованні виявлено один залізний наконечник списа і шматки бойового пояса, оздобленого бронзовими пластинками. Очевидно, обидва ці поховання належали чоловікам. Оскільки списи в південному похованні повернуті наконечниками на захід, можна думати, що покійники лежали головами на захід. Третє, північне, поховання в катакомбі лежало паралельно попереднім двом під

⁶ Ще три аналогічні платівки знайдено на долівці катакомби, недалеко від ніші, де пройшов грабіжник.

північною стінкою катакомби. На відміну від решти поховань, тут цілими збереглися кістки ніг із залишками шкіряних черевиків, які були прикрашені 43 золотими трикутними пластинками із посевдозернистим орнаментом. Поховання орієнтовано головою на захід. На місці голови знайдено кілька золотих трубчастих пронизок і підвісних платівок від чамиста, прикраса у вигляді невеликої качечки з амфороподібною підвіскою в дзьобі, які дають підстави віднести це поховання до жіночих. Біля ніг

Рис. 2. Господарська ніша з бронзовим кухонним та столовим начинням.

небіжчиці в труні лежало кілька десятків залізних окислених шил, складених окремою кучкою.

За межами поховання під північною стінкою катакомби і східним кінцем труні лежало п'ять великих залізних наконечників для списів, повернутих гострими кінцями в різні сторони. Очевидно, вони були складені тут без дерев'яних держаків.

Непограбованою виявилася вся східна частина катакомби, яка, між іншим, не мала ніяких коштовностей, і це, очевидно, добре було відомо грабіжникам. Неподалік входу в катакомбу із дромоса лежав скелет коня із бронзовими бляхами від вуздечки. Біля задніх ніг коня була червоноглиняна амфора. Між кінським скелетом і ногами основних поховань катакомби лежали два скелети підлітків, кинутих один на одного, головами на південь. Похованого інвентаря і речей особистого убору поблизу цих поховань не знайдено, що може бути ознакою їх підлеглого становища.

Ніша в північній стінці катакомби також виявилася непограбованою, оскільки обвалена, здається, ще до перебування в могилі грабіжників. Вона мала господарське призначення і була повністю заповнена кухонним та столовим начинням, яке простояло в непорушеному вигляді майже 25 століть. Як уже зазначалося, ніша мала прямоугутну форму і з'єднувалася під прямим кутом з основною камерою. Сюди було покладено таку кількість різноманітних речей, що не залишилося вільного місця. В куточках під внутрішньою стінкою ніші стояли дві амфори, а між ними, упираючись в стінку, лежало плоске бронзове блюдо з ажурним припаяним вушком. Середня частина ніші була заставлена бронзовим посудом (рис. 2). Праворуч, під східною стінкою, стояв великий, 0,8 м в діаметрі, бронзовий казан на опорній ніжці, з подвійними вушками. Зовні казан прикрашено випуклими косими лініями, які, перетинаючись, утворюють

рюють ромбічний візерунок. Більше ніж на половину казан був заповнений кінськими кістками, на яких лежав залізний гачок для вимання м'яса. На долівці ніші під казаном знайдено маленький бронзовий казанець на ніжці, з фігурними вушками. Ліворуч від казанів, під західною стінкою, заповнюючи весь центральний простір ніші, стояв великий бронзовий піднос на підставочній ніжці типу перевернутого таза, яка з'єдналася з корпусом підноса за допомогою бронзових заклепок. З двох протилежних боків піднос має звисаючі вушка.

На підносі був складений дрібний бронзовий посуд, серед якого є зразки античного бронзоливарного ремесла. В центрі знаходилося бронзове ситечко для проціджування вина, з довгою дротяною ручкою, оформленою у вигляді двох рівномірних хвилястих ліній. На краях підноса лежали невеличка куляста жаровня з ажурними стінками, яка повністю повторює жаровню із Чортомлицького кургану, бронзовий кілік з відігнутими вінцями і на кільцевому піддоні, частина довгих залізних щипців з плоскими чашечками на кінцях і бронзова ойнохоя з фігурним литком, оформленим у вигляді трьох пелюсток квітки. Осторонь ойнохої лежала масивна гранчаста ручка від неї, кінці якої оздоблені рельєфним зображенням голівок сатира і Сілена. На посудині ручка займає таке положення, що голівка сатира повернута фасом до литка, а зображення Сілена на протилежному кінці лягає на корпус ойнохої.

Трохи поодаль підноса на дні ніші стояв круглий, кулястої форми, залізний черпак для вина. Між великим казаном і підносом на долівці ніші виявлена бронзова ситула з подвійними рухомими вушками. Вінця ситули прикрашає вузенький вертикальний ободок, оздоблений рельєфними, відлитими в ливарній формі, овалами. До денця ситули припаяні три, симетрично розташовані, широкі плоскі ніжки, на яких вона стояла.

В передній частині ніші, праворуч, під східною стінкою лежали дві амфори, а під ними — залізна жаровня з двома довгими ручками, які рухомо з'єднані між собою шарниром по принципу ковалських кліщів. На короткому кінці однієї ручки є кругла жаровня, а на другій — кришка до неї. Рухаючи ручки вверх і вниз, жаровню можна було закривати чи відкривати.

Ліворуч, під західною стінкою біля входу до ніші, лежав людський скелет, повернутий головою на південь. Неподалік поховання стояв перевернутий вверх денцем гончарський грецької роботи глечик, три наконечники бронзових стріл, залізний спис і три кулясті камені від праці. На похованому впоперек грудної клітки знаходився залізний бойовий пояс із плоских дугастих пластинок. Очевидно, це поховання слуги-повара чи виночерпія.

На долівці катакомби і біля західного дромосу, де пройшов грабіжницький лаз, знайдено кілька сот дрібних золотих прикрас. На жаль, виявлені знахідки настільки фрагментарні, що відновити первісну форму і картину похованального інвентаря на їх підставі неможливо. Вони виступають тільки яскравим доказом казкових багатств похованіх тут осіб. Золоті прикраси в основному представлені різноманітними нашивними платівками від одягу і покривал, які зображають фантастичних хижаків в динамічній позі, мушок, жіночих та чоловічих голівок так званих «варварів» з химерними зачісками. Значна частина дрібних золотих речей походить від багатооздобленого кількарядного намиста: амфороподібні підвіски, різноманітні за форму розетки, зірочки, пелюстки квіток, пронизки тощо. Очевидно, від головного нарядного убору походять прикраси у вигляді маленьких качечок на плоскій орнаментованій підставці, що держать в дзьобі підвісочки. В кожному конкретному випадку зображення качечки передає якийсь певний вид з чітко вираженими особливостями (рис. 3). Окремо слід зазначити невеличку платівку із золота, на якій зображені овечки, що тікають. Це не тільки новий сюжет в греко-скіфській торевтиці, а один з кращих мистецьких творів північнопричорно-

морських старожитностей. Зображення характеризується високою художньою майстерністю і тонкою технікою виконання. В ньому реалістично трактується динамічна поза тварин, їх вовняний покрив і підкреслюється гладкотільсть морди і кінцівок. Це дозволило художнику передати на-

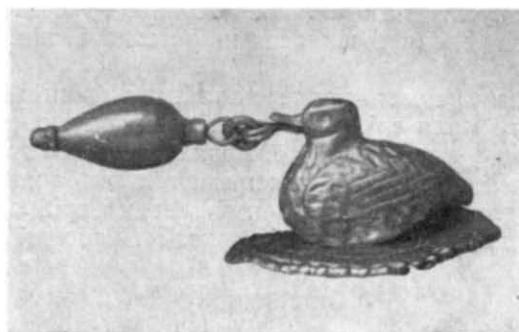

Рис. 3. Золота підвіска у вигляді качечки.

пружений погляд тварин, перелякане збудження і страх перед безнадійністю становища (рис. 4). Очевидно, обірваний шматок цієї платівки є тільки частиною більш широкої композиції: за овечками повинен був бути зображений ще й лютий хижак, від якого вони тікають.

В західній частині катакомби, недалеко від дромису, під долівкою виявлений тайник із коштовним ритуальним посудом (рис. 5).

Тайник являє собою невелику круглу ямку діаметром 0,45 м і глибиною 0,5 м. Зверху ямка була прикрита жовою материковою глиною, як і решта долівки катакомби. Контури тайника на долівці катакомби не по-

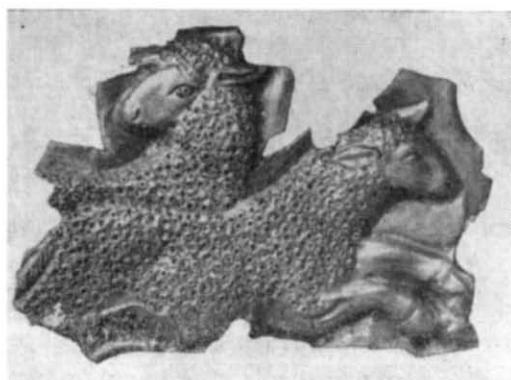

Рис. 4. Золота платівка із зображенням овечок.

мітні, і тільки невелика просадка ґрунту в центрі могла викликати допитливість. Саме тут в процесі розчистки долівки утворилася невелика ямка діаметром близько 5 см, в якій заблищала золота платівка. Після наступної розчистки верхня частина тайника добре оконтурилася в непорушенному ґрунті.

Речі в тайнику залягали горизонтальними рядами. У верхній частині його знаходилася дерев'яна чаша, від якої збереглася тільки золота обшивка плоского горизонтального вушка без орнаменту. Нижче лежав срібний кілік з гладкотілою неорнаментованою чашечкою. Дві дерев'яні чаші кулястої форми залягали ще нижче. Дерев'яні частини їх повністю

роздалися від часу, і замість них стояли по чотири золоті платівки, що прикрашали вінця посудин. Платівки мали загнуту верхню частину, якою вони кріпилися на чотирьох боках чащі, і золоті цвяхи з випуклими голівками, які густо покривали краї платівок. На одній з чащ були трикутні платівки із схематичним зображенням виноградного грона, а на іншій — прямокутні платівки. На останніх нанесено абсолютно однакове зображення оленя з гіллястими рогами і підігнутими ногами (рис. 6).

Під дерев'яними чащами впоперек тайника (північ—південь) лежав ритон. Основа його мала срібну гладкотілу оковку, раструб оздоблений золотою платівкою з напаяною на її краях плетеною золотою ниткою, а гострий кінець закінчувався зображенням голови барана. Внизу, на дні тайника, лежали великий ритон, срібний глечик і срібна з позолотою чаша з невеликим срібним кубком в ній (рис. 7). Хорошої збереженості ви-

Рис. 5. Коштовні речі з тайника поховання Гайманової Могили.

явився срібний глечик, зовнішній бік якого покритий орнаментом. Корпус глечика прикрашений в середній частині горизонтальною смужкою із зображенням виноградної лози з листям і гронаами, а від неї вверх і вниз, покриваючи весь тулуб посудини, відходять широкі рельєфні канелюри.

Великий ритон лежав посередині на дні тайника. Як і в першому випадку, він мав срібну оковку основи рога і золоте оздоблення на кінцях. Широкий раструб ритона складається із чотирьох окремих платівок витягнутої форми, які щільно примикають одна до одної, утворюючи замкнутий циліндр. Кожна платівка орнаментована стилізованим рослинним орнаментом. До основної частини ритона раструб був прикріплений за допомогою поперечної гладкотілої золотої обойми.

Між ритоном і південною стінкою тайника лежала срібна чаша, в якій був срібний неорнаментований кубок з випуклим бочком, високим горлом і трохи відігнутими вінцями.

Чудовою знахідкою серед речей, що були в тайнику, є срібна з позолотою чаша, прикрашена рельєфним широким фризом із зображенням шести скіфських фігур, які передають цілий сюжет із військового побуту (рис. 8).

Чаша має напівкулясту форму з округлим денцем, вертикальним вузьким вінцем і двома горизонтальними ручками. Діаметр на вінцях складає 10,5 см, загальна висота 9,7 см. Один бік чаши пошкоджений окисом срібла, від чого утворилося чимало дірок на корпусі. Верхня ча-

стина чаші трохи приплюснута. Сплюснutoю виявилася і одна ручка посудини. В процесі реставрації, яку провела старший реставратор Державного Ермітажу О. В. Васильєва, вдалося відновити первісну форму чаші, очистити окисли і закріпити слабі місця. Незважаючи на пошкодження, загальний зміст зображень, композиція рисунка і переважною більшістю самі деталі збереглися і читаються добре.

Центральним декоративним узором чаші є рельєфний фриз із зображенням людських фігур. Він займає основну частину на корпусі посудини і досягає ширини 7 см. Вертикальні вінця чаші висотою 1 см окуті золотою пластинчастою смужкою, що з'єднується над одною з ручок і прикрашена геометричним візерунком, розподіленим вертикальними лініями на окремі квадратики.

Масивні горизонтальні ручки чаші мають срібну основу, прикріплена до посудини за допомогою срібних заклепок. Верхня частина ручок покрита тонким листовим золотом, і, подібно до чаші із Солохи, прикрашена рельєфним зображенням двох голівок барана, які повернуті мордами в різні сторони (рис. 9). Обидві ручки мають наскрізні невеликі дірки для підвішування чаші (рис. 10, 1).

Денце чаші прикрашено геометричним орнаментом, який покриває всю сферичну частину посудини. В центрі нанесено кружок діаметром 2,1 см, розділений на вісім симетричних частин, які утворюють чітку розетку. Від кружка в різні боки розходяться витягнуті канелюри, які відділені від основного фриза з фігурами за допомогою горизонтальної смужки, прикрашеної овами (рис. 8, 10, 2). Такий декоративний мотив на денцих металевої посуди, зокрема на чаших, був надзвичайно широко розповсюджений в античній торевтиці

Рис. 6. Золота платівка від вінець дерев'яної чаші.

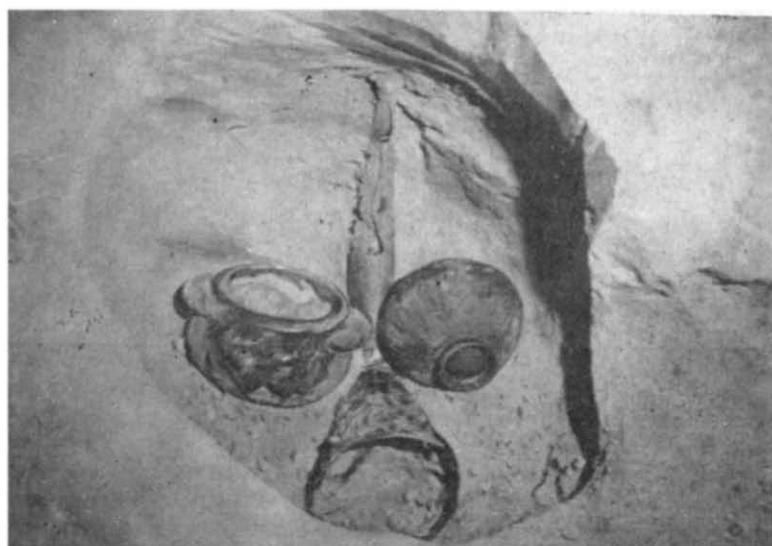

Рис. 7. Загальний вигляд срібного посуду на дні тайника.

і відомий за багатьма знахідками, зокрема на знаменитому кубку із кургану Куль-Оба, на посудині з групи «Частих курганів» поблизу Воронежа тощо.

Рис. 8. Срібна з позолотою чаша із зображенням сцен скіфського військового побуту.

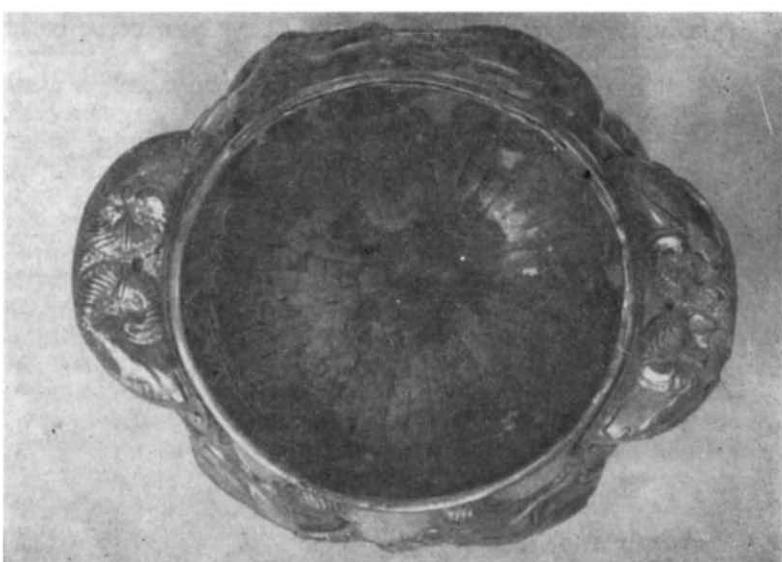

Рис. 9. Вигляд чаши зверху.

Середня частина чаши заповнена зображеннями фігур скіфських воїнів. Фігури розташовані на кам'яному рельєфі на відкритій місцевості. Каміння передано подвійними умовними лініями на срібній основі чаши. Шість фігур, що покривають корпус чаши, пов'язані єдиним сюжетом, і тільки дві з них якоюсь мірою можуть бути визнані самостійними, трохи відірваними від загального сюжету. Всі ж інші і за композиційним вті-

ленням, і за характером зображених сцен складають єдине ціле (рис. 11).

В центрі композиції знаходяться фігури двох літніх скіфських воїнів, які ведуть між собою переговори. Погана збереженість чаши в цьому місці не дозволяє розпізнати деталі обличчя. Обидва воїни сидять на кам'яному підвищенні в мирній позі з простягнутими один до одного руками.

Права фігура літнього бородатого скіфа зображена в довгополому кафтані, вертикальний розріз якого оздоблений хутром. Поли кафтана

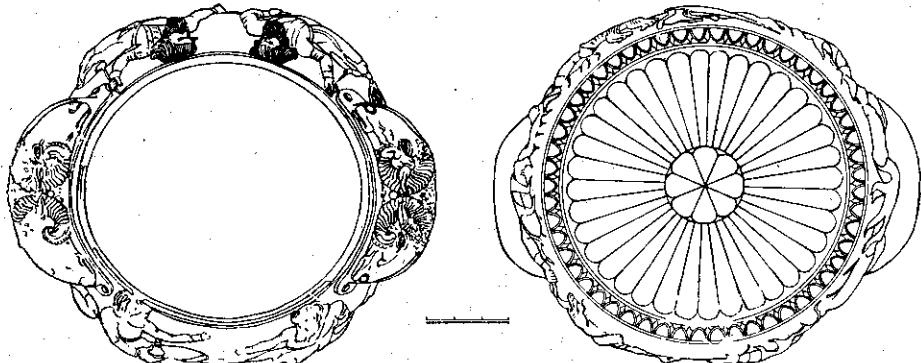

Рис. 10. Вигляд чаши зверху і знизу.

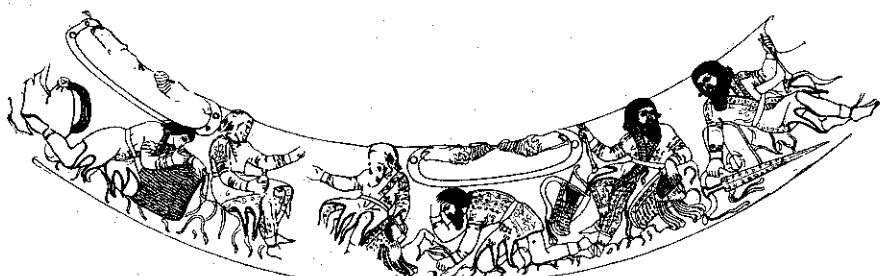

Рис. 11. Розворот орнаментального фриза на чаші.

закінчуються звисаючими трикутними клинами, краї яких теж прикрашенні вузькою смужкою хутра. Вздовж бортів кафтана проходить вертикальний орнаментальний узор у вигляді геометричних завитків, нанесених пунктиром. Такий же орнамент у вигляді погонів розташований і на плачах воїна. Рукава кафтана довгі, вузькі і закінчуються манжетами, що щільно облягають руки. Воїн одягнутий у вузькі штани, розшиті таким же орнаментом, як і кафтан, і підперезаний широким поясом. Стопи ніг не збереглися. На голові чітко видна пряма, з невеликою укладкою зачіска довгого волосся, що спадає на плечі, і велика широка борода. Права рука воїна піднята і витягнута до співбесідника. Зап'ястя руки зберегло тільки загальні обриси з визначенням великого пальця. Ліва рука опущена, нею воїн немовби вирається в каміння, на якому сидить. Зліва до пояса прикріплений горит з луком і стрілами. Обкладинка горита орнаментована строкатим геометричним візерунком, а верхня її частина обрамлена вертикальними прямокутниками. Решта горита розділена по вертикалі на широку і вузьку смуги. Вузька частина прикрашена пунктирними завитками, а широка, подібно до хутрових частин кафтана, покрита дрібними насічками, що дозволяє допустити, що вона була шкіряною чи хутровою. Від краю горита в бік звисає широка кудлата бахрома.

Ліва фігура бородатого воїна сидить на такому ж підвищенні з ка-

міння і повернута лицем вправо до співбесідника. На відміну від першої фігури, яка повернута в три четверті фаса, цей воїн зображеній в повний профіль. Зачіска довга, накінці трохи підкрученна. Борода маленька. Воїн сидить у вільній позі, ліва рука піднята і витягнута до співрозмовника. Мізинець і безіменний палець лівої руки загнуті, позначені початок вказівного пальця. Права рука опущена на коліно, нею воїн тримає кубок. На цій фігурі краще збереглися деталі. На шиї помітна гривна із завитками. Одяг воїна такий, як і в попереднього, тільки орнаментальні узори густіші і строкатіші. На відміну від первого воїна, тут бачимо горизонтальну розшивку кафтана у нижній його частині, де розпочинаються трикутні клини. Збереглося зображення обох ніг, взутих у м'які шкіряні напівчобітки, перев'язані біля щиколотки ремінцем. Штани в обох воїнів однакові. На лівому боці біля пояса помітна частина горита з луком.

До цих двох центральних фігур з кожного боку примикає ще по одній фігурі, які розташовані прямо під ручками чаши і повернуті обличчям до воїнів, що сидять. Позаду першого, правого, зображеного літнього бородатого воїна з вусами і довгим волоссям. Обличчя подано в профіль, всі деталі чіткі. Воїн стоїть на колінах, ліва нога трохи висунута вперед, зігнута в коліні і впирається пальцями стопи в ґрунт. Права нога відсунута назад і коліном упирається в ґрунт. Права рука піднята до чола, а лівою впирається на каміння і щось тримає в ній (гуску?). Воїн одягнутий в такий же кафтан, як і інші, підперезаний гладким поясом. Завдяки тому, що лівою рукою воїн впирається в ґрунт, добре видно спинну частину кафтана, яка прикрашена широкою вертикальною смugoю розшивки із дрібних завитків, що проходить від коміра донизу. Розшивка кафтана помітна на плечах і під рукою. На цій фігурі добре видно форму кафтана позаду, де він рівно обрізаний нижче спини і не має трикутних клинів, як спереду і збоку. Позаду воїна, немов у висячому положенні, зображеній горить з луком і стрілами. Обкладинка горита орнаментована так, як у воїна, що сидить. Новим на гориті є тільки ремінець, що звисає зліва і закінчується двоїним розгалуженням.

З протилежного боку, за спиною фігури з кубком в руках, зображений юнак без бороди, який стоїть на колінах. Він одягнений в підперезаний кафтан, оздоблений хутром, але без розшивки. На шиї під коміром кафтана помітна хутрова сорочка. Юнак повернутий в профіль лицем до фігури з кубком. Зачіска в нього пряма, волосся довге і спадає на плечі й чоло. Він нагнувся до бурдюка з вином, правою рукою тримається за зав'язку бурдюка, а ліва вільно лежить на ньому.

На протилежному боці чаши розташовані фігури двох літніх воїнів. Обидва вони мають широкі довгі бороди, довгі підкручені вуса і укладені зачіски до плеч. Воїни самозадоволені, незалежні один від одного і в очах мудрий погляд, вони ведуть між собою розмову. Як і інші, вони одягнені в вишиті кафтани, вузенькі з вишивкою штани і взуті в м'які напівчобітки, перев'язані ремінцями.

Ліва фігура зображена в напівоберта, лицем в фас, сидить на кам'яном підвищенні. В правій руці воїн тримає батіг і впирається ним в коліно. Лікtem лівої руки він сперся в каміння, на якому сидить, а пальці руки покладені на горит з луком і стрілами. На шиї чітко видна золота гривна з завитками. Серед деталей одягу, які не помітні на інших зображеннях, на поясі видно дві зав'язки.

Воїн праворуч сидить на такому ж кам'яном підвищенні і лицем повернутий до співбесідника. Одяг такий же. Лівою рукою воїн тримає булаву і впирається нею в коліно лівої ноги. Правим боком він опирається на овальний щит, що заходить воїну під руку. Щит повернутий внутрішнім боком назовні так, що видно його ручку. Права рука вільно звисає вниз, і нею він тримає довгий парадний меч, руків'я і ножни якого орнаментовані геометричним узором. Обидва кінці меча закінчуються двома

довгими вузькими ремінцями, що лежать на землі. За спиною — бурдюк, зав'язаний мотузками. Серед деталей особистого убору воїна є широка пластинчаста шийна гривна.

Всі фігури фриза чаші зображені на срібній основі і позолочені. На зображеннях сріблом передані тільки відкриті частини тіла — лице і зап'ястя руки. Таке узгодження золота і срібла передає м'яку і приемну кольорову гаму. Фігури виконані реалістично, з притаманними їм рисами обличчя, хороше підкреслена індивідуальна психологія кожного образу в залежності від його віку і соціального становища. В цілому компоновка фігур вдала, хоч певний прорахунок художника помітний: всі сидячі фігури верхньою частиною голови торкаються золотого ободка на вінцях посудини, що змусило майстра трохи підігнути золоту обкладинку вінець в цих місцях. Такий прорахунок обумовлений тим, що зображення фігур було виконане раніше, ніж нанесено на вінця горизонтальну обкладинку, що виявилася трохи ширшою, ніж вимагали розміри чаші. Однак надзвичайно вдалою слід визнати компоновку фігур в сидячій позі, що дозволило художнику великим планом передати деталі обличчя, добитися виразності поглядів, що важливо для розуміння сюжету.

Чаша із тайника поховання є новим шедевром скіфо-античної торевтики, видатною пам'яткою матеріальної культури і першорядним джерелом з історії кочових племен півдня нашої країни. Вона вимагає ще самого детального історичного і мистецького аналізу. Проте вже при першому погляді на чашу неважко переконатися в тому, що вона дає ряд неповторних, нових історичних і мистецьких даних. По-перше, тут ми маємо справу з новим, досі незнаним історичним сюжетом. По-друге, вперше в історії археологічних та історичних знахідок ми маємо зображення заможної соціальної верхівки скіфського суспільства, зображення тих, хто стояв якщо не безпосередньо, то, принаймні, дуже близько до політичного і військового керівництва скіфською державою. Важливими в етнографічному й історичному аспектах є нові форми одягу, деталі орнаментальних мотивів, які дозволяють визначити ряд не тільки часткових питань, а й принципових, пов'язаних з передньоазійськими походами і зв'язками з сусідніми народами. Речі особистого убору, зокрема такі, як пластинчаста гривна на шиї одного з воїнів, булава, суттєво доповнюють наші знання про категорії матеріальної культури скіфів. Всі ці питання вимагають детального дослідження.

Завдяки знахідкам амфор в господарській ніші і катакомбі, а також предметам оздоблення і прикрасам, час поховання визначається серединою, а точніше — початком другої половини IV ст. до н. е. Така ж дата стверджується і характером мистецьких творів, зокрема чаші, аналогічна якій знайдена в кургані Куль-Оба і неподалік Воронежа. Таким же часом можуть бути датовані і золоті платівки з поховання, аналогічним яким відомі серед курганних знахідок Скіфії IV ст. до н. е.

В. И. БИДЗИЛЯ

Исследование Гаймановой Могилы

Резюме

Статья посвящена краткому изложению итогов раскопок царского скіфского кургана близ. с. Балки, Васильевского р-на, Запорожской обл., проведенного Северо-Рогачинской экспедицией Института археологии АН УССР. Здесь, во впускном погребении кургана Гайманова Могила, было обнаружено остатки четырех основных погребений и три похребения прислуги. Центральная часть катакомбы погребения была ограблена еще в древности. Нетронутой оказалась хозяйственная ниша в северной стенке катакомбы, содержащая кухонную и столовую бронзовую утварь: два бронзовых котла, четыре амфоры, большой бронзовый поднос, ситулу, ойнахою, ситечко, килик, ажурную жаровню,

плоское блюдо, железные черепки и жаровню. В передней части ниши имелось захоронение виночерпия или повара, вооруженного тремя стрелами, копьями, прощей и боевым железным поясом.

Наиболее ценные находки обнаружены в тайнике у западной стенки катакомбы, где найдено два ритона с серебряной основой и золотыми оковками на концах, серебряные килик, кувшин, кубок и чашу, три деревянных сосуда с золотыми обивками по венчику. Наиболее ценной оказалась серебряная чаша с позолотой, содержащая высокий круговой фриз с изображениями шести скифских воинских фигур.

На основании амфор, украшений и вооружения погребение датируется началом второй половины IV в. до н. э. и входит в систему всемирно известных скифских памятников, таких, как Куль-Оба, Солоха, Частные курганы под Воронежем и др.

С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ

Деякі питання методики реконструкції житлових будинків Північного Причорномор'я елліністичної епохи

Найважливішим при реконструкції планування є вивчення залишків споруд в натурі, якщо навіть після розкриття пам'ятки минуло кілька десятків років і залишки зазнали відносно великої руйнації. Це необхідно, оскільки польові дослідження не обмежуються єдиною метою — реконструкцією споруд, а охоплюють значно ширше коло питань. З приводу цього ряд деталей майже неминуче не потрапляє у поле зору дослідників. Крім того, при досить складних і великих об'єктах виникає деяка суб'єктивність в опису будівельних залишків і виборі критерію ступеня важливості тих чи інших елементів. Враховуючи, що процес реконструкції є певною мірою творчим процесом і незначні на перший погляд нюанси при натурному вивченні можуть наштовхнути на важливі, а іноді принципово нові рішення, значення безпосереднього вивчення будівельних залишків ніяк не можна применшувати. Що ж до руйнації останніх, то ряд важливих для реконструкції елементів (характер зв'язку стін, система кладок, глибина закладення фундаментів тощо) з часом, звичайно, не міняється.

Другим основним джерелом обґрунтування реконструкції є наукові звіти про розкопки. Вони мають велике значення для встановлення загальної стратиграфії пам'яток, кількості будівельних періодів, ходу і особливостей розкриття об'єктів, відтворення характеру знятих в процесі дослідження або тих, що не збереглися, кладок, вимосток, покрівель, елементів декору, визначення з допомогою супровідного матеріалу датувань і, коли це можливо, призначення окремих приміщень. Слід вказати на два недоліки, спільні для більшості звітів, — різнобій у термінології та неповнота опису будівельних залишків і відсутність стараних обмірів архітектурних деталей.

Аналіз перелічених джерел дає можливість обґрунтувати реконструкцію планування будинків, їх поверховість, конструктивні рішення (зокрема, тип покрівлі), іноді загальний характер декору. На даному етапі застосування аналогій, літературної традиції та інших матеріалів доцільне, головним чином, для контролю або ж в особливо складних випадках, коли обґрунтування носить чисто гіпотетичний характер.

Іншого значення набувають аналогії і свідчення давніх авторів при визначенні висотних габаритів, характеру дверних і віконних прорізів,

призначення тих чи інших приміщень. Тут ці джерела — нерідко єдині вихідні дані.

На жаль, висловлювання античних авторів з питань архітектури і будівництва в багатьох випадках суперечливі¹. Крім того, для найбільш масових безордерних або неоагатих ордерних будинків рекомендації по пропорціональному членуванню і плануванню звичайно відсутні. Проте якість рамки для пошуку оптимальних рішень вони, безперечно, дають.

Реконструкція планування будинків починається з виділення їх меж в забудові кварталів. Останнє викликає іноді значні затруднення, особливо при поганому збереженні будівельних залишків і багатошаровості пам'ятки. Нерідко різнопідвиди комплексів об'єднуються воєдино або, навпаки, приміщення одного будинку розділяються, що дає помилкове уявлення про типи будинків, позбавляє можливості правильно визначити їх особливості. По відношенню до Ольвії це, зокрема, привело до помилкових думок про надзвичайну різноманітність типів будинків, про розташування багатьох житлових будинків по периметру кварталів, а більших або виробничих комплексів — у їх внутрішній частині. Створювалось неправильне уявлення, яке суперечило основам елліністичного містобудування про характер соціально-економічної топографії міста, про джерела і дальшу еволюцію ольвійського житлового будинку, його архітектуру.

При утрудненні в локалізації окремих будинків вважається доцільним керуватись такими міркуваннями. Особливу увагу слід звертати на характер зв'язку і взаємного розміщення кладок, наявність або відсутність поворотів і зрушувань планувальних сіток, ступінь чіткості планування і однотиповості конструктивних прийомів окремих груп будівельних залишків, наявність або відсутність функціонального зв'язку між окремими приміщеннями, різницю в рівнях глибини закладення.

Основну роль у цьому, як уже зазначалось, відіграє вивчення будівельних залишків у натурі, особливо коли виникають суперечності між висновками, зробленими на основі вивчення матеріалів з заповнення приміщень, та висновками, одержаними в результаті дослідження конструкцій або аналізу планування будинку в цілому. Тут існують два важливих моменти.

По-перше, до атрибутації приміщень по матеріалу засипу слід підходити надзвичайно обережно. Тут можуть відігравати роль предметій, знайдені, головним чином, тільки *in situ*².

По-друге, оскільки, судячи із звітів і статей, для більшості археологів читання будівельних залишків становить значно більші труднощі, ніж робота з звичайним археологічним матеріалом, існує тенденція в разі розходжень віддавати перевагу кераміці. При цьому не враховується, що житло служить людині значно довше, ніж предмети побуту, і надійніше відображає особливості її діяльності та найменше піддається дії різного роду випадковостей. Крім того, керамічний матеріал найповніше відображає останній період життя будинку, коли перший (найцінніший для нас) задум будівельника міг якоюсь мірою змінитись.

Отже, при вивченні будівельних залишків треба виходити, насамперед

¹ У зв'язку з цим являє інтерес ставлення античних авторів до висловлювання їх сучасників. Так, наприклад: «Якщо місто материкове і далеко стоїть від моря, ти вихвалити мешкай його беспоку, побудовану на цій віддаленості від берега, наведеш вислови мудреців, які хвалять поселення в глибині материка, що відстоїть далеко від моря, і скажеш про все, що є поганого в приморських містах. Якщо ж місто стоїть біля моря або на острові, ти говоритимеш про недоліки материкових міст і поселень в середині материка, перелічуючи всі переваги, які дарує море» (Менандр. О похвальних речах, II, 2, 67). Посилання на Менандра та Плінія подано за кн.: В. П. Зубов и Ф. А. Петровскими. Архітектура античного світу. М., 1940.

² В. Д. Блаватский. Культурный слой античного городища.—КСИИМК, вып. 35. М., 1950, стор. 55—59; В. В. Лапин. Греческая колонизация Северного Причерноморья (Критический очерк отечественных теорий колонизации). К., 1967, стор. 78 і далі.

ред, з аналізу самих залишків, а не привнесених, часто випадкових компонентів культурного шару.

Будівельні залишки при досить старанному і кваліфікованому їх вивченні можуть служити надійним джерелом не тільки для з'ясування призначення приміщень, встановлення будівельних періодів, тобто, відносної хронології, але в багатьох випадках — і для встановлення абсолютної хронології. На жаль, питанням розробки абсолютної хронології та класифікації кладок античних міст Північного Причорномор'я приділяється поки що дуже мало уваги³. Тим настініша потреба постановки цих питань.

Міркування щодо оптимального співвідношення площ дворів і забудови виступають на перший план тоді, коли одну з цих величин встановити важко. Це співвідношення є одним з найбільш стійких і сталих для кожного типу міського античного будинку в рамках певної території, а в окремих випадках — і в рамках епохи. Так, в будинках парадного, парадно-перистильного і перистильного типів Олінфа (V—IV ст. до н. е.) і Делоса (III—II ст. до н. е.) двори найчастіше займають 6—15% від площин забудови, у будинках простадного типу Прієни (III—II ст. до н. е.) — 10—16 (в ордерних будинках береться до уваги площа тільки відкритої частини двору), в безордерних будинках типової схеми малої і великої площині Афін (V—IV ст. до н. е.) — 11—17, Херсонеса (III—II ст. до н. е.) — 17—24, Ілурата (перші століття н. е.) — 15—48 і в п'яти випадках з восьми — понад 29%.

В ордерних спорудах цей процент при більшій площині забудови менший, ніж у безордерних. Відносно велика площа дворів безордерних будинків в умовах найщільнішої міської забудови може пояснюватися більш високим трудовим характером діяльності власників цих будинків, очевидно, тісніше зв'язаної з сільським господарством. З цієї точки зору показовий такий ряд: площа дворів в ольвійських ордерних будинках становить 10—22%, в безордерних — 10—40 і найчастіше 15—25, в будинках Ілурата, активне господарське використання яких доведено археологічними матеріалами, — 29—48 і, нарешті, в садибних будинках херсонеських клерів — понад 40%.

Необхідно ще раз підкреслити, що все це можливо, за деякими винятками, в рамках однієї історичної епохи і залежить від цілого ряду соціально-економічних умов. Так, в будинках Помпей римського часу, при високому збільшенні площин забудови багатих будинків і великому скороченні площин будинків бідних прошарків населення, у найбагатших будинках атріумно-перистильного типу спостерігається значне збільшення процента площин, зайнятої дворами, а в бідних житлах він мізерний. Ці особливості є наслідком активної соціально-економічної диференціації⁴, яка не спостерігається такою мірою в елліністичних містах Північного Причорномор'я.

Істотну роль при виконанні обґрунтування відіграє типологічний аналіз. Зокрема, першорядне значення, особливо для об'ємної частини реконструкції, має правильне визначення планувального типу. Так, у схематичній реконструкції планування ольвійського будинку Е-І⁵, що

³ А. Н. Карасев. Архітектура.— АГСП, стор. 189 і далі; його ж. Розвитие строительно-каменотесного ремесла в античных городах Северного Причерноморья (VII—I вв. до н. э.).— ПИСПАЭ, стор. 126—138; С. Д. Крижаніцький. Про методику опису кладок міст Північного Причорномор'я VII ст. до н. е.—IV ст. н. е.—Археологія, т. XVIII. К., 1965, стор. 39—47; його ж. Жилые ансамбли древней Ольвии (IV—II вв. до н. э.). К., 1971.

⁴ У цьому зв'язку цікаві висловлювання Вітрувія про необхідність наявності або відсутності дворів залежно від багатства, стану і роду діяльності власника будинку (Вітрувій. Десять книг об архітектуре. М., 1936, VI—V, 1—2).

⁵ Л. М. Славин. Раскопки западной части ольвийской агоры (1956—1960 гг.). Ольвия, Теменос и агора. М.—Л., 1964, стор. 197—203, рис. 6.

пропонувалася раніше, не враховувалась наявність пастади, яка як най-істотніше позначається на об'ємному рішенні будинку, оскільки при цьому вводиться портик, приблизний розрахунок висоти колон якого дає змогу визначити і висоти прилеглих до нього приміщень. Відомі нам особливості того чи іншого типу — не тільки будинку, а й окремих груп приміщень — значно полегшують атрибутацію окремих кімнат, дозволяють встановити найбільш вірогідний варіант реконструкції планування, в тому числі схеми взаємного зв'язку приміщень, коли відсутні прямі археологічні дані. Наприклад, досить добре досліджені планувальні типи групи андрона, з урахуванням інших даних, дозволили при реконструкції будинку з розкопок 1902—1903 рр. поблизу Зевсового кургану в Ольвії зовсім по-іншому трактувати планування розкритих залишків, ніж це було зроблено в реконструкціях П. П. Покришкіна — Б. В. Фармаковського та І. М. Соболєва⁶. Довелося відмовитись від простадно-перистильної схеми і прийняти пастадий тип: насічки ця зміна реальна, а не формальна, видно з того, що на місці перистильного двору (за П. П. Покришкіним) в пропонованій нами реконструкції розміщується група андрона.

Важливим є і врахування характеру обрису плану. Так, обрис плану грецького житлового будинку являє собою чотирикутник з співвідношенням сторін 1 : 1 — 1 : 2. В містах з регулярним плануванням чотирикутник, як правило, прямокутний, в містах з нерегулярним — найчастіше трапецієвидний. Тому, коли в ході реконструкції з'являється якесь незвичайне рішення (шестикутник тощо), його слід якнайстаранніше перевірити і обґрунтувати. При цьому слід враховувати тип будинку, характер його архітектурно-декоративного рішення, загальну площину. Так, для безордерних небагатих будинків більш типова площа — не вища 200—250 m^2 , для ордерних — 200—500 m^2 . Як приклад наведемо основні дані ольвійських елліністичних будинків.

1. Розміри ольвійського житлового будинку додетського часу⁷ лежать в межах 100—600 m^2 .

2. Кожний житловий будинок має звичайно один двір, площа якого становить 10—40% від площини забудови.

3. Криті приміщення в безордерних будинках розміщаються не менше, ніж з двох сторін двору (одностороннє розміщення взагалі зустрічається рідко), в ордерних — найчастіше з трьох або чотирьох. Північна сторона двору забудовується житловими приміщеннями.

4. Кожний будинок має самостійний вихід на вулицю.

5. У більшості суміжні будинки мають одну спільну стіну.

Визначення загальних габаритів плями плану будинку і місцезнаходження двору дозволяє хоч би схематично визначити тип будинку, частково його об'ємне рішення, характер стикування з дахами і стінами розміщених поруч будівель. Це дані, які необхідні для реконструкції, тому що навіть коли нам відоме в найменших деталях планування ряду приміщень, а невідомі загальні межі будинку і місцезнаходження двору, реконструкцію виконати неможливо, бо композиційним центром античного житлового будинку є його двір.

При реконструкції внутрішнього планування, особливо при атрибутації приміщень, слід враховувати, насамперед, їх орієнтацію, розміщення в плані будинку, зокрема ступінь віддалення від двору, розміри, характер функціонального зв'язку, особливості декору. У складних випадках, одночасно з вказівками стародавніх авторів, слід користуватись

⁶ Б. В. Фармаковский. Раскопки в Ольвии в 1902—1903 гг.— ИАК, вып. 13. СПб., 1906, стор. 39—98, табл. VI, VII; И. Н. Соболев. О реконструкции ольвийского жилого дома II века до нашей эры, открытого Б. В. Фармаковским в 1902—1903 гг.— ВДИ, № 1. М., 1953, стор. 188—192. Пропонований нами варіант реконструкції цього будинку опублікований у кн.: С. Д. Крыжановский. Жилые ансамбли древней Ольвии.

⁷ Приблизно ці ж цифри, судячи з наявних публікацій планів будинків, характерні і для Херсонеса, а також Боспора.

аналогіями з античних міст Греції і Малої Азії. Так, саме за допомогою аналогій аналіз планування ольвійського будинку НГФ-¹⁸ дозволяє виділити групу андрона, основний житловий блок, господарську групу.

Являє собою інтерес приміщення № 1 в ольвійському будинку А-3. Тут відсутній функціональний зв'язок з іншими приміщеннями будинку, інший характер кладки зовнішніх стін — все це дозволяє припустити існування крамниці або приміщення, зв'язаного з будь-яким видом побутового обслуговування населення. Такі приміщення з виходом на вулицю відомі в багатьох будинках метрополії, зокрема на Делосі, в Пріені, Олінфі.

Ми далекі від думки у кожному будинку шукати і бачити риси, властиві тільки античному житлу. Зрозуміло, в Північному Причорномор'ї можуть бути і є різного роду відхилення від звичайних загальноантичних схем. Одним з основних і є завдання виявлення цих відхилень. Але необхідно мати на увазі, що типи і особливості будинків місцевих племен, які населяли територію навколо античних міст, дослідженні поки що недостатньо. Тому в кожному конкретному випадку необхідно спочатку виділити риси, характерні для античного будинку, після чого можливе виявлення елементів й інших впливів.

Вивчення реконструйованих елліністичних ольвійських будинків свідчить, що так звані місцеві особливості знайшли найбільш повне відображення в конструкціях (шарові підвальни) і менше — в об'ємно-планувальних рішеннях (житлові підвальні поверхи, зокрема підвальні паради, більший процент площи двору та ін.). В більшості воїні є результатом творчої переробки античних традицій метрополії в ході місцевого будівництва.

Обґрунтування об'ємної частини доцільно починати з визначення поверховості. Якщо відсутні конкретні дані, то при вирішенні цього питання необхідно брати до уваги наявність або відсутність залишків східців, ширину, типи, матеріал і ступінь старанності виконання кладок стін, наявність або відсутність підвального жилого поверху або величину заглиблених приміщень першого поверху з урахуванням особливостей вертикального планування навколої місцевості і будинків.

Так, малоймовірне спорудження двоповерхових сирцевих стін на кам'яних цоколях шириною до 0,4 м. Якщо це можна допустити для будинків Олінфа, де товщина кам'яних цоколів більша (блізько 0,5 м)⁹ і клімат значно сухіший, то в умовах Північного Причорномор'я така товщина, при відсутності дерев'яного каркаса, для двоповерхової сирцевої стіні недостатня¹⁰. Очевидно, можна виключити двоповерховість при стінах кам'яних на всю висоту товщиною до 0,4 м, якщо вони викладені з необробленого матеріалу за іррегулярною кладкою. Навпаки, товщина наземних стін понад 0,6—0,7 м може в деяких випадках свідчити про інше. Наявність у будинках жилих підвальів зменшує можливість існування другого поверху. А спорудження цокольних приміщень дає підстави припускати його існування. Виходячи з цих міркувань, нами був реконструйований півтораповерховий варіант будинку Й-6 в Ольвії¹¹. Тут досить велике заглиблення (до 0,6 м) порівняно до вимостки двора групи приміщень, що примикають до вулиці верхньої тераси (остання приблизно на 2 м вища від вимостки двора будинку Й-6), при одноповерхово-

⁸ Реконструкція будинків НГФ-1 та А-3 дана у праці: С. Д. Крижицький. Елліністичні житлові будинки Ольвії. — Археологія, т. XXII. К., 1969, стор. 90—119.

⁹ *Olynthus*, т. VIII, стор. 224 і далі. Взагалі ж слід зауважити, що для двоповерхових сирцевих стін античні автори рекомендують вдвое більшу товщину (Вітурій, II, VIII—17, Пліній, XXXV, 14, 49).

¹⁰ Навіть одноповерхові саманні будинки парутинських колгоспників (Ольвія) при товщині стін не менше 0,5 м у найбільш дощові пори року в багатьох випадках дають нерівномірну осадку, зв'язану з проникненням вологи.

¹¹ С. Д. Крижицький. Елліністичні житлові будинки Ольвії. — Археологія, т. XXII, стор. 102—105.

му варіанті приводить до майже повного розкриття центрального двора в бік вулиці, що певною мірою суперечить античній традиції.

З розглянутих 15 ольвійських будинків тільки два могли бути півтораповерховими. Двоповерхові варіанти відсутні. Досить певне визначення висот у будинках, які мають портики дорічного або іонічного ордерів, не становить труднощів, бо пропорції та еволюція цих ордерів вивчені добре і широко відомі. Тут навіть по окремій архітектурній деталі можна з невеликим відхиленням встановити всі висотні габарити. Ускладнення виникають тільки у варіантах з дерев'яним антаблементом, у яких висота архітрава або антаблемента в цілому може бути зменшена, фріз — відсутній або спрощений, а інтерколумнії збільшені і нерівномірні.

Складніша справа з будинками, що мають портики, виконані в аттічному ордері. Його вивченю приділялось мало уваги, і пропорціональні членування простежені на відносно невеликому колі пам'яток. Крім того, тут не спостерігається таких сталих закономірностей, як в дорічному та іонічному ордерах.

За О. Шаузі¹², висота стовпів у портиках аттічного ордера в 10—11 разів більша від ширини їх фасадної частини. Якщо визначити ширину за меншими сторонами ольвійських аттічних капітелей, то вона найчастіше становитиме 0,18—0,22 м. Звідси висота стовпа — близько 2,0—2,5 м, що, як правило, добре погоджується з величиною, обчислюваною за ширину портиків (висота стовпа дорівнює ширині портика)¹³. Якщо врахувати, що у багатому ольвійському будинку з дорійськими портиками висота колон становила 2,2—3,0 м, то висоти, одержані нами для аттічного ордера, є реальними.

По висотах колон або стовпів, з урахуванням нахилу покрівель¹⁴, можна визначити висоти приміщень, які варіюються у невеликих межах залежно від прольотів портиків і розмірів кімнат. Зокрема, кімнати в сльвійських ордерних будинках мали висоту 2,3—3,5 м, але не більше 4,2 м (маються на увазі групи приміщень, безпосередньо зв'язані з портиками). Близькі цифри — 2,65—3,90 м дають олінфські будинки, де висоти визначаються за нахилом залишків сходів, що збереглися¹⁵. Очевидно, закономірно вважати ці величини верхньою межею для висот кімнат в безордерних будинках.

Нижню межу доцільно обмежити висотою приблизно на зріст людини — 1,8—1,9 м, що знаходить посередне підтвердження і в натурі. Так, мінімальна висота ольвійських житлових підвальів від підлоги до низу балочних гнізд — 1,9—2,2 м. Навряд чи можна припустити, що висота наземних приміщень могла бути меншою. Швидше навпаки. Не виключено, що між висотами підвальів і наземних поверхів могла виробитися емпіричним шляхом певна залежність. Оскільки звичайно підвальні приміщення нижчі від наземних, можна умовно прийняти залежність обернено пропорціональну рекомендованій Вітрувієм для перших і других поверхів¹⁶, а саме: висота першого поверху становитиме $\frac{4}{3}$ висоти підвального. При цьому висота наземних приміщень безордерних будинків Ольвії приблизно дорівнюватиме 2,5—3,0 м¹⁷, тобто в приведеному вище інтервалі

¹² О. Шаузі. История архитектуры, т. I. М., 1935, стор. 288.

¹³ Витрувий, VI—III—7.

¹⁴ Б. В. Фармаковский. Раскопки в Ольвии в 1902—1903 гг.— ИАК, вып. 13, стор. 65; И. Б. Брашинский. Комплекс кровельной черепицы из раскопок ольвийской агоры 1959—1960 гг. Ольвия, Теменос и агора. М.—Л., 1964, стор. 297.

¹⁵ Е. И. Евдокимова. Архитектура народного жилища в античной Греции. Диссертация на соискание ученой степени кандидата архитектуры. М., 1947, стор. 76. Висоту близько 2,5 м для кімнат олінфських будинків вважає за доцільне запропонувати С. А. Кауфман (С. А. Кауфман. Вилла Доброй судьбы в Олинфе.— Вопросы всеобщей истории архитектуры. М., 1961, стор. 105, виноска 2).

¹⁶ Витрувий, V—I—3; VI—III—9.

¹⁷ Аналогичні висоти наземних приміщень, очевидно, могли мати і безордерні будинки Боспора. Так, висоту близько 2,3 м мали кімнати ілуратських будинків (В. Ф. Гайдукевич. Илурат.— МИА, № 85. М.—Л., 1958, стор. 58).

між нижньою та верхньою межами. Для визначення висоти кімнат другого поверху при півтора- або двоповерхових варіантах береться прямо пропорціональна залежність, тобто висота другого поверху становить $\frac{3}{4}$ висоти першого. У варіантах з суміжною покрівлею і як наслідок цього похилюю стелею інтервал висоти в одному і тому ж приміщенні доходить (залежно від прольоту) до 1,5 м. У цьому випадку нижня і верхня межі можуть бути перевищенні, однак середнє значення при невеликих прольотах перебуватиме в зазначених рамках.

Приведені побудови певною мірою умовні: в окремих випадках висоти могли бути більшими або меншими за розрахункові. Однак навряд чи ці коливання вийдуть за межі $\pm 0,2$ — $0,3$ м і, отже, на особливостях об'ємних рішень реконструйованих будинків помітно не позначаться.

Ці дані (враховуючи нахили черепичних покрівель)¹⁸ дозволяють розраховувати приблизну висоту об'ємів у цілому. Слід, однак, зауважити, що при реконструкції черепичних покрівель корінфської або сіцілійської систем виникає одне досить істотне утруднення — це проблема конструктивного рішення пересічення взаємоперпендикулярних у горизонтальній проекції схилів. Конкретне розв'язання її в усіх деталях поки що не з'ясоване, хоч вже відомі знахідки уламків трапецієвидних черепиць на Боспорі¹⁹. Однак можна припустити, що стародавні будівники, завдяки складності конструктивного рішення подібного вузла, прагнули по можливості уникнути пересічення схилів, чого легко можна досягти шляхом будівництва різновисоких об'ємів²⁰, тим більше, що парадні і господарські приміщення звичайно могли мати різну висоту. Керуючись викладеним, у деяких реконструкціях ольвійських будинків нами прийняті різної висоти об'єми (наприклад, будинок НГФ-1).

При визначенні напрямку і кількості схилів даху враховуються, на- самперед, місцезнаходження двору, частково величина прольотів і характер навколої забудови. Так, якщо до приміщення, яке перекривається, примикають вищі об'єми іншого будинку, то очевидно, що вода може стікати тільки в бік внутрішнього двору. Крім того, в умовах відносно поганого водопостачання, особливо у верхній частині міст, можна припустити, що перевага віддавалася влаштуванню схилів покрівель з нахилом у бік дворів для збору максимальної кількості дощових вод.

Набагато складніша справа з реконструкцією таких елементів, як перекриття, вікна і двері, декоративне оформлення фасадів та інтер'єрів. Археологічний матеріал тут дуже обмежений, і доводиться користуватися в основному аналогіями.

Судячи з наявності балочних гнізд у стінах, зокрема ольвійських підвальів, не викликає сумніву, що тип горизонтального міжповерхового балочного перекриття був у Північному Причорномор'ї добре відомий. Однак важко сказати, чи застосовувалось взагалі в житлових будинках, а якщо застосовувалось, то якою мірою, горищне перекриття. Більше того, при розкопках іноді зустрічаються залишки черепичних покрівельних покріттів з фрагментами утеплюючого шару, який складається з глини

¹⁸ Для Ольвії кут підйому схилу черепичної покрівлі становить 17—21°. Кут у 20—21° визначений за поперечним коньковим каліптером (Б. В. Фармаковский. Раскопки в Ольвии в 1902—1903 гг.—ИАК, вып. 13, стор. 65; И. Б. Брашинский. Вказ. праця, стор. 297). Кут 17° виходить по блоку антаблемента, що має отвір для встановлення стропильної ноги (ОАК за 1909 і 1910 рр., стор. 73, рис. 56, 61). Очевидно, близькі величини слід чекати і в інших містах Північного Причорномор'я, в тому числі й при саманних покрівлях.

¹⁹ САИ, вып. ГІ-20, стор. 54, табл. 36, рис. 5.

²⁰ Для цього бажані дві основні умови: наявність більш-менш прямокутного планування в місці примикання суміжних об'ємів та існування внутрішньої стіни, розміщеної в створі з дворовим фасадом одного з об'ємів. Відсутність однієї з цих умов дає підстави відмовлятись від влаштування різновисоких об'ємів і приймати спільну для них покрівлю.

та соломи²¹, що, з точки зору теплотехніки, робить зовсім зайвим влаштування горища. Таким чином, на користь існування горищ можуть свідчити тільки естетичні міркування. Останні при будівництві невеликих жителі навряд чи могли відігравати істотну роль. Тому, виходячи з викладеного, доцільно реконструювати горизонтальні горищні перекриття тільки у найбільш парадних приміщеннях багатих ордерних будинків, зокрема — в андронах (в Ольвії — будинки ЗК-1, НГФ-1, НГФ-2).

Покрівлі робилися похилими. Поширилою конструкцією дахів були наслонні крокви з кроком, який був кратним ширині керамід — 0,55 — 1,1 м. Судячи з того, що появу ферм, очевидно, можна віднести до часу не раніше середини — кінця еллінізму, та й то тільки для великопрольотних монументальних споруд²², нема ніяких підстав припускати можливість їх використання у невеликих житлових будинках Північного Причорномор'я. В елліністичний період застосовувалась в основному корінфська система покрівлі, не виключено й обмежене використання лаконської і навіть сіцілійської. При застосуванні лаконської, сіцілійської або корінфської систем з утеплюючим шаром необхідна наявність обрешітки. Є підстави припустити, що (в одному й тому ж будинку) черепицею могли критися тільки групи парадних або житлових приміщень, а господарські кімнати мали саманні покрівлі.

Звичайно, в пам'ятках, що погано збереглися, не вдається встановити місцезнаходження дверних прорізів. Тому при реконструкції прорізів слід виходити із загального аналізу можливих варіантів функціонального зв'язку приміщень. На жаль, коли залишки прорізів і доходять до нас, ми можемо встановити тільки їх ширину і дуже рідко — конструкцію нижньої частини дверної коробки. Висоту прорізів, конструкцію верхніх частин і декоративне рішення доводиться відновлювати на основі посередніх даних і аналогій. Більш або менш впевнено можна визначити висоту прорізів, виходячи з висоти приміщення. Наприклад, при висоті кімнати 2 м висота прорізу в стіні, яка несе перекриття, становитиме 1,80—1,85 м (0,15—0,20 м — на дверну перемичку). Деякою мірою висоту прорізу можна проконтролювати пропорціональним співвідношенням сторін прямокутника²³.

Щодо віконних прорізів, то хоч їх наявність у житлових будинках міст Північного Причорномор'я сумнівів не викликає, реконструкція їх носить здебільшого чисто гіпотетичний характер. При реконструкції вікон в ольвійських будинках ми керувалися тим, що всі приміщення мали вікна. Очевидно, ті з них, що виходили на вулицю, розміщувалися порівняно високо над землею для того, щоб у них не можна було заглянути, а ті, що у двір, — значно нижче²⁴. Розміри, пропорції і форми налічників, характер дверних і віконних стулок та їх конструкції у реконструкціях ольвійських будинків встановлені на основі прямих і посередніх аналогій²⁵. Винятком є тільки будинок А-2, де були цілком розкриті вікно і двері в підвальний стіні.

Інколи від археологів, мало ознайомлених з методикою реконструкції архітектурних об'єктів, доводиться чути сумніви щодо достовірності

²¹ Б. В. Фармаковский. Раскопки в Ольвии в 1902—1903 гг.—ИАК, вып. 13, стр. 68, 69.

²² ВІА, т. II, кн. I. М., 1949, стор. 285, 297.

²³ Цілком очевидно, що для небагатих житлових будинків пропорції дверей, рекомендовані Вітрувієм (Вітрувій, IV—VI—I—3; VI—III—6), неприйнятні. Очевидно, тут розумніше керуватися пропорціональним співвідношенням золотого перетину, дуже поширеним у грецькому мистецтві.

²⁴ Так, наприклад, вікна, що виходять на вулицю в делоському Домі на Холмі, розміщені вище вимостки вулиці на 2,5 м. У дворових фасадах будинків висота розміщення вікон, очевидно, залежала від висоти, на якій був карниз. При схилені покрівлі з нахилом у двір відстань від вимостки до підвіконня становитиме не більше 1,10—1,50 м (при висоті вікна близько 0,50 м і висоті приміщення 1,90—2,40 м).

²⁵ С. Д. Крижанікий. Жилые ансамбли древней Ольвии (IV—II вв. до н. э.).

того чи іншого відновлення. У зв'язку з цим необхідно розглянути питання про ступінь достовірності або ймовірності реконструкції.

При оцінці важливих, часто спірних положень і висновків, не можна обмежуватись такими загальними і здебільшого суб'єктивними критеріями, як більш або менш, сподобається або не сподобається. А це при існуючому становищі практично неминуче. Припустимо, висунуто якусь гіпотезу. Вона базується на ряді посилань, частина яких майже неминуче має альтернативні рішення. При обґрунтуванні висунутого положення автор враховує тільки той бік альтернативи, який підтверджує його гіпотезу. І хоч у цьому випадку гіпотеза приймається з рядом застережень, в наступному, коли ця гіпотеза сама стає однією з посилок для вирішення завдань на дальшому рівні, альтернативність її власних посилок вже не враховується. Та це практично й неможливо зробити при довгому логічному ряді. Тому здебільшого доводиться цілком свідомо не звертати увагу на хіткість деяких посилок, і навіть якщо при цьому робляться застереження, то ступінь їх впливу обліку не піддається.

Хоч використання апарату математичної статистики і, зокрема, теорії ймовірності на даному, дуже недостатньому рівні відомостей з архітектури античних житлових будинків Північного Причорномор'я, недоцільне, проте нам здається цілком реальною можливістю обґрунтування загальних якісних об'єктивних критеріїв ступеня достовірності реконструкції з допомогою окремих кількісних оцінок. Для цього уявляється доцільним ввести поняття коефіцієнта ступеня достовірності реконструкції — K_p , що дозволяє конкретно й об'єктивно визначити, якою мірою кожна з реконструкцій наближається до об'єкта, що існував реально. Це дає змогу порівнювати між собою різні варіанти відновлень по одинакових категоріях параметрів. K_p повинен враховувати основні дані, що визначають ступінь достовірності відновлення планування й об'ємів, а також відображати взаємозв'язок між цими двома показниками. У зв'язку з цим необхідно ввести додатково K_n — коефіцієнт достовірності реконструкції планування і K_o — коефіцієнт достовірності реконструкції об'ємів.

Оскільки для реконструкції об'ємів необхідним мінімумом планувальних даних є визначення меж будинку і місцезнаходження в плані двору, ці елементи в планувальному коефіцієнти основні. Мається на увазі місцезнаходження чотирьох сторін будинку і двору, разом — вісім елементів. Дані, які відіграють у реконструкції об'ємів другорядну роль, — кількість приміщень, їх межі, взаємний зв'язок і призначення, місцезнаходження входу в будинок — прирівнюємо щодо значення умовно до двох основних елементів (в ордерних будинках усі другорядні елементи прирівнюються до одного основного, а ступінь надійності визначення місцезнаходження портика — до другого основного). Звідси, якщо всі елементи плану відновлюються цілком достовірно (як, наприклад, у більшості будинків Олінфа) і K_n прийняти рівним одиниці, кожний головний елемент (а їх вісім) дорівнюватиме 0,1 м, другорядний — 0,05 (або 0,025 в ордерному будинку)²⁶, що в сумі дасть одиницю.

Зрозуміло, що при збереженні пам'ятки, гіршому, ніж в Олінфі, значення окремих елементів будуть менші від вказаних, відповідаючи ступеню достовірності їх відновлення. Для визначення їх величин, залежно від конкретних умов, ми пропонуємо ввести таку умовну шкалу поправочних коефіцієнтів:

$K=1,0$ — при безпосередньому підтвердженні в натурі;

²⁶ Очевидно, якщо необхідно підрахувати K_n не з метою визначення K_p , а тільки для плану значення елементів, доцільно перерозподілити — восьми основним дати значення не 0,8, а 0,6, а чотирьом другорядним — не 0,2, а 0,4, оскільки тут, поряд з загальними габаритами будинку, на перший план виступає характер його внутрішнього планування.

$K=0,9$ — при неальтернативному, твердо доведеному теоретичному обґрунтуванні (наприклад, розрахунок висоти по деталях дорійського або іонійського ордерів);

$K=0,8$ — при обґрунтуванні, яке базується не менш як на двох гіпотетичних побудовах або на одній, що ґрунтуються на конкретному археологічному матеріалі (наприклад, розрахунок висоти по деталях аттичного ордера і одночасно по ширині портика або доказ відсутності другого поверху на підставі малої товщини або поганої якості кладок стін);

$K=0,7$ — при обґрунтуванні, яке доводиться однією гіпотетичною побудовою, в тому числі статистичним розрахунком (наприклад, визначення площі двору по характерному для даного району і типу будинку оптимальному процентному співвідношенню площ двору і забудови будинку);

$K=0,6$ — при обґрунтуванні, що базується на прямих аналогіях;

$K=0,5$ — при альтернативних обґрунтуваннях, у тому числі при відсутності конкретних археологічних даних;

$K=0,3$ — при переконливо спростовуваних обґрунтуваннях, які приймаються умовно за відсутністю інших;

$K=0,1$ — при умовному прийнятті того або іншого елемента, що не суперечить закономірностям античного будинку;

$K=0,0$ — при відсутності будь-яких обґрунтувань.

Таким чином, якщо значення головних елементів позначити через a_{1-8} , другорядних — b_{1-4} і поправочних коефіцієнтів до них — K_{1-12} , то одержимо:

$$K_p = K_1 a_1 + K_2 a_2 + K_3 a_3 + K_4 a_4 + K_5 a_5 + K_6 a_6 + K_7 a_7 + K_8 a_8 + K_9 b_1 + K_{10} b_2 + K_{11} b_3 + K_{12} b_4,$$

але оскільки $a_1 = a_2 = a_3 = \dots = a_8$ і відповідно $b_1 = b_2 = b_3 = b_4$, то можемо записати:

$$K_p = a \Sigma K_{1-8} + b \Sigma K_{9-12}.$$

Звідси при $a=0,1$ і $b=0,05$ одержуємо:

$$K_p = 0,1 \Sigma K_{1-8} + 0,05 \Sigma K_{9-12} \text{ для безордерного будинку,}$$

$$K_p = 0,1 \Sigma K_{1-9} + 0,025 \Sigma K_{10-13} \text{ — для ордерного.}$$

Пізніше з'явиться, очевидно, можливість більш диференційовано оцінювати ті чи інші елементи, а також децьо змінити шкалу поправочних коефіцієнтів. Отже, слід враховувати, що K_p має деяку постійну помилку. Проте ця помилка практично не впливає на об'єктивність оцінок при порівняльному аналізі реконструкцій. Вплив і значення цієї помилки може проявитись тільки при оцінці однієї і тієї ж реконструкції різними методами.

Крім мінімального числа планувальних даних, необхідних для реконструкції об'ємів і враховуваних K_p , є ряд елементів, використовуваних тільки при об'ємній побудові. Ступінь достовірності останніх і відображає K_o .

K_o складається з головних елементів, які враховують ступінь достовірності визначення поверховості, висот приміщень або ордера, кількості і напрямку похилу схилів покрівель, і другорядних, які відображають достовірність реконструкції основних несучих конструкцій, покрівлі (тип покриття), декоративних рішень інтер'єрів, у тому числі кількості й розміщення дверних та віконних прорізів.

Оскільки найважливішим при реконструкції об'ємів є визначення поверховості при K_o , який в ідеальному випадку дорівнює одиниці, значення першого головного елемента ми приймаємо рівним 0,4, другого і третього — 0,2. Другорядні елементи в сумі становитимуть 0,2 (або 0,05 кожний). Шкалу поправочних коефіцієнтів приймаємо ту ж, що і для K_p .

Звідси одержуємо:

$$K_o = K_{1a_1} + K_{2a_2} + K_{3a_3} + K_{4b_1} + K_{5b_2} + K_{6b_3} + K_{7b_4},$$

де a_{1-3} — головні елементи, b_{1-4} — другорядні елементи, K_{1-7} — поправочні коефіцієнти. В остаточному вигляді формула буде така:

$$K_o = 0,4K_1 + 0,2\Sigma K_{2-3} + 0,05\Sigma K_{4-7}.$$

Оскільки в об'ємній реконструкції в прямій залежності від ступеня достовірності відновлення планування будинку перебуває, головним чином, визначення висот приміщень (об'ємів) і кількості та напрямки схилів дахів, доцільно здійснити зв'язок між K_o і K_p саме по цих двох

Таблиця

Місто	K_p	K_o	K_p
Ольвія			
І-1	0,985	0,655	0,651
І-2	0,915	0,660	0,638
І-3	0,630	0,560	0,479
І-4, II період	0,790	0,600	0,545
І-4, I період	0,760	0,600	0,538
І-6	0,735	0,560	0,502
А-2	0,825	0,560	0,521
А-3	0,895	0,670	0,643
А-10	0,760	0,600	0,538
А-6	0,670	0,560	0,487
ЗК-1	0,710	0,705	0,624
ЗК-2	0,660	0,620	0,532
Е-1	0,832	0,695	0,645
Е-2	0,835	0,560	0,524
НГФ-1*	0,887	0,655	0,621
НГФ-2**	0,937	0,725	0,705
ЭК за реконструкцією Б. В. Фармаковського	0,220	0,535	0,410
	0,380	0,395	0,436
			0,270
			0,296
Афіни	1,0	0,52	0,52
Делос	1,0—0,8	0,78	0,78—0,72
Олінф	1,0	0,76—0,80	0,76—0,80
Пріена	1,0—0,8	0,72	0,72—0,664
Ілурат	1,0	0,63	0,63
Козирка	0,9—0,7	0,67	0,64—0,588
Мірмекій	0,8—0,5	0,52	0,477—0,41
Поселення поблизу			
с. Семенівка	1,0—0,8	0,59	0,59—0,546
Танаїс	0,5	0,51	0,400
Херсонес	0,9—0,5	0,52	0,494—0,390

* Реконструкція плану в основному прийнята за О. М. Карасьовим.

** Об'ємно-планувальна реконструкція прийнята з незначими змінами за Б. В. Фармаковським.

елементах. Інакше кажучи, ступінь достовірності елементів K_{2a_2} і K_{3a_3} об'ємного коефіцієнта повинен прямо пропорціонально залежати від ступеня достовірності відновлення планування. Останнє досягається шляхом помноження $0,2\Sigma K_{2-3}$ на K_p .

Звідси одержуємо:

$$K_p = 0,4K_1 + K_p \times 0,2\Sigma K_{2-3} + 0,05\Sigma K_{4-7},$$

де K_{1-7} є поправочним коефіцієнтом до елементів K_o .

Керуючись сказаним, ми по можливості точно визначили коефіцієнти ступеня достовірності для реконструйованих будинків Ольвії і приблиз-

но²⁷ — для будинків деяких інших античних міст. Результати підрахунків зведені в таблиці.

Як видно з таблиці, 13 з 15 ольвійських будинків мають K_p більш як 0,5, тобто ймовірність пропонованих реконструкцій в цілому перевищує 50 %. K_p будинків Херсонеса, Мірмекія, Танаїса становлять, за приблизними розрахунками, менше 0,5, Афін, Ілурата, Козирки, Семенівки — в тих же межах, що і будників Ольвії. І тільки K_p будинків Прієни, Олінфа і Делоса дещо вищі, тобто становлять 0,67—0,80. Із сказаного випливає, що ступінь надійності реконструкцій ольвійських будинків поступається в середньому тільки перед будинками Прієни, Делоса, Олінфа. А серед античних міст Північного Причорномор'я Ольвія в цьому відношенні, поряд з Ілуратом, Козиркою і поселенням поблизу с. Семенівка, займає провідне місце.

Щодо питання про значення об'ємних реконструкцій, то існує думка, що вони не обов'язкові, бо є практично тільки наочним посібником. З цим не можна погодитись. Об'ємна реконструкція житлового будинку — це насамперед історичне джерело, без якого дослідження пам'ятки не можна вважати закінченим. Не говорячи вже про те, що лише при виконанні об'ємних реконструкцій виявляються неув'язки та помилки в реконструкціях планів і виникає ряд проблем, які відіграють істотну роль для історії будівельної техніки, об'ємні реконструкції дозволяють ставити й питання про склад сім'ї, частково про уклад її життя і т. д. Не доводиться також говорити про важливість саме об'ємних, а не тільки планувальних реконструкцій для історії архітектури, яка має справу переважно із спорудами в цілому, а не їх частинами. І хоч далеко не завжди об'ємні реконструкції (як і планувальні, про що часто забивають) достовірні на всі сто процентів, це не є специфічною особливістю (достить нагадати про існуючі теорії античної колонізації, про розробки датувань та ін.), і, отже, як і будь-яка інша історична побудова, вони є повноцінними історичними моделями.

С. Д. КРЫЖИЦКИЙ

Некоторые вопросы методики реконструкции жилых домов Северного Причерноморья эллинистической эпохи

Резюме

Работа по составлению проектов объемно-планировочных реконструкций ольвийских домов выдвинула ряд проблем методического и теоретического плана — о соотношении и характере взаимного влияния монументальной архитектуры и архитектуры жилого дома, о роли этнического, социально-производственного и временного факторов в эволюции античного жилого дома в условиях Северного Причерноморья и т. п. Однако для определения конкретного направления и задач этих исследований необходима предварительная разработка основ методики выполнения рабочих обоснований объемно-планировочных реконструкций. Основные результаты попытки разработки такой методики и представлены в настоящей статье.

Реконструкция планировки начинается с выделения в застройке квартала границ дома. Для этого необходим анализ характера связи кладок, планировочных сеток, общей композиции плана, учет соотношения площадей двора и застройки в целом. Последнее является одним из наиболее устойчивых и постоянных показателей для каждого

²⁷ Останнє неминуче в зв'язку з тим, що, по-перше, більшість цих будинків не реконструювалася взагалі, а ті, що реконструювались, опублікованих обґрунтувань (за винятком Олінфа) не мають. Тому при визначені можливих для них коефіцієнтів достовірності ми змушені були виходити в основному з ступеня збереження будівельних залишків і, як наслідок цього, вводити певні допущення. Зокрема, це стосується Танаїса та Херсонеса.

данного типа городского античного дома в рамках определенной эпохи и территории. Этим соотношением следует руководствоваться, когда площадь двора или дома в целом установить затруднительно. Важную роль играет также типологический анализ, особенно для объемной части реконструкции. Правильное определение типа позволяет судить о наличии или отсутствии портиков в тех случаях, когда отсутствуют прямые археологические данные, дает возможность определить путем косвенных подсчетов высоты, правильно атрибутировать помещения.

При восстановлении объемов прежде всего определяется этажность. Здесь необходим анализ конструктивных особенностей кладок и вертикальной планировки окружающей территории, а также застройки. Известные трудности представляют определение высот, особенно в безордерных домах. Для этого большое значение имеет расчет высот по капителям аттического ордера, учет высот подвалов, оптимального соотношения высот первого и второго этажей. Теоретические расчеты высот условны, однако их погрешность невелика, благодаря чему на особенностях объемных решений заметно не сказывается. Определение высот помещений позволяет с учетом уклона черепичных кровель, пролетов помещений реконструировать и объемы в целом.

Для сравнительного анализа различных вариантов восстановления домов и их оценки необходимы максимально объективные критерии определения степени достоверности реконструкций. Использование аппарата математической статистики здесь пока нецелесообразно, однако возможность обоснования общих качественных объективных критериев степени достоверности посредством частных количественных оценок вполне реальна. Для этого предлагаются ввести коэффициент степени достоверности реконструкции, выражающий степень приближения реконструкции к реально существовавшему объекту.

Є. В. МАКСИМОВ

Про датування зарубинецької культури

Проблемі датування зарубинецьких пам'яток і всієї культури в цілому присвячено багато літератури. Починаючи з В. В. Хвойки майже кожний дослідник, зачіпаючи зарубинецьку проблематику, торкався питань хронології. У висловлених з цього приводу поглядах є багато розходжень. Одні вчені приймали дату, запропоновану В. В. Хвойкою (ІІ ст. до н. е.—І ст. н. е.), інші відводили зарубинецькій культурі або менший відрізок часу, або значно більший, часто починаючи її з раніших, ніж В. В. Хвойко, або пізніших часів.

А. О. Спіцин, Л. Нідерле, І. Костжевський, Б. О. Рибаков датували зарубинецьку культуру першими століттями н. е. О. Д. Уdal'цов, І. М. Самойловський, П. Д. Ліберов визначали час існування зарубинецької культури ІІ—І ст. до н. е. За В. М. Даниленком, ця культура виникла в ІІІ ст. до н. е. і існувала на Середньому Придніпров'ї не менше шести століть, такої ж думки дотримується і Л. Д. Поболь. На ранній час появи зарубинецьких пам'яток (ІІІ ст. до н. е.) вказують В. П. Петров, О. І. Тереножкін, В. А. Іллінська, Є. В. Махно. На думку Ю. В. Кухаренка, зарубинецька культура виникла значно пізніше і існувала протягом досить короткого історичного періоду — І ст. до н. е. — І ст. н. е. Погляди ці по-діляють Д. О. Мачинський та А. К. Амброз¹.

Різні погляди з одного питання хронології зарубинецької культури можна пояснити, на нашу думку, наявністю досить вузького хронологіч-

¹ Детальніше про це див.: Ю. В. Кухаренко. Зарубинецкая культура.—САИ, вып. Д 1-19. М., 1964.

ного еталону — предметів, що трапляються при розкопках зарубинецьких пам'яток, якими і датують вказані пам'ятки, а звідси — і всю культуру.

Таким хронологічним еталоном для зарубинецької культури були переважно фібули, які значний період часу вважалися взагалі єдиними предметами, на підставі яких можна точно датувати зарубинецькі пам'ятки. Проте вони виявилися не таким уже точним хронологічним показником і зовсім не єдиним для зарубинецьких пам'яток Середнього Придніпров'я.

Визначення середнього і пізнього етапів латену (за даними європейських дослідників)

Дослідники	Час середнього латену	Час пізнього латену
Тішлер	300—100	100—0
Рейнеке	300—100	100—0
Відмер-Штерн	250—200	200—50
Біолле	325—250	250—50
Філіп	125—50	50—x
Моберг		75—x
Хахманн		120—поч. н.е.

Датування фібул зарубинецького часу кілька разів переглядалося. Ця обставина була пов'язана з переглядом хронології самої латенської культури, неодмінною і органічною приналежністю якої вважаються фібули. Слід при цьому зауважити, що новітні хронологічні схеми² не є остаточними, і їх аргументація залишається майже такою гіпотетичною, як і доводи старих дослідників³.

Особливо значними були і є розходження у визначенні середнього і пізнього етапів латенської культури, як це видно з наведеної таблиці, і ця обставина є тим більш для нас дошкульною, що саме на них припадає час існування зарубинецької культури, отже, і фібул, знайдених на її пам'ятках.

Останнім часом дослідники, переглядаючи датування зарубинецьких фібул, виходили з хронологічної схеми Я. Філіпа⁴. На думку Я. Філіпа, середньолатенський період почався в Центральній Європі лише в кінці II ст. до н. е. — значно пізніше, ніж за даними інших вчених.

Керуючись цією датою, дослідники вважають, що зарубинецькі фібули, для яких середньоєвропейські були єдиними прототипами, з'явилися не раніше вказаного часу, отже, початковою датою зарубинецької культури може бути кінець II ст. до н. е. — початок I ст. до н. е.

Ми вже зазначали, що дати Я. Філіпа не є ні абсолютно твердими, ні єдиними. Поки існують інші схеми, наприклад, такі досить аргументовані для пізнього латену, як К. А. Моберга та Р. Хахманна⁵, датування фібул за Я. Філіпом буде вважатись умовним. До того ж, не можна виключати інші райони раннього поширення середньолатенських фібул, які могли стати прототипами зарубинецьких.

² J. Filip. *Keltové ve střední Evropě*. Praha, 1956, стор. 501.

³ O. Tischler. Über die Gliederung der La Tene Periode, 1885; P. Reinecke. Zur Kenntnis der La Tene-Denkmalen der Zone nordwärts der Alpen. Festschrift Mainz, 1902; J. Widmer-Stern. Das gallische Gräberfeld bei Münsingen. Bern, 1908.

⁴ J. Filip. Вказ. праця, стор. 501; Ю. В. Кухаренко. Зарубинецкая культура.—САИ, вып. Д 1-19, стор. 54; Д. А. Мачинский. О хронологии некоторых типов вещей зарубинецких и одновременных ей культур.—КСИА, № 94. М., 1963, стор. 20—28; А. К. Амброз. Фибулы юга Европейской части СССР.—САИ, вып. Д 1-30. М., 1966, стор. 92.

⁵ С. А. Моберг. Between La Tene II and III.—Acta archaeologica, m. XXIII. Kobenhavn, 1952, стор. 1—29; R. Hachmann. Die Chronologie der jüngeren vorrömischen Eisenzeit. 41 Bericht der Romisch—Germanischen Kommission 1960. Berlin, 1961, стор. 258.

Одним з таких районів були античні міста Північного Причорномор'я, зокрема Ольвія, де фібули середньолатенської конструкції є частими знахідками⁶.

Проте, на думку деяких дослідників, північнопричорноморські фібули не підходять до ролі зразків для фібул зарубинецької культури, оськльки вони пізніші (так гадає Д. О. Мачинський) або типологічно інші (А. К. Амброз).

Відносно останнього твердження серед дослідників немає єдності, і ми можемо тільки приєднатися до Д. О. Мачинського, який вважає, що «причорноморські гладкі фібули з'єднаної конструкції належать до тієї ж групи, що і середньодніпровські»⁷. Але Д. О. Мачинський неправий у своїх намаганнях омолодити причорноморські середньолатенські фібули. Він це зробив, розглядаючи деякі північнопричорноморські комплекси, в тому числі ольвійське поховання № 10, розкопане в 1903 р.

Розглянемо цей комплекс ще раз, але вже цілком.

Тут були знайдені: бронзова фібула, золота сережка з підвіскою у вигляді палиці Геракла, гострореберний лагінос, червоноолакова чашечка, бронзова фігурка Ерота, кістяні та скляні підвіски, очкасті намистини, три бронзових наконечники стріл⁸.

Бронзова фібула відзначається доброю збереженістю. Ця обставина дає можливість твердити, що її ніжка не сполучалася з спинкою, як це буває у середньолатенських фібул скріпленої конструкції. Вільна ніжка ольвійської фібули зближає її з фібулами ранньолатенської схеми, що, на нашу думку, вказує на досить ранній її час.

Це припущення підтверджує розгляд інших речей, знайдених у могилі № 10. Так, бронзовій крилатій фігурці Ерота відповідають подібні фігури, що були в Артюхівському кургані другої половини — третьої четверті II ст. до н. е.⁹ До елліністичної доби (IV—II ст. до н. е.) належить золота сережка з підвіскою у вигляді палиці Геракла та лагінос. Бронзові наконечники стріл з внутрішньою втулкою — один тригранний, другий круглий в розрізі — знаходять свої аналогії в матеріалах III—II ст. до н. е.¹⁰.

Отже, комплекс речей з ольвійської могили № 10 відноситься до елліністичного часу, не виходячи за межі другої половини — третьої четверті II ст. до н. е.

На II ст. до н. е. — як на час поширення в Північному Причорномор'ї фібул середньолатенської конструкції — вказують й інші поховальні комплекси цієї території — курган № 51 поблизу хутора Марицина та Ольвійська могила № 95 1901 р. Знайдені тут амфори не дають підстав для омоложування цих пам'яток¹¹.

Поширенню фібул на вказаній території сприяло пересування кельтського племені галатів, які, згідно з відомостями епіграфічних пам'яток, на рубежі III—II ст. до н. е. перебували в околицях Ольвії¹².

Логічно припустити, що зарубинецькому населенню Середнього Придніпров'я, яке підтримувало досить тісні торгові стосунки з ольвійською периферією та, можливо, і самим містом, на що вказують численні матеріали античного походження, виявлені при розкопках середньодніпровських поселень, причорноморські фібули стали відомими в II ст. до н. е.,

⁶ А. І. Фурманська. Фібули з розкопок Ольвії.—Археологія, т. VIII. К., 1953.

⁷ Д. А. Мачинский. О хронологии некоторых типов вещей зарубинецкой и одновременных ей культур.—КСИА, № 94. М., 1963, стор. 23.

⁸ ИАК, вып. 13. СПб., 1908, стор. 154.

⁹ М. И. Максимова. О датировке Артюховского кургана.—СА, № 3, М., 1960, стор. 57.

¹⁰ А. И. Мелюкова. Вооружение скіфов.—САИ, вып. Д 1—4. М., 1964, стор. 30.

¹¹ Е. В. Максимов. Хронология зарубинецкой культуры Среднего Приднепровья.—МИА, № 160. Л., 1969, стор. 20.

¹² IOSPE, I², стор. 55.

і саме за їх зразками розпочалося виготовлення місцевих типів цих предметів. Можливо, місцеві зарубинецькі фібули вироблялися не за північно-причорноморськими, а за середньоєвропейськими зразками. Проте вказати, яким шляхом фібули Середньої Європи потрапили на Подніпров'я, ніхто не може. А в зв'язку з нетвердістю датування їх на самій батьківщині час проникнення європейських фібул на зарубинецьку територію не може бути вказаний так точно, як це роблять деякі дослідники.

Сказане дає підстави з обережністю віднести до спроби абсолютноувати час функціонування фібул, знайдених на зарубинецьких могильниках, тим більше, що такі цінні предмети могли бути в ужитку кількох поколінь, оскільки для подібних предметів «можна іноді точно визначити час виробництва, але неможливо точно визначити строк його побутування і час покладання в могилу»¹³.

На основі цього положення можна зробити висновки: 1) датування могильників за фібулами не є таким точним, як це вбачається деяким дослідникам; 2) за хронологією Філіпа — Кухаренка — Амброза час побутування фібул середньолатенської конструкції, а отже, і час існування могильників, де вони були знайдені, є завищеним на 25—70 років щонайменше; 3) для встановлення часу існування всієї зарубинецької культури самих тільки фібул, а отже, самих тільки матеріалів могильників, де, крім фібул, інших датуючих предметів немає, замало.

З огляду на сказане ми спробуємо розглянути хронологію тих могильників Середнього Придніпров'я, в похованнях яких траплялися фібули,— Корчеватівського, Пирогівського і Суботівського.

З усіх фібул Корчеватого для датування придатними є лише 16 екземплярів, оскільки тип опублікованої фібули № 118, що погано збереглася, встановити не можна, а інші шість фібул не опубліковані через недовірливу збереженість¹⁴.

З корчеватівських фібул найранішими є знайдені в похованнях № 12, 37, 64, 69 (рис. 1)¹⁵. Всі вони середньолатенської конструкції, мають дротяну гладку спинку і ніжку. Ю. В. Кухаренко датує їх з середини II ст. до н. е. по I ст. до н. е.¹⁶, дата за А. К. Амброзом — I ст. до н. е.¹⁷

До них примикають фібули з поховань № 13 і 34, які, належачи до I варіанту місцевих зарубинецьких фібул, визначаються першою половиною I ст. до н. е. Фібула з поховання № 59 відноситься до II варіанту зарубинецьких фібул. Час її — друга половина I ст. до н. е. Фібули з поховань № 11, 60, 74 складають III варіант цих речей, їх час — остання третина I ст. до н. е. — початок I ст. н. е. Нарешті, п'ять фібул з поховань № 36, 39, 51 відносяться до I ст. н. е., складаючи IV варіант зарубинецьких фібул.

Отже, за фібульною хронологією, Корчеватівський могильник датується з I ст. до н. е. по I ст. н. е.

Під час розкопок Пирогівського могильника в 1966 р. було виявлено дев'ять фібульних поховань¹⁸, з яких найранішим є поховання № 26, де трапилася фібула з вісімковидною спинкою. Подібні фібули в Центральній Європі датуються серединою II ст. до н. е.¹⁹, проте на Прип'яті

¹³ J. Filip. Вказ. праця, стор. 472.

¹⁴ И. М. Самойловский. Корчеватовский могильник.— МИА, № 70. М.—Л., 1959, табл. VIII, IX.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Ю. В. Кухаренко. Зарубинецкая культура.— САИ, вып. Д 1—19, стор. 49—51.

¹⁷ А. К. Амброз. Фибулы юга Европейской части СССР.— САИ, вып. Д 1—30. М., 1966, стор. 19—20. Далі датування фібул подається за А. К. Амброзом, у якого фібули найбільш омоложенні, що переконливо свідчить про умовність фібульних дат та розходження їх з іншими датуючими матеріалами.

¹⁸ А. И. Кубышев, В. А. Круц. Работы Чапаевского отряда Киевской археологической экспедиции.— Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг., вып. 1. К., 1967, стор. 17.

¹⁹ J. Filip. Вказ. праця, стор. 102, рис. 30, 7.

аналогічна фібула трапилася в комплексі з іншими предметами кінця I ст. до н. е. — I ст. н. е. Приведений пирогівський комплекс не містив пізніх речей, тому фібулу з поховання № 26 можна датувати трохи пізніше за подібні центральноєвропейські — з останньої третини II ст. до н. е. по I ст. н. е. В інших семи похованнях (№ 14—16, 19, 24, 29, 38) трапилися фібули III варіанта зарубинецького типу, час яких — остання третина I ст. до н. е. — початок I ст. н. е. Найпізнішою є фібула з поховання

Номери поховань	Типи фібул	Номери фібул	II ст. до н. е.	I ст. до н. е.	I ст. н. е.
12	Гладка дротяна	112			
37	Гладка дротяна	121			
64	Гладка дротяна	258			
69	Гладка дротяна	280			
13	Зарубинецька, I вар.	113			
34	Зарубинецька, I вар.	120			
59	Зарубинецька, II вар.	259			
11	Зарубинецька, III вар.	111			
60	Зарубинецька, III вар.	261, 262			
74	Зарубинецька, III вар.	260			
36	Зарубинецька, IV вар.	119			
39	Зарубинецькі, IV вар.	253, 254			
51	Зарубинецькі, IV вар.	264, 265			

Рис. 1. Схема датування Корчуватівського могильника за фібулами.

№ 39 — пізньолатенської схеми, з суцільним приймачем. Такі фібули з'являються, як і попередні, в останній третині I ст. до н. е. і побутують, на думку Амброза, все I ст. н. е.

Отже, досліджена в 1966 р. частина Пирогівського могильника може бути датована серединою II ст. до н. е. — I ст. н. е. Цей час є досить широким, тому ймовірно думати, що основною датою цієї пам'ятки є більш вузький проміжок, який визначається фібулами III варіанта зарубинецького типу, а саме — остання третина I ст. до н. е. — початок I ст. н. е. (рис. 2).

В матеріалах Суботівського могильника є лише одна пізньолатенська фібула причорноморського типу (з поховання № 3), час якої припадає на I ст. н. е. Більшість інших речей, а саме: бронзова сітула з поховання № 1, бронзова поясна застібка, сережка та дзвоник з поховання № 3, пастовий єгипетський скарабей, знайдений в одному з поховань № 4—7, також вказує на це століття. Очевидно, вузька дата цієї групи поховань Суботова відповідатиме I ст. н. е. Проте вказаній могильник існував і раніше, в I ст. до н. е., на що вказує бронзова сережка з поховання № 8.

Отже, широкою датою Суботівського могильника є I ст. до н. е. — I ст. н. е. (рис. 3).

При визначенні хронології зарубинецьких поселень Середнього Придніпров'я датуючим матеріалом є не фібули, а інша група предметів — уламки амфор і посуду античного виробництва. Ці уламки трапляються майже на кожному поселенні, що досліджувалися шляхом розкопок чи шурфуванням. Тут відомі також закриті комплекси — залишки жител та

господарських ям, серед яких є фрагменти античних амфор. В той же час фібули на поселеннях трапляються дуже рідко і майже ніколи — в закритих комплексах.

Якщо взяти до уваги, що датування античного посуду та амфор добре розроблене завдяки зусиллям вітчизняних і зарубіжних спеціалі-

Номери поховань	Типи фібул	ІІ ст. до н.е.	І ст. до н.е.	І ст. н.е.
26	Середньолатенська розчиненобана		■	
14	Зарубинецька, III вар.			
15	Зарубинецькі, III вар			
16	Зарубинецькі, III вар			
19	Зарубинецька, III вар			
24	Зарубинецька, III вар			
29	Зарубинецька, III вар.			
38	Зарубинецька, III вар.			■
39	Пізньолатенська з суцільним прямимачем			■

Рис. 2. Схема датування Пирогівського могильника за фібулами.

Номери поховань	Наименування предметів	ІІ ст. до н.е.	І ст. до н.е.	І ст. н.е.
1	бронзова ступла			
3	Фібула прикарпатського типу			
3	бронзовий поясний гачок			
3	бронзова сережка			
3	бронзовий дзвоник			
4-7	Пастовий скарабей			
8	бронзова сережка		■	

Рис. 3. Схема датування Суботівського могильника за фібулами та іншими хронологічними еталонами.

стів, тоді стане ясним, що ігнорування античних матеріалів як важливого джерела для вирішення питань хронології зарубинецької культури не є правильним.

На середньодніпровських поселеннях трапляються уламки амфор та столового посуду двох хронологічних періодів — пізньоелліністичного та ранньоримського. Перший з них визначається часом — ІІІ ст. до н. е.— перша половина І ст. до н. е. Ранньоримський період датується другою половиною І ст. до н. е. — І ст. н. е.

Ранньоримський матеріал частіше зустрічається на півдні зарубинецької середньодніпровської області, а пізньоелліністичний — на півночі; останній також трапився на більшій кількості пам'яток (15 проти 7).

Амфорний матеріал відноситься саме до зарубинецької, а не до будь-якої іншої доби існування поселень на Середньому Придніпров'ї. Про це свідчить вся кількість супровідних знахідок, які мають характерні риси

зарубинецької, а не, скажімо, пізньоскіфської культури. До числа таких рис належить зарубинецький чорнолощений посуд, що знаходиться поруч з амфорним матеріалом, вироби з бронзи зарубинецького типу та ін.

Це дає підстави вважати переважну кількість зарубинецьких поселень пам'ятками історично одношаровими, оскільки їх незарубинецькі матеріали або значно раніше (дoba бронзи, чорноліський час), або ж значно пізніше (VI—VIII ст., Київська Русь), — і до тих, і до інших античний імпорт пізньоелліністичного — ранньоримського часу немає, природно, жодного відношення. Лише на поселеннях Басівка, Таценки та Завадівка були матеріали скіфського часу. Проте знаходження тут зарубинецької чорнолощеної кераміки ранніх типів дозволяє об'єднати саме з ними, а не скіфськими пам'ятками амфорний матеріал пізньоелліністичного часу, що тут трапився.

Важливе значення для датування зарубинецьких поселень Середнього Придніпров'я мають матеріали Пилипенкової гори, де при розкопках 1966—1968 рр. було виявлено понад 600 амфорних уламків (серед них 48 фрагментів ручок, вінець та ніжок). Більша частина цих знахідок припадає на житла та господарські ями.

За типологічною і хронологічною характеристикою амфорний матеріал з цього поселення ділиться на дві групи — пізньоелліністичну та ранньоримську.

Перша представлена в основному уламками амфор з двоствольними ручками. Колір черепка цих амфор — малиново-рожевий, поверхня їх вкрита світло-зеленою обмазкою. Як твердять спеціалісти, ці амфори походять з о. Косса²⁰.

Знаходження значної кількості уламків косських амфор на Пилипенковій горі та інших середньодніпровських поселеннях пояснюється тим, що в елліністичний час дешеве вино з Косса користувалося великою популярністю. Як свідчать дані археологічних розкопок Боспора, Ольвії та її периферії, а також інших причорноморських центрів, ввіз косського вина до Північного Причорномор'я набув значного обсягу саме в кінці III—II ст. до н. е., що і відбилося на пам'ятках Середнього Придніпров'я.

Серед уламків косських амфор чи не найважливішим є фрагмент вінця і двоствольної ручки з клеймом, що добре збереглося і має вигляд однорядкового напису грецькими літерами Аполладос. За визначенням Б. М. Гракова, ця амфора датується 230—220 рр. до н. е.²¹

Менше знайдено фрагментів амфор інших античних центрів — Родоса, Фазоса, Пароса, Сінопи. Проте ці знахідки мають важливе значення для уточнення досить широкої дати косського імпорту. Як згадувалося, його розвиток припадає на другу половину III—II ст. до н. е. Меншою кількістю вино з Косса поступало аж до першої половини I ст. до н. е. Отже, неклеймовані уламки амфор з Пилипенкової гори можуть бути датовані широким часом — з другої половини III ст. до н. е. — по першу половину I ст. до н. е.

З інших античних промислово-торговельних центрів вино довозилося в час, який не збігається з часом косського імпорту. Так, найпізніші фазоські амфори в Північному Причорномор'ї датуються початком II ст. до н. е.²² Отже, і на Пилипенкову гору амфори з фазоським вином не могли потрапити пізніше цього часу. А їх присутність в одних комплексах з косськими амфорами (житла № 2, 4, 6, 15, яма № 32) свідчить про те, що косські амфори потрапили сюди в той проміжок часу, який відповідає взаємному збігу дат фазоського і косського імпорту в Північне Причорномор'я, тобто другій половині III — початку II ст. до н. е. (рис. 4). Підтвердженням є знахідка фрагмента з клеймом Аполладос.

²⁰ И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора.— МИА, № 83. М., 1960, стор. 104.

²¹ Визначення цього клейма міститься в листі нині покійного професора Б. М. Гракова.

²² И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора.— МИА, № 83, стор. 21.

Друга група представлена уламками амфор ранньоримського часу, відмінною рисою яких є коричневий колір черепка. Датуються такі амфори I ст. до н. е. — початком I ст. н. е., вироблялися вони в Південному Причорномор'ї²³. Знахідки уламків цих амфор важливі для встановлення кінцевої дати надходження античного імпорту в Середнє Придніпров'я, зокрема — на Пилипенкову гору.

Для підтвердження вказаної дати заключного етапу античного імпорту важливе значення мають сумісні знахідки уламків амфор з «коричневої глини»

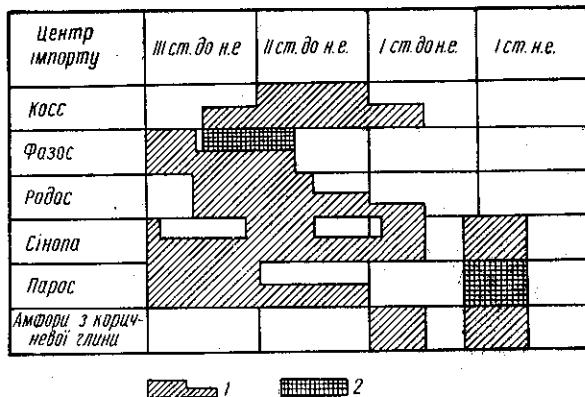

Рис. 4. Схема датування поселення Пилипенкова Гора за амфорами.

1 — обсяг імпорту вина; 2 — хронологічні межі збігу імпорту різних античних центрів.

невої глини» з сінопськими амфорами, які надходили до Північного Причорномор'я протягом усього елліністичного періоду і аж до початку I ст. н. е. Такому розвитку сінопського (південнопонтійського) імпорту сприяло укріплення в Північному Причорномор'ї влади царя Мітрідата VI і пов'язане з цим поширення тут pontійських монет, окремі екземпляри яких були знайдені навіть в Середньому Придніпров'ї, в тому числі — на Пилипенковій горі²⁴.

Отже, на підставі аналізу амфорних матеріалів можна говорити про два етапи античного імпорту в Середнє Придніпров'я. Перший — пізньоелліністичний. Він починається з кінця III ст. до н. е. і закінчується першою половиною I ст. до н. е., про що, крім косських, свідчить також кінцева дата надходження родоських амфор²⁵.

Середина I ст. до н. е. як час припинення елліністичного імпорту добре контролюється відомими історичними подіями. Саме в цей час Ольвія була зруйнована гетським царем Боребістою. Антична торгівля з глибинними районами мусила припинитися, оскільки Ольвія була головним, якщо не єдиним, транзитним пунктом грецьких товарів для Придніпров'я.

З кінця I ст. до н. е., після відбудови Ольвії, до Середнього Придніпров'я починають поступати амфори ранньоримського часу. Це другий етап історії торгових зв'язків античного Півдня з Придніпров'ям, який продовжувався до середини I ст. н. е., про що свідчать, зокрема, матеріали Суботова — амфорні та червоноолакові²⁶.

Кераміка, подібна пилипенківській та суботовській, добре відома в

²³ И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора.— МИА, № 83, стор. 108, рис. 2.

²⁴ Е. В. Максимов. История населения Среднего Приднепровья на рубеже н. э. Диссертация. К., 1968, стор. 262.

²⁵ И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора.— МИА, № 83, рис. 2.

²⁶ Е. В. Максимов. Памятники зарубинецкого типа в Суботове.— КСИА, № 9 К., 1959, стор. 37—38.

наших причорноморських античних містах²⁷, а також в пізньоскіфських поселеннях Нижнього Дніпра, де вона датується I ст. до н. е.—I ст. н. е., зустрічаючись переважно в комплексах рубежу н. е.—I ст. н. е.²⁸ Ця більш вузька дата згаданих амфор добре узгоджується з історичною обстановкою, тому що саме з рубежу нашої ери, як свідчать літературні джерела, в першу чергу Діон Христостом²⁹, проведена відбудова Ольвії після гетської навали, а Ольвія була найголовнішим, якщо не єдиним, транзитним давньогрецьким містом, через яке проходили товари для населення Придніпров'я.

Найраніші дати: Корчувате — I ст. до н. е., Пирогівський могильник 1966 р.— остання третина II ст. до н. е., Суботівський могильник — I ст. до н. е.

Найпізніша дата за матеріалами вказаних могильників — I ст. н. е.

Якщо ж врахувати, що нижня дата середньолатенських фібул, на підставі яких визначено час виникнення могильників, була завищена у нас не менше як на 25—70 років, тоді ймовірнішою датою початку функціонування могильників стане рубіж III—II ст. до н. е. і дані, близькі до цих цифр, одержані при аналізі матеріалів Пилипенкової гори. Вони уточнюють кінцеву дату культури — I ст. н. е., перша його половина.

Отже, кінець III — початок II ст. до н. е. — перша половина I ст. н. е.— така хронологія датованих матеріалів, знайдених на пам'ятках зарубинецької культури Середнього Придніпров'я.

Хронологія зарубинецької культури Середнього Придніпров'я визначається нами за фібулами, знайденими в похованнях Корчуватівського, Пирогівського, а також Суботівського могильників і на підставі амфорних матеріалів поселення Пилипенкова гора.

При цьому необхідно зауважити, що виникнення зарубинецької культури могло не співпасти з датою найраніших амфор, знайдених на поселенні, або фібул, виявлених в похованнях. Поселення і могильники могли виникнути дещо раніше.

Сказане слід мати на увазі і при встановленні кінцевої дати середньодніпровських зарубинецьких пам'яток. Тут в поховальних комплексах не трапляються фібули, а на поселеннях — амфорні матеріали, які б можна було датувати часом, пізнішим за I ст. н. е. Очевидно, на Середньому Подніпров'ї кінцеву дату існування основної маси зарубинецьких пам'яток типу Пилипенкової Гори, Корчуватівського, Пирогівського та Суботівського могильників слід відносити саме до цього часу.

Таким чином, початок зарубинецької культури щільно підходить, можливо, примикає до кінця скіфської доби на Середньому Придніпров'ї. Тому не дивними є окремі знахідки предметів скіфського часу, виявлені не тільки в культурному шарі поселень, але і в комплексах — житлах, господарських ямах і зарубинецьких похованнях. До їх числа належать миски скіфського типу — великого діаметра із загнутими всередину вінцями і специфічним лощінням, світильники у вигляді каганців конічної форми з порожнистою ніжкою, фрагменти кераміки підгірцівського типу, бронзові шпильки з ліровидною та закручену (посоховидною) голівкою, бронзові наконечники стріл пізньоскіфських типів.

Отже, для визначення початкової дати зарубинецької культури на Середньому Придніпров'ї є достатня кількість серйозних аргументів, які вказують на другу половину — кінець III ст. до н. е. Що ж до кінцевої дати, то наявні матеріали, знайдені в типово зарубинецьких комплексах, вказують лише на першу половину I ст. н. е. Очевидно, цей час і слід

²⁷ И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора.— МИА, № 83, стор. 109

²⁸ М. И. Вязьмітіна. Золота Балка. К., 1962, стор. 161, 163.

²⁹ SC, т. I. СПб., 1893, стор. 173.

вважати заключним для пам'яток класично-зарубинецького типу на Середньому Придніпров'ї.

Проте в заплаві Дніпра та його притоків відомі пам'ятки II—III ст. н. е., в керамічному комплексі яких є чорнолощений посуд. Це — Лютіж і Таценки, звідки походять очкасті фібули першої половини II ст. н. е.³⁰; така ж фібула була знайдена і в Зарубинцях³¹; це — Рудяки та Пасічне³², де виявлено литі фібули з високим приймачем паннонського типу — II — початок III ст. н. е. В Бортничах знайдена «вендська» фібула II ст. н. е., в Нових Безрадичах — залізна фібула з високою спинкою IV ст. н. е.³³, в Салтанівці — ажурний бронзовий пояс, прикрашений кольоровою емаллю³⁴. З часом кількість подібних знахідок, без сумніву, збільшиться. Вони фіксують створення в Середньому Придніпров'ї нової історичної обстановки, де не останню роль, очевидно, відігравали сармати, серед яких поширені фібули паннонських типів, а також північні племена, з якими пов'язують очкасті фібули.

Заплавні пам'ятки вказаного типу відбивають також дальшу долю населення Середнього Придніпров'я, яке жило тут раніше і залишило нам пам'ятки типу Зарубинецького могильника та Пилипенкової гори.

В II ст. н. е. ці люди вже не проживали на високих мисових поселеннях. Зосередженням діяльності на Середньому Придніпров'ї стає заплата, на горбах якої і виникають селища з чорнолощеними матеріалами зарубинецького типу.

Іх майбутнє ще неясне. Можливо, вони трансформуються в пам'ятники так званого київського типу II—V ст. н. е., з якими їх зближує топографія, поховальний обряд, нечисленність чорнолощеного керамічного матеріалу і які В. М. Даниленко вважає ранньослов'янськими³⁵.

Е. В. МАКСИМОВ

О датировке зарубинецкой культуры

Резюме

Проблеме датировки зарубинецкой культуры посвящена обширная литература как старая, так и новая. Это указывает на важность и нерешенность вопроса, чему, по мнению автора, способствовала также ограниченность в выборе материалов, используемых в качестве хронологического эталона. До последнего времени таким эталоном считались исключительно фібулы. Время же бытования фібул среднелатепской схемы не может быть установлено с большой точностью в узких пределах половины—четверти столетия, так как для подобных украшений легче установить время их изготовления (появления), чем время их бытования (исчезновения).

Автор предлагает пользоваться при определении существования зарубинецких поселений Среднего Приднепровья, кроме фібул, античными материалами — обломками позднеэллинистических и раннеримских амфор и столовой посуды, которые обнаруживаются при раскопках. Обычно хорошо датированная античная керамика позволяет утверждать, что время ее бытования в зарубинецких комплексах определяется с конца III в. до н. э. по середину I в. н. э.

³⁰ З матеріалів В. І. Бідзілі та В. А. Товкачевського.

³¹ В. П. Петров. Зарубинецький могильник.— МИА, № 70. М.—Л., 1959, стор. 44, 45.

³² З матеріалів А. П. Савчука та Є. О. Петровської.

³³ З матеріалів В. М. Даниленка.

³⁴ З матеріалів В. А. Іллінської та О. І. Тереножкіна.

³⁵ В. Н. Даниленко, В. П. Дудкін, В. А. Круц. Археолого-магнітна разведка в Київській області.— Археологические исследования на Україні в 1965—1966 гг.. вип. 1. К., 1967, стор. 214.

Подобная датировка, в общем, не противоречит времени функционирования крупных зарубинецких могильников (Корчеватовского, Пироговского, Суботовского), устанавливаемая на основании сопоставления найденных здесь фибул и других предметов.

Р. О. ЮРА

Найдавніші традиції у плануванні східнослов'янського народного житла

Народне житло є одним з елементів матеріальної культури, який найбільш яскраво відбиває різні сторони господарського і суспільного життя людини, рівень його розвитку. Розміри жител і господарських споруд, їх планування і будова дозволяють зрозуміти сімейні, а іноді й соціальні відносини. По житлових і господарських спорудах можна скласти певне уявлення про рівень розвитку продуктивних сил у суспільстві. Вивчення народного житла цікаве також і з точки зору історії архітектури.

Сучасне народне житло росіян, українців, білорусів пройшло тривалий шлях розвитку. Незважаючи на відмінності між житлами східнослов'янських народів, спостерігається ряд спільних рис, які дають змогу простежити їх спільну стародавню основу. У галузі матеріальної культури житло є дуже стійкою етнічною ознакою, яка протягом століть зберігає характерні особливості. З багатьох загальних рис російського, українського і білоруського народного житла, які можна було б віднести до епохи давньоруської народності і навіть до більш ранніх часів, для розгляду обрана лише одна з основних — простеження найдавніших традицій у горизонтальному членуванні. Як відомо, план є найбільш яскравим показником спільноти народного житла на всіх етапах історичного розвитку. Поряд з писемними і графічними джерелами дуже важливі матеріали для історії народного житла, особливо для найдавніших часів, дає археологія. Археологами здобуто великий фактичний матеріал з історії східнослов'янського житла. Проге слід зауважити, що археологічні дані дають змогу судити, в основному, про нижню частину жител, про їх план і лише частково про конструктивні особливості будови стін, перекриття тощо. Недостатня збереженість жител зумисла зупинитись на розгляді саме найдавніших традицій у горизонтальному членуванні народного житла.

У XVIII—XX ст. у росіян, українців і білорусів існувало три типи народного житла: однокамерне, двокамерне і трикамерне. Однокамерні житла в XIX ст. зустрічалися вже досить рідко. Частіше можна було помітити ряд переходних форм від однокамерного до двокамерного, які переконливо свідчили про виникнення сіней з легкої прибудови і навісом перед входом в житло¹.

Двокамерне житло у XVII—XIX ст. було найбільш поширеним типом в багатьох областях Росії, Білорусії і північній Україні².

Трикамерне житло, тобто будівля з двома житловими приміщеннями чи одним житловим і одним господарським з двох боків сіней, в дореволюційний час переважало далеко не скрізь³.

Російська назва цього житла — «связь». В українців таке житло

¹ Е. Э. Бломквист. Общие черты в крестьянском жилище русских и украинцев.— СЭ, № 4. М., 1954, стор. 26—27.

² Там же, стор. 27.

³ Иого ж. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов.— Восточнославянский этнографический сборник. М., 1956, стор. 143.

дуже характерно визначалось як «дві хати через сіни» або «хата на дві половини». Однокамерне житло найбільш просте за плануванням. Воно, безсумнівно, було основним типом житла на східнослов'янській території вже на початку нашої ери.

Однокамерною була переважна більшість жител східнослов'янських племен середини і другої половини I тисячоліття н. е. Вона властива і для давньоруських жител X—XIII ст. І пізніше, в XIV—XVI ст. воно лишалось панівним. Лише поступово протягом XVII—XVIII ст. його витіснили двокамерні та трикамерні житла.

Як відомо, на території східних слов'ян з найдавніших часів співіснували дві основні групи — житла-напівземлянки і наземні, що мали два основні конструктивні типи: стовповий і зрубний. Ці дві основні групи житла розвивались за часів Київської Русі і після татаро-монгольської навали. Ускладнення планування житла, тобто збільшення числа житлового-господарських приміщень було характерним для обох груп. Воно розвивалось у двох напрямках: відгородження внутрішнього простору на окремі приміщення і розширення житла шляхом прибудови нових приміщень.

Поряд з давньоруськими напівземлянковими житлами і господарськими спорудами, розташованими неподалік від них, археологами відкрито ряд напівземлянок, які мали більш складне планування. Так, на посаді стародавнього Чернігова (Третяку) В. А. Богусевич у 1949 р. відкрив дві напівземлянки XII—XIII ст. з двома камерами⁴. Перше з цих жител мало велике (4×5 м) і мале ($2,5 \times 1,75$ м) приміщення, які прилягали одне до одного. У великому приміщенні знаходилась піч, мале приміщення печі не мало і було, певно, коморою.

Друге житло, заглиблене у материк на 0,7—0,9 м, мало стовпову конструкцію стін. До квадратного житлового приміщення (4×4 м) з піччю прилягало невелике ($2,5 \times 2,5$ м) квадратне приміщення без печі, що використовувалось, треба гадати, як комора.

Подібні напівземлянкові житла кінця X — початку XI ст. були і в Пліснеську⁵. Тут до двох жител примикало по одному господарському приміщенню (площею близько 12 м²). Звертає на себе увагу та обставина, що примикаючі одне до одного приміщення не з'єднувались кутками і мали різні рівні долівок. У Пліснеську були відкриті також дві двокамерні напівземлянки, у яких обидва приміщення були житловими.

У 1949 р. М. К. Каргер розкопав у Київі на території Михайлівського монастиря напівземлянкове житло кінця XII — початку XIII ст., яке складалось з двох впритул прилеглих одне до одного приміщень⁶. В більшому з них ($3,5 \times 2,4$ м), яке мало стовпову конструкцію, печі не було. Піч знаходилась у меншому приміщенні ($3,0 \times 2,2$ м), проти східчастого входу. Як і в пліснеських житлах, ці приміщення не з'єднувались кутами, і різниця в рівнях їх долівок складала 0,26 м⁷.

Неподалік від описаного житла Г. Ф. Корзухіною у 1940 р. відкрито є одне напівземлянкове житло, яке також складалося з двох приміщень⁸. Вони не тільки впритул прилягали одне до одного, але, як зазначав дослідник, мали навіть спільній конструктивний стовп. Менше приміщення було квадратне ($3,5 \times 3,5$ м), стовпової конструкції. Майже в центрі житла виявлено залишки печі. У північно-західному кутку житла,

⁴ В. А. Богусевич. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та в 1951 рр.— АП, т. V. К., 1955, стор. 7, 8.

⁵ М. П. Кучера. Древний Пліснеськ.— АП, т. XII, К., 1962, стор. 22.

⁶ М. К. Каргер. Новые данные к истории древнерусского жилища.— КСИИМК, вып. XXXVIII. М.—Л., 1951, стор. 5—7.

⁷ Г. Ф. Корзухіна не без підстав не виключає можливості, що відкрите М. К. Каргером напівземлянкове житло є лише підвальним приміщенням двоповерхової споруди (Г. Ф. Корзухіна. Новые данные о раскопках В. В. Хвойки на усадьбе Петровского в Києве.— СА, XXV. М., 1956, стор. 328).

⁸ М. К. Каргер. Древний Киев, т. I. М.—Л., 1958, стор. 316—320.

напевно, знаходилась невелика комора, про що свідчать ямки від кілочків, поруч з якою у північній стіні простежено вхід.

Друге, більше приміщення прямокутної форми ($7,5 \times 3,5$ м) не примикало кутами до першого. Рівень долівок такий же. У східній частині житла розташувалась піч. Щодо конструкції більшого приміщення існує дві думки: Г. Ф. Корзухіна вважає, що воно мало стовпову конструкцію, М. К. Каргер — зрубну⁹.

Напівземлянкове житло стовпової конструкції з двома камерами відкрите В. І. Довженком на Щучинському городищі¹⁰. Житлове приміщення з піччю мало площину 17 м². До нього примикали сіні площею 12 м². Долівка сіней залягала на $0,4$ м вище за долівку житлового приміщення. У внутрішній перегородці вдалося простежити залишки дверей, які знаходились проти східчастого входу до сіней.

Подібне напівземлянкове житло, яке складалося з хати і сіней, що сполучалися між собою, було виявлене у Вишгороді¹¹. На жаль, цей житловий комплекс погано зберігся. Одне з напівземлянкових жител, відкритих на Малому городському городищі, з двома майже однаковими за площею приміщеннями ($3,6 \times 3,0$ и $3,4 \times 3,0$ м), з'єднаними проходом завширшки $1,1$ м¹². В одному з них була піч. У городській двокамерній напівземлянці стовпової конструкції (XVII ст.) житлове приміщення прямокутної форми ($3,5 \times 2,95$ м), а господарське — овальної ($3,2 \times 1,45$ м)¹³. Вони не з'єднані між собою кутами. Долівка господарського приміщення залягала на $0,35$ м вище від долівки житла. У господарському приміщенні виявлено залишки печі і зернову яму. Напівземлянкове житло, розділене на дві частини поперечною стінкою, трапилось під час розкопок В. В. Хвойки в 1907 р. на садибі М. М. Петровського у Києві¹⁴. Дослідник датував його X—XI ст. Така ж напівземлянка з дерев'яною перегородкою відкрита і в Старій Рязані¹⁵.

Розкопками В. К. Гончарова у 1949 р. на Колодяжинському городищі виявлене напівземлянкове житло XII—XIII ст., що складалося з двох, майже однакових за площею ($3,1 \times 3,5$ м і $3,1 \times 3,6$ м) приміщень¹⁶. Камери з'єднувалися між собою проходом шириною $1,25$ м, який було вирізано в лесовій стінці-перегородці. Східчастий вхід знаходився у південносхідному кутку південної камери. Кожне приміщення мало піч і, очевидно, обидва були житловими.

Схожа двокамерна напівземлянкова споруда X—XI ст. була розкопана О. Ф. Дубиніним у Суздалі¹⁷. Різниця полягає в тому, що тут житлове приміщення, з піччю ($4,0 \times 2,4$ м) з'єднувалось проходом з господарським (6×6 м), в якому і знаходився вхід до житла.

Проходи між камерами у колодяжинському і суздалському напівземлянкових житлах можна розглядати як своєрідні коридори-сіні. В основі ці житла є прототипами трикамерних жител з етнографічними типами пов'язані: хата + сіни + хата і хата + сіни + кліт. У 1909—1910 рр. в Білгородці під Києвом В. В. Хвойкою були відкриті поряд з двома зви-

⁹ М. К. Каргер вважає, що ця споруда є першим прикладом зрубних будівель, про існування яких у Києві та інших південноруських містах відомо з писемних джерел, але які до цього часу не були виявлені розкопками (М. К. Каргер. Вказ. праця, стор. 318).

¹⁰ В. И. Довженок. Древнерусские городища на среднем Днепре.— СА, № 4. М., 1967, стор. 264—265.

¹¹ В. И. Довженок. Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934—1937 рр.— Археологія, т. III. К., 1950, стор. 70.

¹² Р. И. Виезжев. Будівлі «Малого городища» X—XIII ст. в с. Городську.— АП, т. XII. К., 1962, стор. 136.

¹³ Там же; стор. 140—142.

¹⁴ М. К. Каргер. Древний Киев, т. I, стор. 291.

¹⁵ Е. Э. Бломквист. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов.— Восточнославянский этнографический сборник. М., 1956, стор. 236.

¹⁶ Р. О. Юра. Древний Колодяжин.— АП, т. XII. К., 1962, стор. 86, 87.

¹⁷ А. Ф. Дубынина. Археологические исследования г. Суздаля (1936—1940).— КСИИМК, в. XI. М., 1945, стор. 92, 93.

чайними двокамерними напівземлянками два житла більш складної конструкції¹⁸. Перша з цих споруд ($7,8 \times 4$ м) складалася з двох приміщень, що були відокремлені дерев'яною стінкою, обмазаною глиною. В протилежних кінцях приміщень розташовувались печі. В одному з них, крім печі, знаходилося вогнище. До одного з приміщень з північної сторони примикала невеличка прибудова типу сіней, ширина якої дорівнювала ширині усього приміщення. Рівень підлоги прибудови на 0,3 м вищий від підлоги житлових приміщень. Прибудова з'єднувалась з приміщенням трьома земляними східцями.

Розміри другої будівлі становили $6,75 \times 4,45$ м. Вдалося встановити, що вона мала стовпову конструкцію. Дерев'яна перегородка поділяла споруду на дві майже рівні частини. В одному з приміщень знаходились піч і господарська яма. Із західного боку до житла примикали сіні ($3,35 \times 1,4$ м), підлога яких залягала вище долівки житлових приміщень на 0,9 м. Подібні напівземлянкові будівлі були розкопані В. В. Хвойкою в 1907—1908 рр. на садибі М. М. Петровського в Києві¹⁹. Два приміщення цих будівель розміщувались у викопаних в материку котлованах, а третє було наземним або лише трохи заглибленим у землю. На відміну від білгородських, тут наземні приміщення не могли бути сіньми, оскільки в них розміщувались печі. Вивчаючи виписки з щоденника В. В. Хвойки, Г. Ф. Корзухіна дійшла висновку, що два з відкритих ним житла були двоповерховими²⁰. Запропонована Г. Ф. Корзухіною реконструкція жителів, відкритих В. В. Хвойкою в Києві, була піддана гострій критиці з боку М. К. Каргера, який, проте, утримався від їх інтерпретації²¹. Нам відомі і трикамерні напівземлянкові житла, приміщення яких були заглиблени. Так, у 1936 р. було відкрито напівземлянкове житло XII—XIII ст. в Суздалі, що мало три з'єднаних між собою однакових за площею (2×2 м) приміщення²². Середнє з них найглибше, а крайні менш заглиблени; у середньому та східному приміщеннях знайдено вогнища (печі?).

У 1960 р. на давньоруському городищі Іван-гора В. К. Гончаровим виявлена велика споруда, заглиблена у материк на 0,7 м, що складалася з трьох приміщень, з'єднаних між собою проходами²³. Південна камера ($3,1 \times 2,3$ м) мала стовпову конструкцію і використовувалась, певно, як господарське приміщення, оскільки в ній не було печі. Конструкцію середньої камери ($3,2 \times 4,2$ м) встановити не вдалось. В одному з її кутків розташовувалася піч. Північна, найбільша камера ($4,0 \times 3,3$ м) мала зрубну конструкцію. В ній знаходилось дві печі. Проте ці трикамерні будівлі не можна назвати трикамерними житлами в сучасному розумінні слова, бо їх планування не відповідає жодній з етнографічних схем пов'язі.

Судячи з археологічних матеріалів, основна маса давньоруських наземних жител також була однокамерною. Проте виявлено ряд двокамерних і трикамерних жител. У 1967 р. (у Києві вул. Велико-Житомирська, 14) В. Д. Дяденком відкрито наземне житло XI—XII ст., що мало стовпову конструкцію. До північно-східного кутка житла ($4,7 \times 3,7$ м) були прибудовані невеличкі сіні ($1,7 \times 1,4$ м) з входом.

Наземне стовпове житло XII—XIII ст., що складалося з житлового приміщення з піччю (4×4 м) і сіней (3×2 м), розкопане В. Й. Довжен-

¹⁸ В. В. Хвойка. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам). К., 1913, стор. 85—88.

¹⁹ Г. Ф. Корзухина. Новые данные о раскопках В. В. Хвойки на усадьбе Петровского в Киеве.—СА, XXV, стор. 324—329.

²⁰ Там же, стор. 326—329.

²¹ М. К. Каргер. Древний Киев, т. I, стор. 180.

²² Н. Н. Воронин. Раскопки 1936 г. в Суздале.—Археологические исследования в РСФСР 1934—1936 гг. Краткие отчеты и сведения. М.—Л., 1941, стор. 95—96.

²³ В. К. Гончаров. Древньоруськое городище Иван-гора.—Археология, т. XVI. К., 1964, стор. 127.

ком на Щучинському городищі²⁴. Характерно, що сіни були прибудовані до житлового приміщення у вигляді трьох стін. Можливо, вони являли собою тристінний зруб на підставках, відомий з етнографічних матеріалів²⁵.

Двокамерне наземне житло-майстерню гончара XI ст. досліджено П. П. Толочком в 1967 р. на схилі Старокіївської гори у Києві. Будівля мала стовпову конструкцію і складалася з житла ($3,0 \times 2,7$ м) і великої прибудови ($4,0 \times 3,5$ м), що мала, певно, господарське призначення. В одному з кутків житла знаходилась гончарська піч.

На давньоруському поселенні X—XV ст. поблизу с. Комарівка Переяслав-Хмельницького р-ну Київської області в 1965 р. А. І. Кубищевим розкопане наземне стовпове житло XII—XIII ст., яке складалося з трьох приміщень. Житлове приміщення з піччю ($3,0 \times 2,4$ м) з'єднувалось з господарським ($3,8 \times 3,7$ м) за допомогою проходу, шириною близько 1,2 м.

У Чернігові поряд із згаданими вище напівземлянковими двокамерними житлами в 1961 р. В. А. Богусевич відкрив залишки наземного з двох приміщень²⁶. Він зазначив, що житлове приміщення мало зрубну конструкцію, а господарське було зроблене з тонких колод, заглиблених у материковий лес. До житла прилягала невеличка споруда, можливо, навіс.

На Райковецькому городищі спостерігалось чергування невеликої кліті з піччю ($3,2 \times 2,7$ м) і більшої без печі ($4,2 \times 2,7$ м), які з'єднувались між собою проходами²⁷.

Дослідник правильно вважає, що кожна сім'я займала дві кліті, менша з яких служила кухнею, а більша — житлом²⁸.

Певна закономірність у чергуванні великих і малих клітей, та клітей з печами і без печей простежена і на Колодяжинському городищі²⁹.

Ці факти дозволяють розглядати житлові кліті Райковецького і Колодяжинського городищ як своєрідні двокамерні житла, хоч вони і не були окремим типом наземного зрубного житла, а тільки оригінальним використанням дерев'яних конструкцій, розміщених всередині земляного валу.

Двокамерні наземні зрубні житла епохи Київської Русі виявлені значною кількістю в містах, розташованих у лісовій смузі. Найбільше їх відомо в Новгороді. Тут в шарах X—XIII ст. трапилося 24 житла, що складалися з хати і сіней³⁰. У Старій Ладозі виявлено вісім жител з сінами³¹. Характерною особливістю жител Старої Ладоги IX—XI ст. було те, що їх сіни часто використовувались як хліви і сінники³². Такі ж зрубні хати з прибудованими сінами і хлівами XII—XIII ст. були знайдені в Пскові³³. Звертає на себе увагу розкопана в шарах XII ст. хата п'ятистінка, яка ділилась поперечною стінкою на два майже одинакові приміщення³⁴.

²⁴ В. И. Довженок. Древнерусские городища на среднем Днепре.—СА, 4, стор. 267.

²⁵ На відміну від «связи» білоруси називають сіни в двокамерному житлі тристіном (В. Ю. Циркунов. О происхождении зодчества. М., 1965, стор. 132).

²⁶ В. А. Богусевич. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та в 1951 рр.—АП, т. V, стор. 8.

²⁷ В. К. Гончаров. Райковецкое городище. К., 1950, стор. 31—32.

²⁸ Лише в двох випадках простежено з'єднання малої кліті з двома великими.

²⁹ Р. О. Юра. Древний Колодяжин.—АП, т. XII. К., 1962, стор. 64.

³⁰ П. И. Засурцев. Постройки древнего Новгорода.—МИА, № 65. М., 1959, стор. 286.

³¹ В. И. Равдоникас. Старая Ладога.—СА, XI. М.—Л., 1949, стор. 23.

³² В. И. Равдоникас. Старая Ладога.—КСИИМК, вып. XI. М.—Л., 1945, стор. 35—36.

³³ Г. П. Гроздилов. Раскопки древнего Пскова.—Археологический сборник ГЭ, вып. 4, Л., 1969, стор. 33, 34, 49.

³⁴ Хати-п'ятистінки відомі також в Старій Ладозі і Новгороді, де вони з'являються вже в X ст. (Л. П. Гусаковский. Древнерусское народное жилище VIII—XIII в. Автореферат кандидатской диссертаций. М., 1956, стор. 9).

Зруби з прибудованими до них сіньми відомі також на Пронському городищі³⁴ і в Дмитрові³⁵. Трикамерне наземне житло відоме на Русі здавна. Так, на згадуваному вже Щучинському городищі виявлено одне наземне стовпове житло ($4,1 \times 4,1$ м), яке поділялося двома внутрішніми перегородками на три невеличкі камери, кожна з яких, певно, мала особливе призначення³⁶.

Велике наземне зрубне житло XI—XII ст. площею 54 м², що складалося з трьох приміщень, відкрито В. А. Богусевичем у 1950 р. в Києві на Подолі³⁷. Воно поділялося внутрішніми перегородками на три майже рівні частини. У центральному приміщенні розміщувалась піч. Східне приміщення використовувалось як майстерня, а західна камера була, певно, підсобним приміщенням. Судячи по знахідках, житло належало токарю, який виготовляв дерев'яний посуд³⁸.

Залишки багатокамерного наземного будинку зрубної конструкції XII ст., який, очевидно, належав представникам феодальної знаті, розкопано Б. О. Рибаковим на дитинці стародавнього Чернігова³⁹. На жаль, контури і розміри житла простежити не вдалося. Зрубна хата з сіньми (XI—XII ст.) і прибудованим до неї критим двором для худоби була знайдена Л. А. Голубовою в Білоозері⁴⁰. Два трикамерні зрубні житла XII—XIII ст. виявлено розкопками Г. П. Грозділова у Пскові⁴¹. Особливістю їх було те, що сіни не з'єднували хату з господарським приміщенням (кліттю), а були прибудовані збоку. В Новгороді відкрито 10 комплексів тричленної пов'язі з боковими сіньми, які відносяться до X—XI ст.⁴² М. П. Мілонов на давньоруському городищі Гать розкопав будівлю, що складалась з житлового приміщення, сіней, які до нього примикали і господарські частини, яка розташовувалась поруч з сіньми, але не з'єднувалась з ними проходом⁴³. Слід підкреслити, що планування описаних вище трикамерних жител не відповідає етнографічним типам пов'язі. Беззаперечна трикамерна пов'язь, яка цілком відповідає етнографічному типу пов'язі, поки що відома в Білоозері і Новгороді.

В Білоозері була відкрита «хата-двійня» XI—XII ст., яка складалася з двох житлових приміщень, з'єднаних сіньми, і розташованим позаду двором⁴⁴. У Новгороді тричленна пов'язь етнографічного типу (хата + сіни + кліття) зустрілася у шарах X—XVI ст. 28 разів⁴⁵. Безсумнівно, що ця найбільш економічно вигідна форма поєднання житлового і господарського приміщення була відома задовго до X ст., але поки що не зафікована археологічно. Ця форма пов'язі виникла в умовах села і проникла в міста, головним чином, в порядку збереження будівельних традицій у мешканців, які переселялися із сіл в міста.

Щодо двокамерних жител активність будівельних традицій простежується з більш ранніх часів.

Як свідчить археологічний матеріал, двокамерні напівземлянкові

³⁴ Н. П. Мілонов. Славянские жилища по данным археологических раскопок Пронского городища. Рязань, 1931.

³⁵ Н. П. Дмитров. Дмитровское городище (Кремль города Дмитрова).—СА, № IV, М., 1937, стор. 154.

³⁶ В. И. Довженок. Древнерусские городища на среднем Днепре.—СА, 4, стор. 267.

³⁷ В. А. Богусевич. Археологічні розкопки в Києві на Подолі в 1950 р.—Археологія, т. IX, К., 1954, стор. 47, 48.

³⁸ Інтерпретація цього житла як наземного дерев'яного будинку викликала досить серйозні заперечення з боку археологів (М. К. Каргер. Древний Киев, т. I, стор. 349, 365, 366).

³⁹ Б. А. Рыбаков. Древности Чернигова.—МИА, № 11. М., 1949, стор. 65, 66.

⁴⁰ Л. А. Голубева. Древнее Белоозеро.—КСИИМК, вып. XI. М., 1951, стор. 40.

⁴¹ Г. П. Гроздилов. Вказ. праця, стор. 22—24, 31, 32.

⁴² П. И. Засурцев. Постройки древнего Новгорода.—МИА, № 65, стор. 287.

⁴³ Л. П. Гусаковский. Вказ. праця, стор. 9.

⁴⁴ Л. А. Голубева. Древнее Белоозеро.—КСИИМК, вып. XI, стор. 40.

⁴⁵ П. И. Засурцев. Постройки древнего Новгорода.—МИА, № 65, стор. 286.

житла добре відомі східнослов'янським племенам другої половини I тисячоліття н. е. Так, на городищі Тітчиха боршевської культури (VIII—X ст.) Г. М. Москаленко відкрила напівземлянкове стовпове житло 14 m^2 , яке мало невеличку прибудову — комору (трохи більше 2 m^2) ⁴⁶. Подібне двокамерне напівземлянкове житло (№ 47) виявлене І. І. Ляпушкіним на Новотроїцькому городищі роменської культури (IX—X ст.) ⁴⁷. Таке ж двокамерне напівземлянкове житло досліджено К. В. Берняковичем на ранньослов'янському поселенні VIII—IX ст. в Ужгороді ⁴⁸.

Найбільш раннім із відомих нам східнослов'янських двокамерних жител є напівземлянкове житло № 1, розкопане І. С. Винокуром і О. М. Приходнюком у 1966 р. на поселенні VI—VII ст., неподалік від районного центру Городка Хмельницької обл. ⁴⁹ З точки зору появи двокамерного напівземлянкового типу на східнослов'янській території значний інтерес являють житла черняхівської культури (III—V ст. н. е.), відкриті поблизу с. Єрківці Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. і в с. Луці-Врублевецький на Середньому Дністрі. Неподалік с. Єрківці В. М. Даниленко і А. Д. Столляр у 1948 р. розкопали черняхівський житловий комплекс напівземлянкового типу який складався з двох заглиблених у материк приміщень і невеликих сіней ⁵⁰. На черняхівському поселенні III—IV ст. в с. Луці-Врублевецькій М. О. Тиханова у 1953 р. виявила велике двокамерне житло, що було заглиблене на 0,9—1,0 м від давньої поверхні ⁵¹.

Значно більше зустрінуто двокамерних наземних жител черняхівської культури, конструкція яких дуже подібна до сучасної української хати-мазанки лісостепової зони. Двокамерні наземні житла були досліджені в Ягнятині ⁵², Пряжеві ⁵³, Слободищі ⁵⁴, Іванківцях ⁵⁵ (Житомирська обл.), Кантемирівці (Полтавська обл.) ⁵⁶, Лепесівці (Хмельницька обл.) ⁵⁷, Будештах (Молдавська РСР) ⁵⁸.

Особливий інтерес являють житла черняхівської культури, що мають більше ніж дві камери. Вони відомі у кількох пунктах.

В Будештах виявлено велике прямокутне житло (№ 2) площею до 100 m^2 , в якому по поздовжній осі розташувались три печі на відстані 4—5 м одна від одної. Це житло, очевидно, мало не менше трьох приміщень ⁵⁹.

Два будинки в Леськах (Черкаської обл.) були чотирикамерні: з одним великим і трьома маленькими приміщеннями ⁶⁰. В Миколаївці (Чер-

⁴⁶ А. Н. Москаленко. Городище Титчиха. Воронеж, 1965, стор. 41, 181, 182.

⁴⁷ І. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое.—МИА, № 74. М.—Л., 1958, стор. 134.

⁴⁸ К. В. Бернякович. Исследование древнеславянского поселения VIII—IX ст. в г. Ужгороде.—КСИА, вып. 3. К., 1954, стор. 40—42.

⁴⁹ І. С. Винокур, О. М. Приходнюк. Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1966 г.—НАІААН УРСР, стор. 6—8.

⁵⁰ В. М. Даниленко, Д. А. Столляр. Переяславська маршрутна експедиція.—АП, т. III. К., 1950, стор. 228.

⁵¹ М. А. Тихонова. Поселение культуры полей погребений в Луке-Врублевецькій Хмельницькій області.—КСИА, вып. 4. К., 1955, стор. 46.

⁵² Є. В. Махно. Ягнятинська археологічна експедиція.—АП, т. III. К., 1952, стор. 154, 155.

⁵³ І. С. Винокур. Старожитности Східної Волині першої половини I тисячоліття н. е. Старожитности Східної Волині. Чернівці, 1960, стор. 26.

⁵⁴ Там же, стор. 35.

⁵⁵ Там же, стор. 41.

⁵⁶ Є. В. Махно. Кантемирівське поселення та могильник культури полів поховань.—АП, т. III. К., 1952, стор. 234.

⁵⁷ А. М. Тихонова. Раскопки на поселении III—IV вв. у с. Лепесовки в 1957—1959 гг.—СА, 2. М., 1963, стор. 182.

⁵⁸ Э. А. Рикман. Жилища Будештского селища.—МИА, № 82. М., 1960, стор. 305, 311.

⁵⁹ Там же, стор. 311.

каська обл.) розкопана чотирикамерна споруда виробничого призначення з гончарською піччю⁶¹.

Серед відомих жител зарубинецької культури (ІІ ст. до н. е. — ІІ ст. н. е.) двокамерні чи багатокамерні житла поки що не відомі, хоч не виключена можливість їх існування: багатокамерні житла на східнослов'янській території відомі з епохи неоліту.

Таким чином, можна зробити висновок, що тип дво- і багатокамерного східнослов'янського народного житла існував уже в перших століттях нашої ери і, постійно розвиваючись, проіснував протягом майже двох тисячоліть.

Р. А. ЮРА

Древнейшие традиции в планировке восточнославянского народного жилища

Резюме

Из многих общих черт русского, украинского и белорусского народного жилища, которые можно отнести к эпохе древнерусской народности и к более раннему времени, для рассмотрения выбрана только одна из основных — древнейшие традиции в горизонтальном членении.

В XVIII—XX в. у русских, украинцев и белорусов существовало три типа народного жилища: однокамерное, двухкамерное и трехкамерное, причем однокамерные жилища уже в XIX в. встречались довольно редко. Однокамерное жилище было господствующим типом жилища на восточнославянской территории, начиная с первых столетий нашей эры и до XVI в. Однако, наряду с однокамерными жилищами в это время существовали также двух-, трех- и многокамерные жилища. Такие жилища, относящиеся к эпохе Киевской Руси, были открыты археологами в Киеве, Чернигове, Белгородке, Вышгороде, Городское, Колодяжне, Щучинке, Плиснске, Новгороде, Пскове, Старой Ладоге, Суздале, Белоозере и других пунктах.

Двухкамерные жилища были известны восточнославянским племенам и второй половине I тыс. н. э. (городища Титчиха, Новотроицкое, поселение в Ужгороде, поселение возле Городка).

С точки зрения появления многокамерного жилища на восточнославянской территории значительный интерес представляют некоторые жилища, обнаруженные на целом ряде поселений черняховской культуры.

Археологические данные позволяют сделать вывод, что тип многокамерного восточнославянского народного жилища появился уже в первых столетиях нашей эры, и, постоянно развиваясь, просуществовал на протяжении почти двух тысячелетий.

⁶⁰ А. Т. Смиленко, М. Ю. Брайчевский. Черняховское поселение в с. Леськи близ г. Черкассы.— МИА, № 139. М., 1967, стор. 38, 39, 45.

⁶¹ Е. В. Махно. Отчет о раскопках в с. Николаевке, Корсунь-Шевченковского района, Черкасской области.— НА ІА АН УРСР, стор. 4—10

ПУБЛІКАЦІЇ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

Т. О. ШАПОВАЛОВ і Д. Я. ТЕЛЕГІН

Матеріали епохи міді—бронзи Донецького музею

Експозиція Донецького обласного краєзнавчого музею за останні роки поповнилась значною кількістю нових знахідок, серед яких слід зазначити насамперед горщик давньоїмної культури, що надійшов до музею із Жданова, і колекцію посуду катакомбного типу, що походить із зруйнованого могильника в с. Райгородок.

Високий гостродонний горщик давньоїмного часу (рис. 1, 1 а, б) з жовтуватою поверхнею, яка покрита розчосами, злам черепка чорний. Товщина стінок 0,6 см. По зрізу вінець нанесені безсистемні насічки. Плічка в середній частині тулуба прикрашено візерунком із трьох горизонтальних ліній великого зигзага, виконаного шнуром. В кутах цього зигзага розміщені зображення з вертикальних ліній або досить складних геометричних фігур — вписаних прямокутників, трикутників тощо (рис. 2). Над рисунком зверху розміщено знак у вигляді косого хрестика і невеликого зигзага. Для горщика зовсім не характерні ритмічність, повторювання елементів, що властиво для звичайного орнаменту. На нашу думку, тут ми маємо справу з якимсь змістовним зображенням типу найпростішої піктограми, близькі аналогії до якого знайти важко. Подібні мотиви зустрічаються хіба лише на горщиках з давньоїмних курганів Криворіжжя¹, але цей матеріал ще не опублікований. Горщик з м. Жданова давньоїмного часу з піктограмним рисунком — досить рідкісна знахідка, що доповнює наші джерела для розуміння деяких рис духовної культури племен епохи міді на Україні.

Колекція посуду катакомбної культури із с. Райгородок, Слов'янського р-ну, Донецької обл., містить вісім горщиків і дві глибокі миски². Всі ці знахідки походять із зруйнованого могильника катакомбної культури, розміщеного на високому правому березі р. Сіверський Донець, поблизу гирла р. Торець. За повідомленням працівника кар'єру, весь посуд виявлено на відносно невеликій площі, на глибині близько 2—3 м від сучасної поверхні при скорченіх кістяках, пофарбованих в червоний колір. Крім посуду, при похованнях були й інші речі, що не збереглися.

Горщики із райгородської колекції приземисті, з округлим тулубом, відносно високою шийкою, плоским денцем. Поверхня світло-жовта або сірувата. Нерідко є сліди розчосу гребінцем, злам черепка звичайно чорний. Чашки з відносно великим плоским денцем і трохи зведеними до середини вінцями, під якими розміщено масивне вушко з горизонтальним отвором.

Шість горщиків і миски прикрашені пишним орнаментом. Серед орнаментальних елементів відтиски шнура, тасьми, перевитого шнура, спіральної черепашки, прокреслені лінії і насічки. Для орнаментальних схем притаманні концентричні кола, спіраль, трикутники, фестони, зигзаг тощо. Візерунок у вигляді концентричних кіл є на двох горщиках (рис. 1,

¹ Розкопки Л. П. Крилової в 1964 р.

² Колекція передана в Донецький краєзнавчий обласний музей дирекцією крейдяного кар'єру Слов'янського судового комбінату.

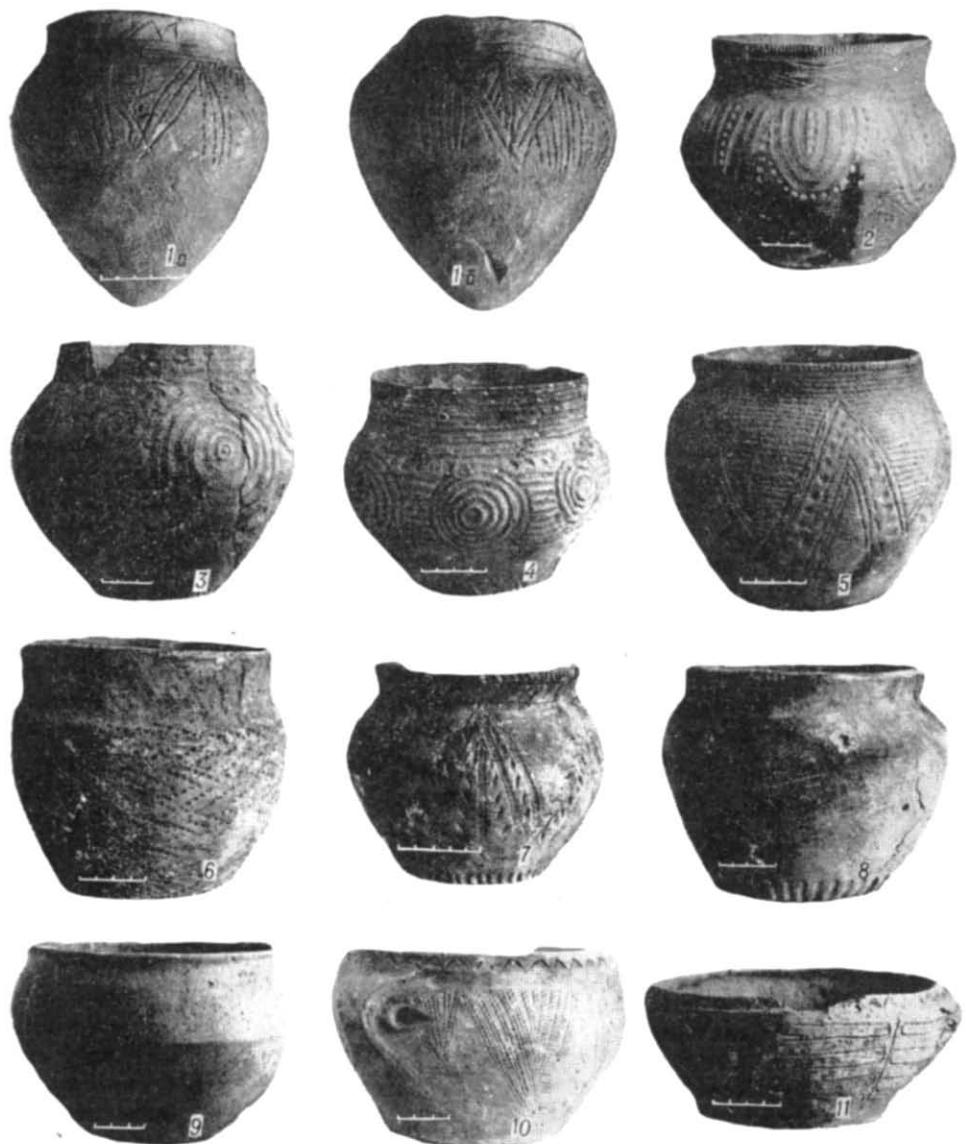

Рис. 1. Кераміка давньоямної і катакомбної культур.
1 — м. Жданів; 2—11 — с. Райгородок.

3, 4). Фестони зазначені на одній посудині (рис. 1, 2), де вони поєднуються з вертикальними лініями, відтиснутими тасьмою і спіральною черепашкою. Для композиції орнаменту двох горщиків (рис. 1, 5, 7) і однієї миски (рис. 1, 10) властиві великі трикутники, виконані вірьовкою або тасьмою. Орнамент другої миски (рис. 1, 11) дещо своєрідний. Він складається з прокреслених прямокутників видовженої форми. Під зразом вінець цієї миски — прокреслений зигзаг. Орнаментація одного горщика дещо виділяється серед всієї колекції як за елементами орнаменту (відтиски гребінця), так і за мотивом горизонтальної зональності (рис. 1, 6). Один горщик із райгородської колекції орнаментований лише біля денця, де нанесений один ряд вертикальних заглибин (рис. 1, 8). Близькі аналогії цьому горщику, що є не зовсім характерним для типових комплексів катакомбної культури Сіверського Дніця, є на Нижньому Дону. Такий

горщик, зокрема, виявлено в похованнях Лівенцівського могильника на околиці Ростова³.

Крім посуду, приналежність якого до катакомбної культури не викликає сумніву, в райгородській колекції є один з досить широкою шийкою горщик, зовсім позбавлений орнаменту (рис. 1, 9). Його поверхня старанно загладжена і підлощена. Цей горщик з двома досить чітко

Рис. 2. Орнамент на горщику із музею м. Жданова (розворот).

вираженими ребрами: одно посередині тулуба, а друге більше до вінеця. За формою він дещо нагадує посуд зрубної культури та кераміку епохи середньої бронзи з долини Манича і Калмикії⁴.

Райгородська колекція посуду значно розширює наші уявлення про форми і мотиви орнаменту кераміки катакомбної культури Донеччини. Звертають на себе увагу, наприклад, миски, які, як відомо, зовсім були невластиві для катакомбної кераміки цього району⁵. Дещо своєрідна їх орнаментація. Подібні типи мисок відомі нам лише в Нижньому Подніпров'ї (Осокорівка, Нікополь, Князь-Григорівка та ін.)⁶. Важливо зазначити також і наявність тут неорнаментованих горщиків, що, безперечно, вказує на шляхи культурних впливів, які йшли до племен катакомбної культури Донеччини з Нижнього Подоння і Степового Передкавказзя.

Т. А. ШАПОВАЛОВ, Д. Я. ТЕЛЕГИН

Новые материалы эпохи меди—бронзы Донецкого музея

Резюме

За последнее время в фонды Донецкого областного краеведческого музея поступили новые материалы эпохи меди — бронзы, в том числе интересный сосуд древнеямного времени, покрытый сложным рисунком, переданный из музея г. Жданова, а также коллекции керамики (восемь горшков и две миски) катакомбной культуры из с. Райгородок. Найденные, дополняющие наши представления о типах и формах сосудов катакомбной культуры, происходят из разрушенного строителями могильника с окрашенными и скорченными скелетами.

³ Розкопки С. Н. Братченка.

⁴ И. В. Синицын, У. Э. Эрдниев. Новые археологические памятники на территории Калмыцкой АССР. Элиста, 1966, табл. 13, 1; 28, 2.

⁵ В. А. Городцов. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии в 1901 г.— Труды XII АС. М., 1905, табл. VIII—IX.

⁶ Фонди ІА АН УРСР.

Нові поселення стжижівської культури на Волині

У вивчені культур бронзової доби на Західній Волині останнім часом досягнуті значні успіхи. Зокрема, це стосується пам'яток стжижівської культури, поширеної також у сусідніх районах Південно-Східної Польщі. Перші кроки у їх вивчені були зроблені ще на початку 30-х років ХХ ст.¹ В середині 30-х років ширші розкопки були проведені З. Подковінською на поселенні с. Стжижув — неподалік від Грубешова (територія ПНР) і Я. Фітцке на поселенні поблизу хутора Валентинів та на могильнику поблизу м. Торчин, Волинської обл. На жаль, матеріали з розкопок Я. Фітцке майже повністю втрачені, а кілька коротких публікацій про ці розкопки мають інформаційний характер². Лише у 1960 р. були опубліковані матеріали з Стжижува³. Вперше звернув увагу на своєрідний характер цієї пам'ятки серед інших пам'яток культури шнурової кераміки Я. Глосік, який виділив їх в окремий тип⁴.

У післявоєнний період розкопки провадились на поселеннях поблизу сіл Ставок, Волинської обл.⁵, с. Зозів, Великий Олексин і Муровиця, Ровенської обл.⁶ Кілька поховань було відкрито в Грудеку Надбужному, Грубешівського повіту⁷.

Ця стаття присвячена підсумкам розкопок автора в 1965 р. на поселеннях у басейні р. Сарни. Крім того, в статті використані матеріали стжижівської культури, виявлені В. В. Ауліхом у 1966 р. під час розкопок на староруському городищі поблизу с. Білів, Ровенської обл.

Поселення поблизу с. Усичі

Поселення знаходиться поблизу с. Усичі, близько 0,5 км на північ від шосейної дороги Луцьк—Володимир-Волинський, на південній околиці хутора Валентинів⁸. У 1937—1938 рр. Я. Фітцке дослідив тут понад десять «землянок», окрім з яких відносилися, на його думку, до культур стрічкової і шнурової кераміки та давньоруського часу.

¹ O. Cynkalski. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa, 1961, стор. 35.

² J. Fitzke. Tegożczne badania archeologiczne na Wołyńiu.—Z otchłani wieków. t. XIII, z. 9-10. Poznań, 1938, стор. 128; його ж. Cmentarzysko kultury ceramiki sznurowej w Toczynie, pow. Luck.—Sprawozdanie PAN, t. XLIII, N I. Kraków, 1938, стор. 26.

³ Z. Podkowińska. Badania w Strzyżowie, pow. Hrubieszów, woj. Lublin, w latach 1935—1937 oraz 1939.—Archeologia Polski, t. V, z. 1. Warszawa, 1960, стор. 39—80; J. Głosik. Osada kultury ceramiki sznurowej w Strzyżowie, pow. Hrubieszów, w świetle badań w latach 1935—1937 i 1939.—Materiały starożytnie. t. VII. Warszawa, 1960, стор. 111—159.

⁴ J. Głosik. Osada kultury ceramiki sznurowej w Strzyżowie, pow. Hrubieszów, w świetle badań w latach 1935—1937 i 1939.—Materiały starożytnie, t. VII. Warszawa, 1960, стор. 155.

⁵ Ю. М. Захарук. Нове джерело до вивчення культур шнурової кераміки на Волині.—МДАПВ, вип. 3, К., 1961, стор. 22—41.

⁶ І. К. Свініков. Пам'ятки культур шнурової кераміки в басейні р. Устя.—МДАПВ, вип. 4, К., 1962, стор. 44—53.

⁷ J. Głosik. Groby kultury ceramiki sznurowej w miejscowości L. Gródek Nadbużny, pow. Hrubieszów.—Wiadomości archeologiczne, t. XXV, z. 1—2. Warszawa, 1958, стор. 160—164; його ж. Nowy grób kultury ceramiki sznurowej w Gródku Nadbużnym, pow. Hrubieszów.—Wiadomości archeologiczne, t. XXV, z. 4. Warszawa, 1958, стор. 382—384.

⁸ У попередніх працях місцевонаходження поселення пов'язувалося з названим хутором, який не включено у сучасний адміністративний поділ.

Поселення розташоване на південно-східному пологому схилі лівого берега р. Сарни (ліва притока р. Стир), а також на невеликому підвищенні у вигляді дюні в долині ріки, яке відокремлене від схилу старицею.

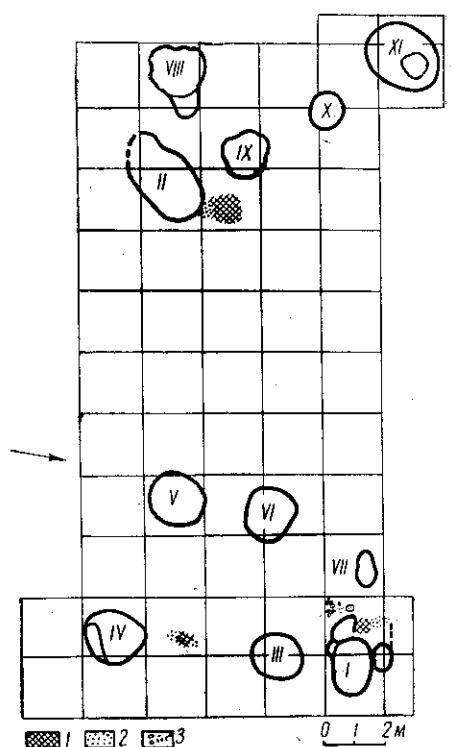

Рис. 1. План розкопу I (с. Усичі).
1 — випалена глина; 2 — попіл; 3 — поховання.

($1,25 \times 0,5$ м), товщину 0,3 м і являло собою випалену до цеглястого коліору материкову глину. Нижня частина вогнища лежав тонкий прошарок попелу (рис. 2). Звертає на себе увагу те, що в житлі було лише кілька дрібних фрагментів посуду.

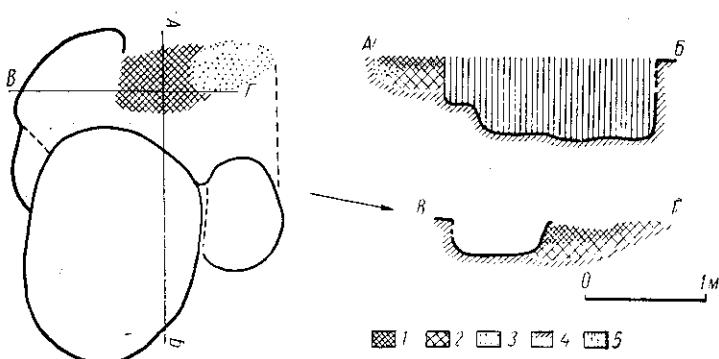

Рис. 2. План і розріз житла I (с. Усичі).
1 — випалена глина цеглястого коліору; 2 — випалена глина світло-коричневого коліору; 3 — попіл; 4 — материк; 5 — темний суглинок.

⁹ Слід зазначити, що в обох розкопах, закладених безпосередньо біля місця розкопу Я. Фітцке, не виявлено знахідок культури стрічкової кераміки і давньоруського часу, про які він пише. Натомість відкрито одну яму рубежу нашої ери.

Житло № 2 мало вигляд свальної ями з прямими стінками та нерівним дном, південна частина була глибша. Довжина житла близько 3 м, ширина 1,8 м, глибина північної частини 1 м, південної — 1,2 м від поверхні. Вогнище ($1,3 \times 1$ м) товщиною 0,22 м знаходилося на краю північної стінки і за своїм виглядом майже не відрізнялося від попереднього. На черіні виявлено залишки попелу і окрім дрібні вуглики (рис. 3). Речовий матеріал з житла — крем'яні наконечники стріл і кілька відщепів (рис. 4, 6), невелика кількість дрібних фрагментів кераміки (рис. 5, 5) та дві кістяні пластини з отвором (рис. 5, 14, 16).

Здебільшого ями були невеликі і приблизно округлі. Діаметр їх коливався від 1—1,2 м (яма X) до 1,6—1,8 м (яма VI). Глибина їх становила 0,7—1,4 м від поверхні.

Винятком була яма VIII, глибина якої досягала 1,8 м від поверхні. Інколи ями мали овальну форму і були де-шо більші. Так, наприклад, розміри ями XI $2,6 \times 2,10$ м. Зокрема виділяється яма ($3,3 \times 2$ м) у розкопі II правильної овальної форми з прямими стінками та рівним дном. Простежується певна специфіка речових знахідок в окремих ямах. Наприклад, у ямі VI виявлено уламки однієї посудини (рис. 6, 10), в ямі X знайдено близько сотні дрібних розбитих кісток тварин, в ямі XI і поблизу неї нерідко траплялися куски міцно випаленої глиняної обмазки. З окремих знахідок звертають на себе увагу наконечник списа з ями III (рис. 4, 3), пошкоджена крем'яна сокира з ями IX (рис. 5, 22) і пошкоджена пластинка з отвором з ями XI (рис. 5, 15). Особливості форми ям і культурних залишків вказують, що вони мали різне господарське призначення.

Крім описаних об'єктів, на поселенні відкрито два скорчені трупопокладення. Одне з них було досліджено Я. Фітцке. Інвентар поховання складався з трьох багатоорнаментованих відтисками шнура посудин (двох амфор) і миски з двома вушками під краєм¹⁰.

Друге поховання, відкрите у розкопі I, знаходилося на віддалі близько 15 м на південний схід від попереднього. Контури ями не простежувалися, небіжчик лежав на глибині 0,5 м від поверхні у скорченому стані, на правому боці, головою на північ. Кістки грудної клітки і кінцівок рук збереглися погано. На шийних хребцях лежала підвіска з ікла кабана (рис. 5, 20). Декілька подібних прикрас були знайдені в чоловічих похованнях на могильнику в Межановіцах у верхів'ях Вісли¹¹.

Варто підкреслити, що й на поселенні поблизу с. Ставок неподалік

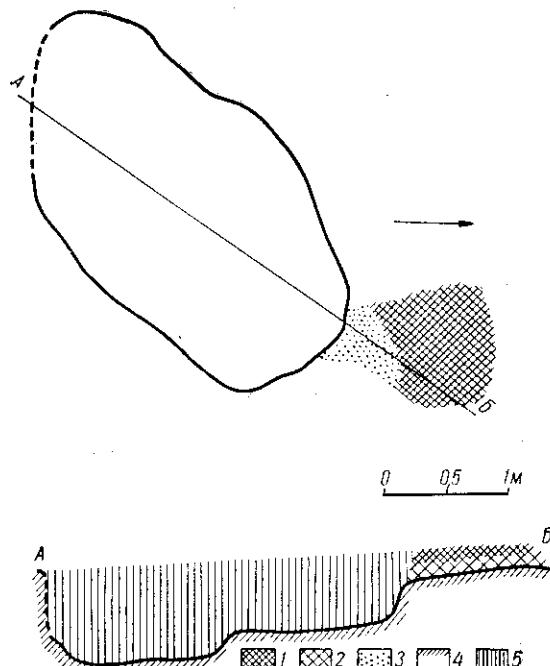

Рис. 3. План і розріз житла II (с. Усичі).
1 — випалена глина цегляного кольору; 2 — випалена глина світло-коричневого кольору; 3 — попіл; 4 — материк; 5 — темний суглинок.

¹⁰ Z otcłanii wieków, t. XIII, z. 4-5. Poznań, 1937, стор. 65.

¹¹ K. Salewicz. Tymczasowe wyniki badań prehistorycznych w Mierzanowicach (pow. opatowski, woj. kieleckie). — Z otcłanii wieków, t. XIII, z. 4-5. Poznań, 1937, стор. 49—50, рис. 13, 20; J. Maćnik. Stosunki kulturowe na przełomie neolitu i epoki brązu w Małopolsce. — Materiały do prehistorii ziem polskich, t. III, z. 1.

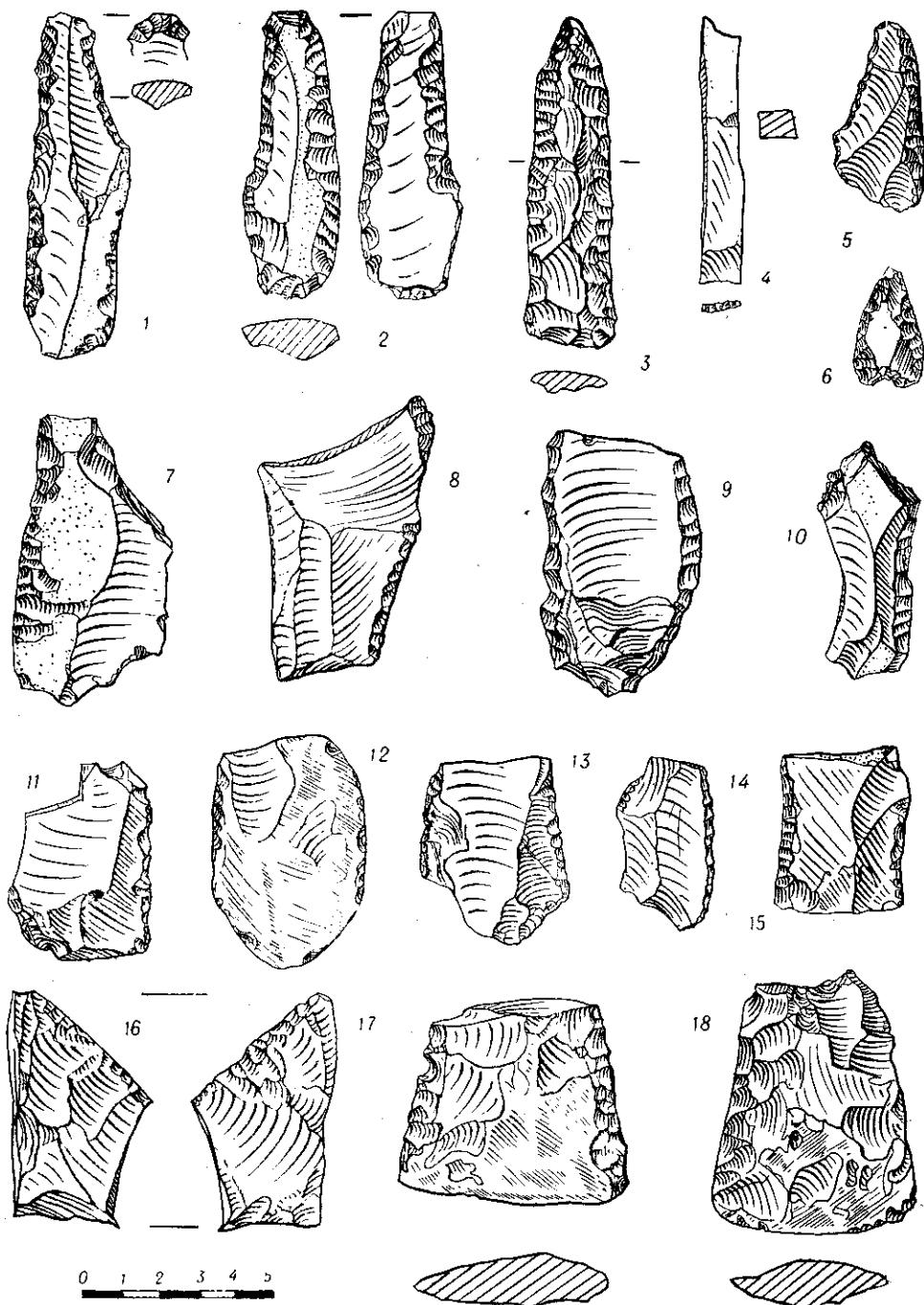

Рис. 4. Крем'яні вироби з поселення (с. Усичі).

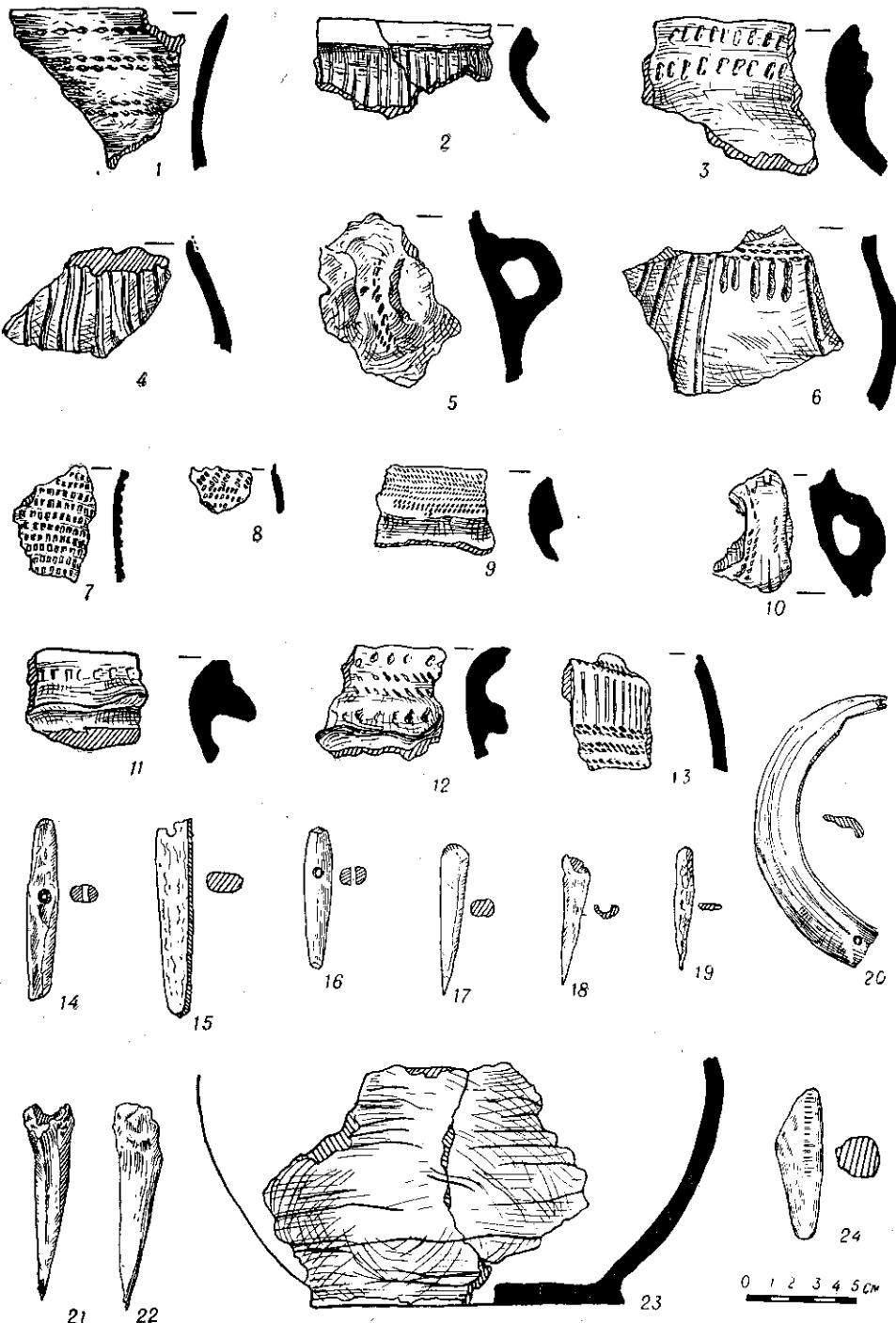

Рис. 5. Посуд та кістяні вироби з поселення (с. Усичі).

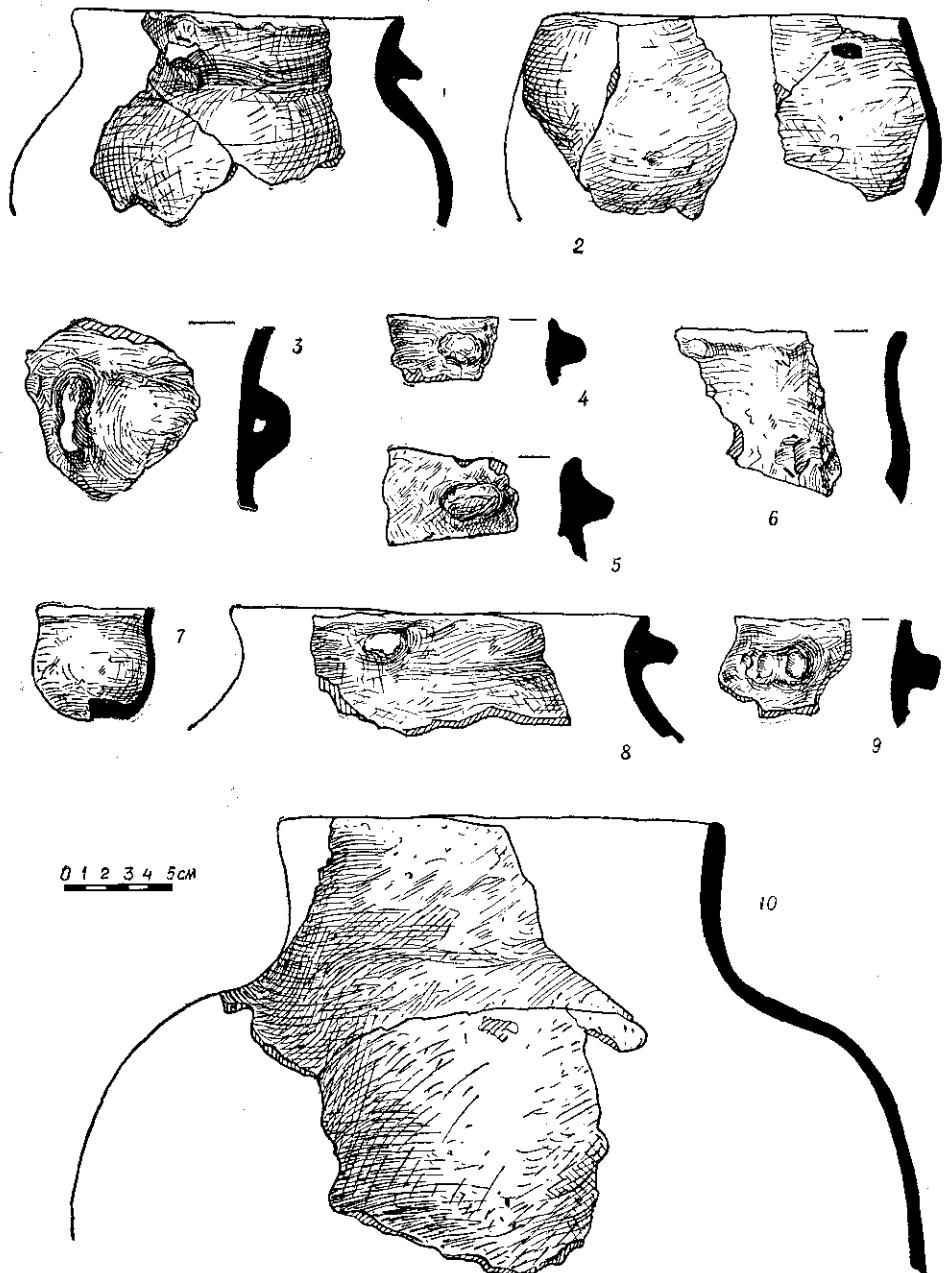

Рис. 6. Зразки посуду з поселення (с. Усичі).

від житла також було виявлено поховання¹². Скорчене трупопокладення було досліджено і на поселенні поблизу с. Білів. Небіжчик лежав головою на схід, на лівому боці. Права рука його зігнута в лікті, ліва — дещо відкинута. При ньому були три кістяні намистинки, з них дві — біля ступнів ніг, третя — біля ліктя правої руки. Дві з них біконічні, одна — ви-

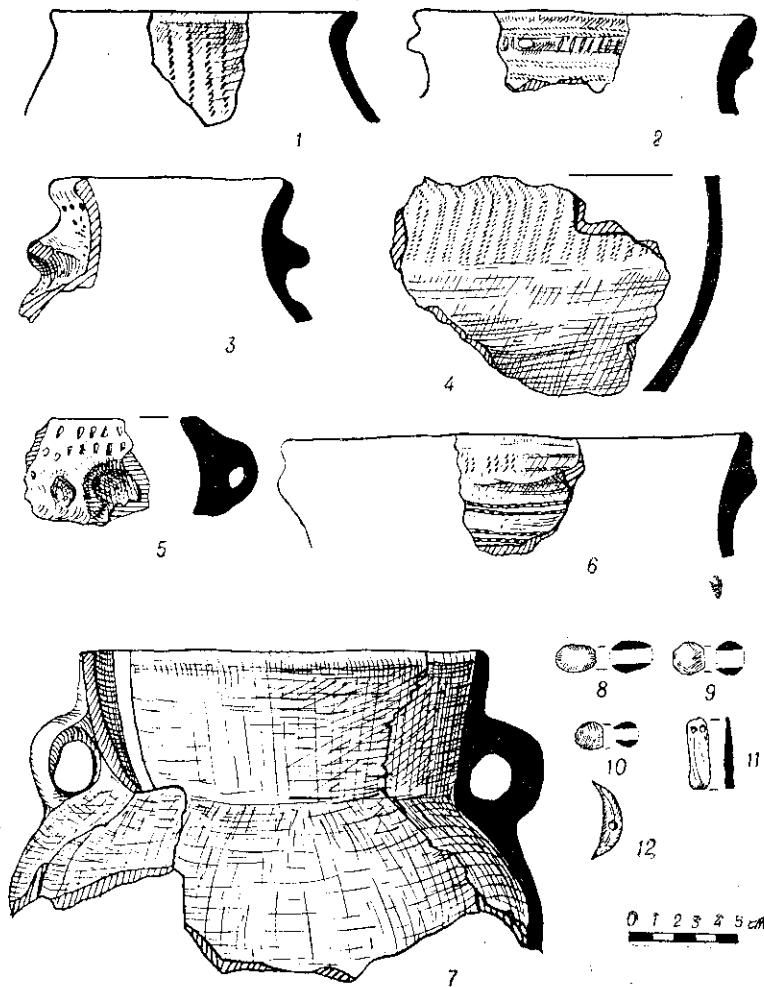

Рис. 7. Матеріали з поселення (с. Білів).

довжене-округла (рис. 7, 8—10). Знайдені неподалік від поховання підвіска з черепашки і підвіска із зуба собаки, можливо, також відносяться до стужківської культури (рис. 7, 11, 12).

Речовий матеріал з поселення складається з невеликої кількості крем'яних знарядь праці, глиняного посуду та інших окремих виробів. Переважають невеликі ножевидні знаряддя на невеликих пластинах і відщепах (рис. 4, 5, 7—15). Серед них виділяються два ножі на видовжених пластинах. Лезо їх двобічне, старанно оброблене ретушшю з обох боків і заполіровано від користування. Ручна частина іх лише частково підправлена ретушшю. Довжина одного з них становить 7,7 см, леза — 4,5 см (рис. 4, 1—2). Цікавим є ножевидне знаряддя у вигляді звичайного шевського ножа (рис. 4, 16), а також вузька видовжена прямокутна

¹² Ю. М. Захарук. Нове джерело до вивчення культур шнурової кераміки на Волині. — МДАПВ, вип. 3, стор. 24.

пластиинка, один кінець якої увігнутий і підретушований (рис. 4, 4). Менш характерними є ножі, виготовлені на невеликих пластинах (рис. 4, 5). Подібні ножевидні знаряддя відомі з поселень у Ставку¹³, Стжижуви¹⁴ та ін.

У комплексі крем'яних знарядь є кілька пошкоджених сокир, значно тонких, овальних у розрізі, з розширеним дугастим лезом. Прилезова частина їх зашліфована (рис. 4, 17—18). Аналогічні сокири відомі з Стжижува¹⁵, Ставка¹⁶ та інших пам'яток.

Серед предметів озброєння знайдено крем'яний наконечник списа і стріли. Наконечник списа досить примітивний. Він являє собою овальну в розрізі пластину з майже паралельними краями, які звужуються біля самого вістря. Його черенок невиділений, лише по боках є незначні заглиблення. Наконечник старанно оброблений ретушшю, злегка заполірований від користування. Його довжина 9 см, ширина 2,5 см, товщина 0,3 см (рис. 4, 3). Слід підкреслити, що це поки що поодинокі знахідка наконечників подібного типу. Відомі до цього часу наконечники трикутні з черенком (Стжижув)¹⁷ або листовидні, наприклад, у Зозові¹⁸.

Наконечник стріли видовжено-серцевидний, довжиною 1,6 см, краї і основа його підретушовані (рис. 4, 6). Він має аналогії серед наконечників з поселення у Стжижуви¹⁹.

Необхідно зазначити, що на дослідженні площі поселення дуже рідко траплялися віходи, зв'язані з виготовленням крем'яних знарядь. Можна припустити, що вони виготовлялися у тій частині поселення, що залишилась недосліденою, або ж поза його межами. На користь другого припущення свідчить родовище кременю, відкрите близько 400 м на північний схід від поселення, на пологому схилі протилежного берега річки. Численні куски і ядра його знаходяться на площі близько 100×50 м. Тут знайдено частину крем'яної сокири і кілька дрібних уламків ліпної кераміки, деякі з них близькі до кераміки з поселення.

З кам'яних виробів на поселенні виявлено уламки кількох зернотерок та розтиральник, виготовлених з крихкого з домішкою слюди граніту. Його властивість — порівняно легко піддаватись подрібленню, а також наявність у ньому різокольорових вкраплень слюди була використана мешканцями поселення. Зокрема, його вживали у дрібно поточному вигляді як домішку до глиняної маси, з якої виготовляли посуд.

Серед виробів з кісток є кілька проколок із заполірованим від ужитку вістрям (рис. 5, 17—22). Звертають на себе увагу три невеликі пластини із звуженими кінцями та малим отвором, розміщеним приблизно посередині. Довжина їх 8—10 см, товщина — 0,8 см (рис. 5, 14—16). Кілька близьких за виглядом виробів з поселення у с. Стжижув Є. Глосік вважає шилами²⁰. Подібні вироби знайдені також на могильнику в Торчині. Але

¹³ Ю. М. Захарук. Нове джерело до вивчення культур шнурової кераміки на Волині.— МДАПВ, вип. 3, стор. 24.

¹⁴ J. Głosik. Osada kultury ceramiki sznurowej w Strzyżowie, pow. Hrubieszów, w świetle badań w latach 1935—1937 i 1939.— Materiały starożytnie, t. VII, стор. 152, табл. VI, 1, 4—9; VII, 2.

¹⁵ Там же, табл. VII, 7, 19; IX, 17.

¹⁶ Ю. М. Захарук. Нове джерело до вивчення культур шнурової кераміки на Волині.— МДАПВ, вип. 3, рис. 6, 25, 26.

¹⁷ J. Głosik. Osada kultury ceramiki sznurowej w Strzyżowie, pow. Hrubieszów, w świetle badań w latach 1935—1937 i 1939.— Materiały starożytnie, t. VII, табл. X, 11, 17.

¹⁸ І. К. Свешніков. Пам'ятки культур шнурової кераміки в басейні р. Устя.— МДАПВ, вип. 4, табл. II, рис. 13.

¹⁹ J. Głosik. Osada kultury ceramiki sznurowej w Strzyżowie, pow. Hrubieszów w świetle badań w latach 1935—1937 i 1939.— Materiały starożytnie, t. VII, табл. XIII, 2.

²⁰ Там же, стор. 151, табл. IX, 2, 4, 5.

точніші відомості про те, де вони знаходились у похованнях, що певною мірою пролило б світло на їх призначенням, невідомі²¹. Цікавою є також підвіска з розколотого ікла кабана довжиною 12 см і ширину 2 см. На кінцях вона має отвори для підвішування. Поверхня її сильно заплірена (рис. 5, 20). Вище вже вказувалось, що вона подібна до підвісок з могильника у с. Межановіце. Вони відомі також з поховання у с. Кревіце (повіт Томашув Любельські)²² та могильника в с. Скоморохи Мале (повіт Грубешів), котрий, як гадає З. Слюсарський, належав носіям межановицької культури²³. Інша кістяна підвіска у вигляді плоскої чотирикутної пластинки ($3,5 \times 1,9$ см) з малим округлим отвором посередині. Знайдено також частину рога козулі, на якому нанесено ряд поперечних наризок (рис. 5, 24).

Невелика кількість і поганий стан збереження кераміки не дозволяють детально з'ясувати її форми. Слід зазначити, що у техніці виготовлення і формах посудин простежуються істотні відмінності. В зв'язку з цим усю кераміку можна розділити на дві основні групи. Кераміка першої групи виготовлена з домішкою дрібного піску, часто товченого граніту, порівняно добре, хоч і нерівномірно випалена. Її коричнева з темними плямами, рідше темно-сіра поверхня з характерними слідами згладжування пучком трави чи пруття, що йдуть переважно у горизонтальному, рідше у вертикальному напрямках. Посудини мали низькі відігнуті вінця, які, звичайно, потовщені у вигляді відтягнутого реберчастого валика. Під краєм деяких посудин прикріплени кілька горизонтально-видовжених виступів, а інколи дуговидні вушка (рис. 5, 3, 5, 9—12, 23). На основі зіставлення описаних фрагментів з посудом інших пам'яток²⁴ можна вважати, що вони належали невеликим горщикам і амфорам з двома вушками. Типовим є орнамент на вінцях у вигляді кількох парних горизонтальних відтисків шнуря, рідше одного-двох рядків коротких вертикальних штампових заглиблень; нерідко обидва мотиви виступають разом (рис. 5, 12). Деякі посудини прикрашені на верхній частині вертикальними пролощеними або заглибленими лініями, а під шийкою кількома горизонтальними відтисками шнуря (рис. 5, 1, 2, 4, 6). Звертає на себе увагу верхня частина однієї посудини, орнаментована горизонтальними і скісними рядками дрібних штампових заглиблень, заповнених білою фарбою (рис. 5, 7—8). Подібний спосіб орнаментації є рідкісним для кераміки стжижівської культури. Він виступає поки що лише на одній з посудин на поселенні у с. Стжижув²⁵. Інколи посудини прикрашено вертикальними заглибленими лініями, обмеженими горизонтальними відтисками шнуря (рис. 5, 13).

Посуд другої групи виготовлений менш старанно. В його стінках простежується значна домішка шамоту, рідше — подрібненого граніту. Випал його слабший, темно-сіра поверхня переважно горбкувата. Переважають невеликі горщики з розширенім плавно заокругленим тульбом, низькою вузькою шийкою та легко відігнутими вінцями, під краєм яких прикріплени кілька невеликих видовжених виступів, деколи прикра-

²¹ Архів відділу археології Інституту суспільних наук (Львів).

²² J. Głosiak. Kultura strzyżowska.—Materiały starożytnie, XI. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1968, табл. XII, 3.

²³ Z. Słusarski. Cmentarzysko kultury mierzanowickiej w miejscowości Skomorochy Małe, pow. Hrubieszów.—Wiadomości archeologiczne, t. XXIII, z. 1. Warszawa, 1956, стор. 99, рис. 8.

²⁴ J. Głosiak. Osada kultury ceramiki sznurowej Strzyżowie, pow. Hrubieszów, w świetle badań w latach 1935—1937 i 1939.—Materiały starożytnie, t. II, табл. I—VI; Ю. М. Захарук. Нове джерело до вивчення культур шнурової кераміки на Волині.—МДАПВ, вип. 3, рис. 4, 5.

²⁵ J. Głosiak. Osada kultury ceramiki sznurowej w Strzyżowie, pow. Hrubieszów, w świetle badań w latach 1935—1937 i 1939.—Materiały starożytnie, t. II, стор. 151, табл. III, 2.

шених двома ямками (рис. 6, 1, 4, 5, 8, 9). Деяшо інший вигляд мала доволі велика амфоровидна посудина з сильно розширеним тулубом та високою вузькою шийкою з легко відігнутим краєм (рис. 6, 10). Деякі посудини мали на верхній частині тулуба прямокутні вушка з горизонтальним отвором або псевдовушка (рис. 6, 3, 6).

Від описаного посуду деяшо відрізняються дві посудини, виготовлені з домішкою піску, поверхня їх частково згладжена. Одна з них — це миска біконічної форми з прямим краєм. Діаметр її вінець 16,6 см (рис. 6, 2). Друга має невиразне легко увігнуте дно, опуклі стінки та відігнуті вінця. Її висота 5 см, діаметр дна 3,5 см, вінець 5 см (рис. 6, 7).

Ця група посуду викликає значний науковий інтерес, оскільки вона невідома з інших пам'яток культури шнурової кераміки на Волині. Близькі за технікою виготовлення і формою посудини зустрічаються лише на пам'ятках межановицького типу в Південній Польщі²⁶. Подібний горщик відомий також з місцевості Чернечін Подуховни в повіті Краснистав. Деякі дослідники висунули думку про існування окремого — чернечінського — типу пам'яток культури шнурової кераміки, який, на їх погляд, є деяшо старшим від стжижівської культури²⁷.

Знайдені на поселенні окремі кістки тварин належали великій рогатій худобі, свиням, вівцям і козам. Дика фауна представлена кістками кабана і козулі²⁸.

Поселення поблизу м. Торчина

Досліджений Я. Фітцке у 30-ті роки могильник культури шнурової кераміки в Торчині давав підстави думати про наявність поблизу нього поселення. Лише на початку 60-х років воно було виявлене²⁹.

Поселення знаходиться на східній околиці міста, на віддалі близько 300 м на схід від могильника, по обидві сторони шосейної дороги Луцьк—Володимир-Волинський, на лагідному південно-східному схилі, оточеному зі сходу долиною р. Сарна, з півночі — вузькою долиною поточком, що впадає в річку. Площа його близько 250×70 м.

Розкопки були проведені в північно-східній його частині, поблизу недіючого кар'єру, в стінці якого були виявлені залишки глиняної печі з уламками посуду стжижівського типу. В межах розкопу (160 м²) знахідки залягали у сірому суглинку, який на глибині близько 0,7 м переходив у материк. На дослідженні площи було відкрито дві ями³⁰.

Одна з них була майже овальна з прямими стінками та приблизно рівним дном. Розміри її 3,4×1,9 м, глибина 0,9 м. В одному місці дно переходило у невелику ямку розмірами 0,7×0,5 м і глибиною 1,65 м від поверхні. У заповненні споруди знаходилися уламки кількох посудин (деякі з них прикрашені шнуром орнаментом), частина кам'яної зернотерки, невелика кількість кісток тварин і крем'яних відщепів.

Друга яма була приблизно округла з прямими стінками та рівним

²⁶ Слід зазначити, що кераміка межановицького типу також неоднорідна за технікою виготовлення. На одних пам'ятках переважає посуд, виготовлений з домішкою товченого граніту і з горбкуватою поверхнею, на інших — з проложеною поверхнею та шнуром орнаментом (J. Machnik. Stosunki kulturowe na przełomie neolitu i epoki brązu w Małopolsce.—Materiały do prehistorii żiem polskich, t. III, z. 1, стор. 5, табл. I, 1, 6, 8; V, 4, 6).

²⁷ J. Glosik, J. Gurgla. Strzyżów — źródłem badań archeologicznych.—ZOW, t. XXIX, z. 2. Wrocław—Poznań, 1963, стор. 122, 3; Його ж. Kultura strzyżowska.—Materiały starożytnie, t. XI. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1968, стор. 28.

²⁸ За визначенням кандидата біологічних наук К. А. Татаринова.

²⁹ Знахідки зібрани вчителем Г. О. Гуртовим і зберігаються у місцевому краєзнавчому музеї.

³⁰ У розкопі знайдено також окремі фрагменти кераміки енеолітичного і ранньозалізного часу.

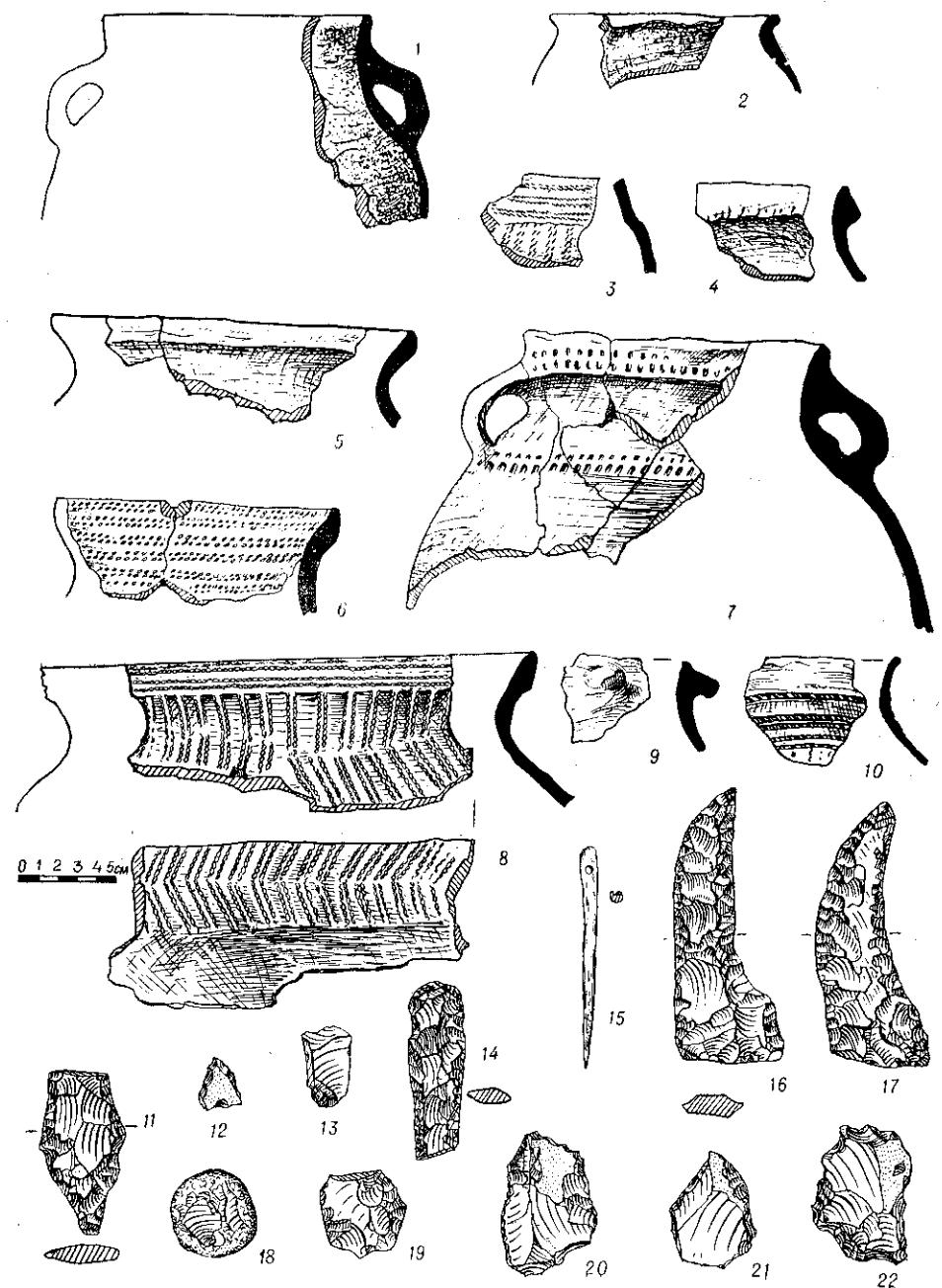

Рис. 8. Матеріали з поселення (м. Торчин).

дном. Її діаметр близько 1,7 м, глибина 1,2 м від сучасної поверхні. В заповненні ями знайдено фрагменти амфори (рис. 8, 6), кілька крем'яних пошкоджених ножів і трикутний наконечник стріли (рис. 8, 13).

Поблизу північно-східної стінки першої ями знаходилося невиразне заглиблення приблизно округлої форми, заповнене темною землею. Діаметр його становив близько 1,8 м, глибина 0,6 м від поверхні. Тут виявлено уламки чотирьох посудин, серед яких виділяється частина амфори

і фрагмент іншої посудини, прикрашеної шнуром орнаментом.

Найбільш цікавою виявилася споруда, відкрита у траншеї (10×2 м), закладений на віддалі 20 м на схід від розкопу. Під шаром чорної твердої землі, на глибині 0,7 м від поверхні, виступили контури великої ями, ймовірно, житлового призначення. Вона мала овальну форму з прямими стінками та рівним утоптаним дном. Її розміри $1,7 \times 2$ м, глибина 1,7 м від сучасної поверхні. Крім того, до її північної стінки послідовно примикали два півокруглі заглиблення. Розміри заглиблень, яке безпосередньо примикало до ями, $1,6 \times 1,5 - 1,7$ м, глибина 1,1 м від поверхні. Друге заглиблення було

зовсім плитке і менш виразне. Звідси, мабуть, знаходився і вхід до ями. Загальна довжина споруди становила понад 3 м (рис. 9). У заповненні ями виявлено грудки глиняної обмазки, окрім уламки близько п'яти посудин, серед них одна прикрашена шнуром орнаментом (рис. 8, 8), три крем'яні відбійники, кілька скребковидних і ножевидних знарядь і пошкоджену сокиру (рис. 8, 20—22), дві кістяні проколки (рис. 8, 15), а також окремі кістки свині і великої рогатої тварини. На дні землянки лежали крем'яний серп і пошкоджений наконечник списа (рис. 8, 11, 16).

Шурфом, закладеним на схилі з другого боку шосе, на віддалі близько 200 м від розкопу, виявлено культурний шар, в якому кількісно переважали матеріали ранньозалізного часу, а знахідки стижіївського типу зустрічалися рідко.

Речовий матеріал з поселення невеликий, але досить різноманітний. Знаряддя праці репрезентовано невеликими скребковидними і ножевидними знаряддями переважно на широких відщепах і в цілому не відзначаються старанністю виготовлення (рис. 8, 13—20—22). Слід згадати також про кілька округлих крем'яних відбійників (рис. 8, 18, 19). На їх фоні виділяються високою технікою обробки два широкі ножевидні серпи з дугастою спинкою і лезом, заполірованим від ужитку (рис. 8, 16, 17). Один з них виготовлений з сокири, його лезо майже пряме (рис. 8, 16). З предметів озброєння знайдено два пошкоджені наконечники списів і наконечник стріли. Наконечники списів помітно різняться між собою. Один з них біконічний із заглибленням у черенковій частині, другий — листовидний, з невиразним черенком. Вістря наконечників доволі тонкі, що викликало їх поломку (рис. 8, 11, 14). Наконечник стріли трикутний і досить недбало оброблений (рис. 8, 12).

Цікавою знахідкою є тонка кістяна проколка (голка?) довжиною 11 см. Вістря її довге, у протилежному кінці просвердлено невеликий отвір (рис. 8, 15). Подібні вироби, або шпильки, як їх називає Я. Махнік, відомі також на пам'ятках межановіцького типу³¹.

Кераміка близька до посуду першої групи з поселення поблизу с. Усичі. Зокрема, виділяються дві частково збережені амфори із заокруг-

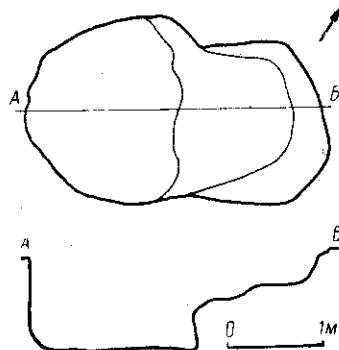

Рис. 9. План і розріз житла (м. Торчин).

³¹ J. Machnick. Stosunki kulturowe na przełomie neolitu i epoki brązu w Małopolsce.— Materiały do prehistorii ziem polskich, t. III, z. 1, tabl. VIII, 4, 5.

леним тулубом, невисокою шийкою та низькими потовщеними при основі вінцями, під якими симетрично прикріплені два дуговидні вушка і два виступи. Одна з них прикрашена на вінцях і верхній частині тулуба по-двійними рядками штампових заглиблень. Діаметр вінець їх 14—16 см (рис. 8, 1, 7). Подібні посудини відомі з Ставка³² і Стжижува³³.

Інколи зустрічалися фрагменти горщиків з невисокою шийкою та дещо більше відігнутими, ніж у амфор вінцями. Деякі з них прикрашенні на вінцях і шийці горизонтальними відтисками шнура, а на одному з них нанесено також з обох боків вертикально-зигзаговидні парні відтиски (рис. 8, 2—6, 8, 10). Останній мотив зустрічається рідко. У подібний спосіб прикрашена посудина з поруч розташованого могильника³⁴, посудина з Ставка³⁵, Біліва (рис. 7, 4) та ін.

Звертає на себе увагу та обставина, що на поселенні знайдено окремі фрагменти кераміки, близької за виглядом до посуду другої групи з поселення поблизу с. Усичі. Серед них виділяється частина вінець посудини, під краєм якої знаходиться округливий виступ (рис. 8, 9).

Домашні тварини представлені окремими кістками великої рогатої худоби і свиней.

На північ від описаних поселень, зокрема в околиці с. Шепель, відкрито сліди ще двох поселень. Одне з них лежить на віддалі близько 0,5 км на південний захід від села, на південному схилі лівого берега р. Сарни. Воно займало площу близько 200×100 м. Фрагменти посуду близькі за виглядом до кераміки першої групи з поселення поблизу с. Усичі. Знайдено тут, зокрема, частину амфорки з високою, злегка відігнутою, шийкою та двома вушками.

Сліди другого поселення виявлено близько 1 км на південь від попереднього, на правому високому давньому березі річки. У стінках військових траншей зустрічаються дрібні уламки кераміки та інші культурні залишки.

Отже, племена стжижівської культури оселявалися не лише по берегах великих рік (Західний Буг, Стир), але й невеликих, тепер уже зовсім малих.

Заслуговує на увагу й близькість розташування поселень. Важко сказати, чи ці поселення існували одночасно, чи мешканці одного після певного проміжку часу переселялися на нове. Відносно поселень поблизу с. Усичі і Торчина можна припустити, що вони були залишені його мешканцями. Це підтверджує відсутність в житлах придатних для ужитку виробів. Певна закономірність простежується і в топографії поселень. Вони розташовані на пологих південних схилах, хоч поблизу знаходяться високі давні береги.

Важливе значення мають дані про характер жител. Матеріали з раніше досліджених поселень були недостатні для з'ясування цього питання. Так, на поселенні в с. Стжижув були відкриті лише невеликі ями³⁶, а поблизу с. Ставок виявлено лише одну яму зі слідами попелу на її дні³⁷. В житлі на поселенні неподалік від с. Зозів також не було виразних слідів печі чи вогнища³⁸. На поселенні недалеко від с. Усичі житла

³² Ю. М. Захарук. Нове джерело до вивчення культур шнурової кераміки на Волині.— МДАПВ, вип. 3, стор. 27, табл. III, 1.

³³ Z. Podkowińska. Badania w Strzyżowie, pow. Hrubieszów, woj. Lublin, w latach 1935—1937 oraz 1939.— Archeologia Polski, t. VI, z. 1. Warszawa, 1960, стор. 52, табл. III, 1.

³⁴ T. Sulimierski. Polska przedhistoryczna, cz. II. Londyn, 1957, стор. 236, рис. 59.

³⁵ Ю. М. Захарук. Нове джерело до вивчення культур шнурової кераміки на Волині.— МДАПВ, вип. 3, рис. 5, 15.

³⁶ J. Głosiak. Osada kultury ceramiki sznurowej w Strzyżowie, pow. Hrubieszów, w świetle badań w latach 1935—1937 i 1939.— Materiały starożytnie, t. VII, стор. 80 та ін.

³⁷ Ю. М. Захарук. Нове джерело до вивчення культур шнурової кераміки на Волині.— МДАПВ, вип. 3, стор. 23—24.

³⁸ I. K. Свешников. Пам'ятки культур шнурової кераміки в басейні р. Устя.— МДАПВ, вип. 4, стор. 51.

мали характер напівземлянок з вогнищами біля них. Поселення поблизу торчина дало інший тип житлової споруди, а саме землянку без виразних слідів вогнища. Все це дозволяє вважати, що житла на різних поселеннях мали певні особливості.

Серед речового матеріалу з описаних поселень порівняно з іншими пам'ятками зустрічаються деякі нові типи знарядь і виробів, наприклад, крем'яні ножі з виділеним лезом, наконечник списа з поселення поблизу с. Усичі. Деякі речі із згаданих поселень (підвіска з ікла кабана, кістяна проколка з отвором) мають аналогії в межановіцькій групі. Значна частина кераміки, зокрема із згладженою поверхнею, є типовою для посуду стижіївського типу. Слід лише зазначити, що серед посуду з вищеописаних поселень майже немає мисок. Останні часто зустрічалися на поселеннях у сс. Ставок і Стжижув. Дещо інша картина спостерігається на пам'ятках в басейні р. Устя — лівої притоки р. Горинь. На думку І. К. Свешнікова, миски є однією з найбільш поширених форм посуду³⁹.

Значний інтерес викликає кераміка з горбкуватою поверхнею поблизу с. Усичі, що відрізняє це поселення від поселень у сс. Стжижув, Ставок та ін. З другого боку, поки що немає достатніх підстав виділяти його в окремий тип. Розташоване поблизу торчинське поселення дало лише окремі фрагменти кераміки з горбкуватою поверхнею. При цій нагоді слід згадати про кілька посудин, знайдених ще у 30-ті роки неподалік від с. Коршів, Волинської обл., які також не мають близьких аналогій серед посуду інших поселень стижіївської культури. Це амфоровидна посудина з двома вушками і двома виступами у верхній частині тулуба. Поверхня її вигладжена, на шийці прикрашена скісними відбитками шнуря. Друга, дещо менша, опуклобока має відігнуті вінця з двома вушками під ними. Орнамент складається з вертикальних відбитків шнуря. Є. Глосік зараховує ці посудини до локального коршівського типу⁴⁰.

На поселенні поблизу с. Білів серед типових для стижіївської культури фрагментів кераміки (рис. 7, 1—6) є одна доволі велика амфоровидна посудина з високими, легко відхиленими, вінцями та двома дуго-видними вушками на переході вінець у тулуб. Посудина виготовлена з погано очищеної глини з домішкою піску і товченого кременю. Поверхня її, на відміну від інших посудин з цього поселення, старанно пролощена без характерних слідів від згладжування (рис. 7, 7).

Все це вказує, що посуд стижіївської культури має певні особливості, що, можливо, вказує на неоднорідність його існування, зв'язки з пам'ятками інших груп. Специфіку керамічного комплексу поселення недалеко від с. Усичі слід пояснювати, ймовірно, зв'язками чи взаємозв'язками з носіями межановіцької групи, хоч сам посуд не є імпортом з межановіцьких пам'яток.

Пам'ятки межановіцької групи, на думку польських дослідників, зокрема Я. Махніка, виникли на основі пам'яток типу Хлопіце—Веселе, який має ряд елементів культури дзвоновидних кубків і культури шнурової кераміки⁴¹.

Описані матеріали не дозволяють детально зупинитись на питаннях господарства та інших сторонах життя племен стижіївської культури у басейні р. Сарни. Очевидно, основою їх господарства було землеробство і скотарство, важливе місце займало полювання, виготовлення виробів з кременю. Відмінності в інвентарі описаних поховань, можливо, відображають різне суспільне становище небіжчиків.

³⁹ І. К. Свєшніков. Пам'ятки культур шнурової кераміки в басейні р. Устя. — МДАПВ, вип. 4, стор. 53.

⁴⁰ J. Głosiak. Wołyńsko-podolskie materiały z epoki kamiennej i wcześniej epoki brązu w Państwowym muzeum archeologicznym w Warszawie.—Materiały starożytnie, t. VIII. Warszawa, 1962, стор. 172.

⁴¹ J. Machnicki. Z badań nad początkami epoki brązu w Małopolsce.—Archeologia Polski, t. XI, z. 2. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1966.

Абсолютна хронологія стжижівської культури розроблена ще недостатньо. Останнім часом Є. Глосік датує її першим періодом бронзи (XVIII—XV ст. до н. е.)⁴². До 1800—1600 рр. до н. е. відносить існування пам'яток межановецького типу Я. Махнік⁴³. Отримані матеріали не вносять змін у це датування. Можна вважати, що описані поселення також існували у другій чверті II тисячоліття до н. е.

Н. А. ПЕЛЕЩИШИН

Новые поселения стжижовской культуры на Волыни

Резюме

В 1965 г. проведены небольшие раскопки поселений стжижовской культуры в с. Усычи и г. Торчын, Волынской обл. Были открыты остатки жилищных и хозяйственных сооружений, а также значительный комплекс орудий труда, глиняной посуды и других изделий, являющихся ценным источником для изучения истории племен стжижовской культуры в бассейне р. Стырь.

В. Д. БАРАН

Поселения черняхівського типу поблизу с. Дем'янів у Верхньому Подністров'ї

У 1968 р. Дністрянсько-Волинською археологічною експедицією Львівського університету проведені розкопки поселення черняхівського типу поблизу с. Дем'янів (Дем'янів II), Галицького р-ну, Івано-Франківської обл. Поселення відкрите автором у 1957 р. Воно разом із чотирма іншими відкритими нами поселеннями в цьому районі складає групу селищ черняхівського часу, розміщених на невеликій віддалі одне від одного. Важливою особливістю цього поселення є те, що воно, на відміну від інших селищ цієї групи (Бовшів II, Бовшів III і Коростовичі), одношарове, що дозволяє використати здобуті на ньому матеріали як еталон при вивченні пам'яток черняхівського типу Верхнього Подністров'я, які часто бувають перекриті більш пізніми нашаруваннями із слов'янськими матеріалами VI—VII ст.

Поселення розташоване на західній окраїні села. Воно займає південний пологий схил урочища Росохи. З півдня урочище прилягає до вузької лугової долини, по якій протікає безіменний потічок, що впадає у р. Гнилу Липу — ліву притоку Дністра, з півночі і заходу його оточують так звані «Середні Горби».

У 1970 р. на поселенні автором було проведено шурфування; виявлено сліди двох заглиблених споруд та зібрано уламки ліпного і гончарного посуду, залізний серп та інші предмети¹.

Культурний шар збережений досить добре. Він залягає на глибині

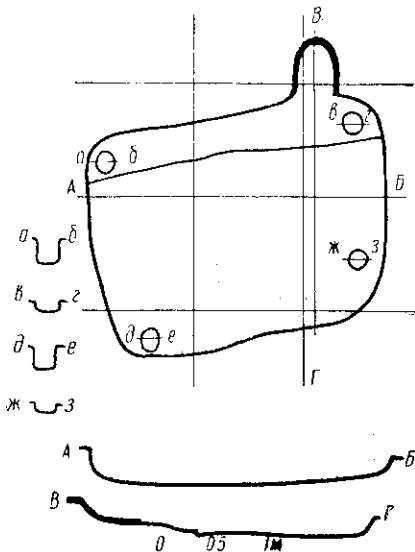
⁴² J. Głosik. Kultura strzyżowska.— Materiały starożytnie, XI. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1968, стор. 37.

⁴³ J. Machnicki. Stosunki kultury na przełomie neolitu i epoki brązu w Małopolsce.— Materiały do prehistorii ziem polskich, cz. III, z. 1, стор. 37.

¹ Л. І. Крушельницька. Нові матеріали до археологічної карти Верхнього Подністров'я.— МДАПВ, вип. 4. К., 1962, стор. 134—136.

0,20—0,60 м, місцями опускається до глибини 0,70 м від рівня сучасної поверхні. Товщина переходного шару не перевищує 0,15—0,20 м. Глибше починається глинистий материк. Розкоп площею близько 700 м² закладено приблизно в центрі поселення. В культурному шарі за межами споруд кераміки було небагато, проте досить часто зустрічаються шматки залізних шлаків, а також окрім виробів з металу.

На відкритій площі розкопу виявлено чотири напівземлянкові житла, одну господарську яму і декілька розміщених за межами споруд вогнищ.

фрагментів горщиків, в тісті яких є значні домішки піску. Крім того, в житлі знайдена бронзова фібула з луковидною дужкою, срібна лунниця, пряслице і залізний деформований предмет неясного походження.

За 4,08 м на захід від житла № 1 відкрито житло № 2. Це напівземлянка чотирикутної видовженої форми, орієнтована стінками за сторонами світу. Розміри житла $3,14 \times 5,46$ м, глибина 1,03—1,27 м від рівня сучасної поверхні. Долівка напівземлянки рівна, сильно утоптана, дещо нахиlena до сходу, стінки вертикальні, злегка розхилені. У долівці розчищено шість ямок від стовпів, чотири з яких розміщені по кутах, а дві — по середині двох коротших протилежних стінок. Діаметр ям $0,24—0,40$ м, глибина $0,12—0,32$ м від рівня долівки. У заповненні житла, особливо в його нижніх шарах, помітне сильне насичення попелом. Тут зібрано значну кількість уламків ліпної і гончарної кераміки, яка за складом тіста і формою аналогічна до посуду житла № 1.

На відстані 0,78 м від південної стінки напівземлянки, на глибині 0,72 м від рівня сучасної поверхні, розчищено вогнище № 1. Воно мало овальну форму розмірами $0,78 \times 1,04$ м. Черінь його була викладена шаром досить великої гальки і зверху підмазана глиною. На вогнищі знайдено декілька уламків ліпної і гончарної кераміки.

На віддалі 13,40 м на південний захід від житла № 2 виявлено житло № 3 (рис. 2). Його контури простежувались вже на глибині 0,40 м від рівня сучасної поверхні. Пляма на цьому рівні виділялась сіруватим кольором, м'якістю і розпущеністю ґрунту, прорізаного сажистими прошарками і великою кількістю кротовин. Житло являло собою напівземлянку чотирикутної, дещо видовженої форми і було орієнтоване стінками за сторонами світу. Розміри його $5,28 \times 3,47$ м, глибина 1,18 м від рівня сучасної поверхні. Долівка дещо глибше врізана в ґрунт в північній частині, де піднімається схил. У зв'язку з кротовинами вона збереглася слабше, ніж у попередніх житлах. Погано також збереглося вогнище, від якого залишились лише сліди попелу та вугликів. Стінки напівземлянки, вирізані у материк, вертикальні, злегка розхилені. В чотирьох кутах житла були ямки від стовпів. Іх розміри $0,24 \times 0,48$ м, глибина 0,16—0,22 м від рівня долівки. В процесі розчистки виявлено значну кількість ліпної і гончарної кераміки. Ліпна кераміка представлена в основному опуклобокими і рідше біконічними горщиками середніх розмірів (рис. 3, 1—10), гончарна — уламками мисок з добре відмученої глини (рис. 3, 13—14) і фрагментами горщиків, в тісті яких є значні домішки піску (рис. 3, 11, 15, 16). Крім того, в житлі знайдено бронзову прикрасу (окуття медальйона) і залізну фібулу з підв'язаною ніжкою (рис. 5, 9, 23).

За 3 м на північ від житла, на глибині 0,65 м від сучасної поверхні, відкрито залишки вогнища № 2. Воно мало близьку до округлої форми і порівняно непогано збережену черінь розмірами $0,50 \times 0,60$ м. Біля нього розчищено нижню частину гончарного горщика.

За 5,70 м на північний схід від житла № 3 і 1,28 м на захід від житла № 2 відкрито житло № 4. Це чотирикутна видовжена напівземлянка з дещо дугастою північною стінкою. Її контури чітко простежувались на фоні переходного шару на глибині 0,40—0,50 м від рівня сучасної поверхні. Стінки житла строго орієнтовані за сторонами світу. Його розміри $3,52 \times 5,38$ м, глибина — 1,18 м від рівня сучасної поверхні. Долівка напівземлянки рівна, сильно утоптана, стінки вертикальні. У долівці виявлено п'ять ямок від стовпів. Чотири з них розміщені по кутах і одна — приблизно посередині західної стінки. Діаметр ямок $0,26—0,42$ м, глибина $0,18—0,32$ м від рівня долівки. Житло заповнене темним гумусом, насиченим попелом, що надавав йому сірого відтінку. У заповненні була значна кількість вугликів, зрідка траплялися шматки глиняної обмазки. У житлі виявлено ліпну і гончарну кераміку, знайдено дві бронзові фібули з високим приймачем, а на східному борту, на глибині 0,61 м від сучас-

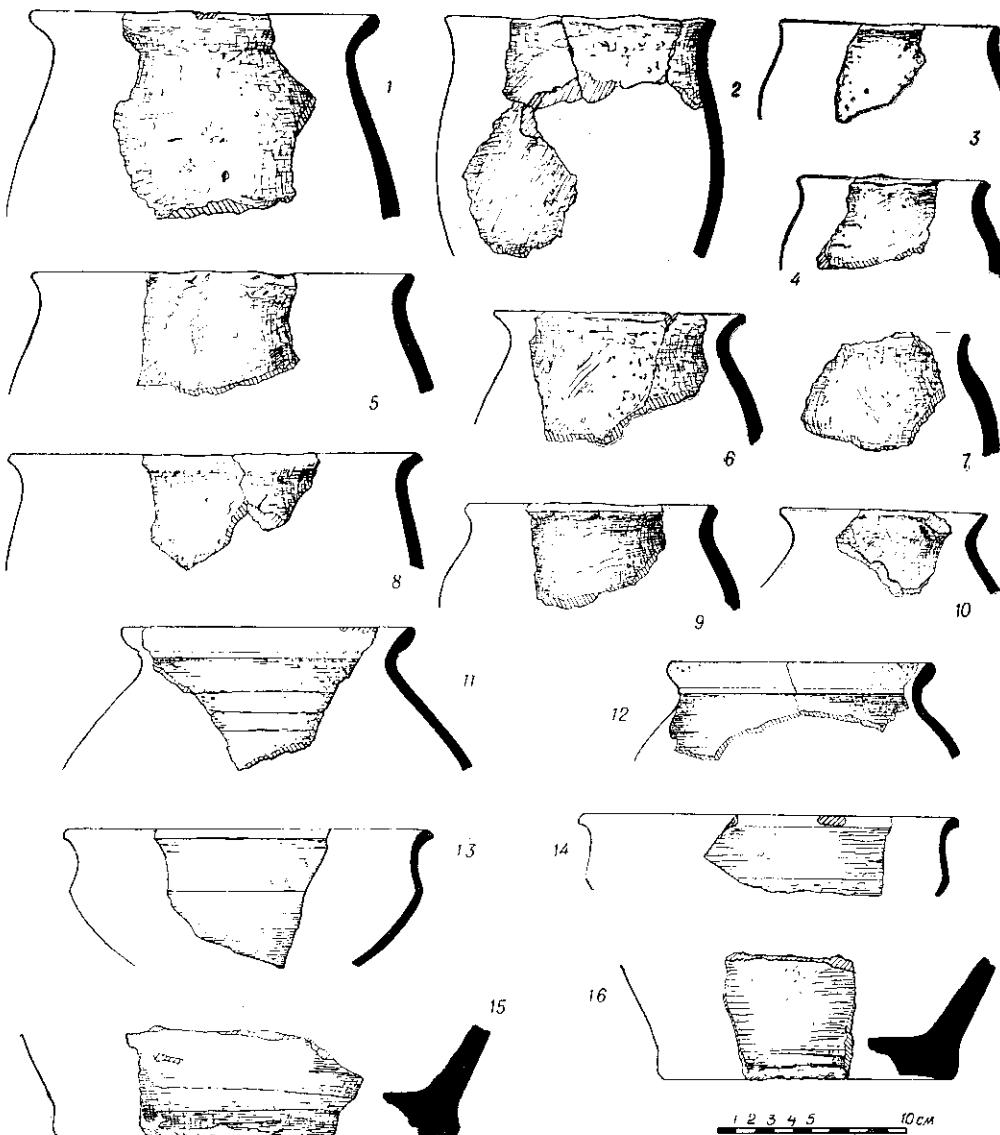

Рис. 3. Посуд із житла № 3.

1—10 — уламки ліпних посудин; 11—16 — уламки гончарних посудин.

ної поверхні, відкрито вогнище № 3. Воно мало овальну форму і було складене з кусків каменно-піщаниця. Його розміри $0,80 \times 0,60$ м. Вогнища № 1, 3 розміщені між житлами № 2, 4 на невеликій відстані одне від одного, тому не виключено, що ними спільно користувались їх мешканці.

За межами споруд відкрито ще три вогнища, які залягали на глибині $0,40—0,70$ м від сучасної поверхні. Форма їх овальна, черені підмазані глиною, розміри коливаються від $0,40 \times 0,48$ до $0,70 \times 1$ м. Слідів наземних споруд біля вогнищ не простежено. При розчистці знайдено переважно уламки ліпних горщиків, хоч зустрічалися і окремі фрагменти гончарних посудин, а також кістки тварин і шматки залізних шлаків.

У північній частині розкопу, на горизонті $0,55—0,69$ м від рівня сучасної поверхні, розчищено залишки глиняної обмазки, яка залягала більш менш суцільним шаром розмірами $2,80 \times 3,90$ м і заходила у стінку розкопу. Обмазка випалена до коричневого кольору і мала відбитки дерев'яних конструкцій. Можливо, це розвал перекриття заглибленої споруди,

що заходить у північну стінку розкопу. На рівні обмазки зустрічались окремі уламки ліпних і гончарних посудин.

На площі розкопу відкрито одну господарську яму. Вона мала овальну, близьку до округлої, форму і дещо випуклі материкові стінки. Її розміри $2,14 \times 2,32$ м, глибина 2,36 м від сучасної поверхні. У гумусному заповненні ями виявлено уламки ліпного і гончарного посуду, а також шматки глиняної обмазки.

Житла Дем'янівського поселення за формою та конструктивними особливостями найближчі до напівземлянок поселення черняхівської культури в Бовшові², Черепині та Чижикові у Верхньому Наддністров'ї³, Ріпневі (Ріпнів II) та Ракобутах на Західному Бузі⁴, Журавці в Середньому Подніпров'ї⁵, де, зокрема, відкриті печі, вирізані у борту напівземлянки, як і в житлі № 1 на поселенні в Дем'янові, Стреулеши-Майкенешті в Румунії⁶.

Найбільш масовим матеріалом, зібраним у процесі досліджень Дем'янівського поселення, є кераміка, яка за технікою виготовлення ділиться на ліпний посуд і посуд, виготовлений на гончарному кругі. Всього у заповненні житлових і господарських споруд на площі розкопу виявлено 967 уламків кераміки. З них 544 належать ліпним посудинам і 423 — гончарним, тобто ліпний посуд становить 60,3% всієї виявленої кераміки. Якщо зіставляти кераміку за кількістю можливих посудин, то ліпні посудини складають 64,6% від усіх виявлених, а гончарні — 35,4.

Ліпна кераміка виготовлена з глини із значними домішками шамоту. Поверхня нерівна, горбкувата, в окремих випадках дещо згладжена, випал переважно посередній, колір темно-коричневий або бурій, неоднаковий у різних частинах, що вказує на нерівномірність випалу.

Основною формою ліпного посуду на поселенні є горщики. Конічні кухлики, які на інших поселеннях черняхівського типу Верхнього Подністров'я складають помітну частину ліпної кераміки, на поселенні в Дем'янові представлени одиличними екземплярами. У житлі № 1 знайдена частина ліпного кухлика з ручкою, характерного для липицької культури. Ця знахідка свідчить про ранню дату виникнення цього поселення і певні контакти його мешканців з населенням липицької культури.

Переважна більшість горщиків — це опуклобокі посудини з легко розхиленими назовні, інколи потовщеними вінцями, пологими або крутыми плічками та плоским дном з дещо виділеним краєм (рис. 4, 1, 2, 4—12; 3, 1—10). У двох випадках горщики були орнаментовані під вінцями на ліпним валиком з косими насічками. Деякі горщики мають іншу, дещо біконічну форму (рис. 4, 3); один з них, частина якого знайдена у житлі № 2, має видовжений корпус і нагадує посудини із могильника в Могилянах⁷. Загалом ліпний посуд із Дем'янівського поселення нічим не відрізняється від ліпної кераміки інших поселень черняхівського типу, розміщених у верхів'ях Дністра і Західного Бугу⁸. Горщики, прикрашені

² В. Д. Баран. Деякі підсумки дослідження поселення черняхівського типу у Верхів'ях Дністра і Західного Бугу.— Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, стор. 35—44.

³ В. Д. Баран. Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин. К., 1961, стор. 47—49.

⁴ В. Д. Баран. Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга.— МИА, № 116. М., 1964, стор. 213—252.

⁵ Э. А. Сымонович. Работы на черняховских памятниках в Приднепровье.— КСИА, № 94. М., 1963, стор. 80—82.

⁶ M. Константин. Săpăturile de la Straulești — Maicanesti.— Cercetări arheologice, I. II. București, 1965, стор. 141—189.

⁷ М. Ю. Смішко. Погребения раннекорінного века в с. Могиляны, Ровенской области.— КСИА, вып. 7. К., 1957, стор. 54—57.

⁸ В. Д. Баран. До питання про ліпну кераміку культури полів поховань черняхівського типу у межиріччі Дністра і Західного Бугу.— МДАПВ, вип. 3. К., 1961, стор. 77—87.

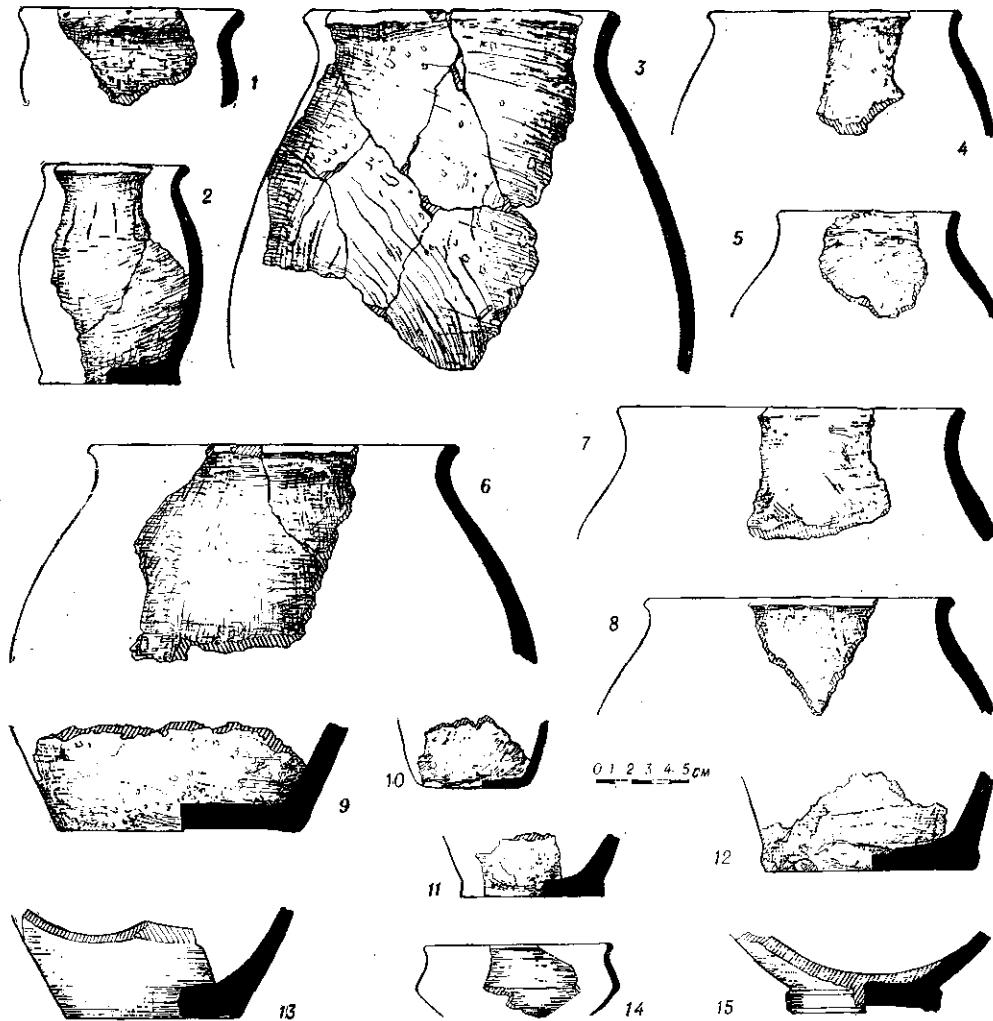

Рис. 4. Посуд із житла № 4.

1—12 — уламки ліпного посуду; 13—15 — уламки гончарного посуду.

валиком, на території Верхнього Подністров'я відомі із поселення черняхівського типу Бовшів II⁹.

Гончарна кераміка за складом тіста і технікою виготовлення ділиться на три підгрупи: посуд з гладкою пролощеною поверхнею, виготовлений з відмученої глини; посуд з шорсткою поверхнею і значними домішками піску в тісті, інколи кварцу; посуд з незначною домішкою піску в тісті і більш гладкою поверхнею, ніж посуд другої підгрупи.

Кераміка першої підгрупи — це високоякісний столовий посуд, виготовлений з щільної, добре відмученої глини. Поверхня гладка, пролощена, сірого, темного, рідше коричневого кольору, випал міцний. Однією з найбільш характерних форм цієї підгрупи є миски часто біконічної форми з ребристим переломом бочка і дном на кільцевому піддонні (рис. 3, 13, 14; 4, 14—15). Горщики представлені значно меншою кількістю. Вони мають відігнуту назовні, часто потовщені вінця, випуклі стінки і дно на кільцевій ніжці. Посуд цієї підгрупи інердко прикрашений пролощеним орнаментом.

⁹ В. Д. Баран. Раннеславянские памятники на Западном Буге.— SA, XIII—2, 1965, рис. 42, 3, 5.

Друга підгрупа кераміки, що не уступає за кількістю першій, виготовлена з глини із значними домішками піску (рис. 3, 11, 12, 15, 16; 4, 13). Поверхня шорстка, сірого або темно-сірого кольору, міцного випалу. Переважну кількість цього посуду складають горщики. Вони мають відігнуті вінця з профільованою шийкою, випуклі стінки і плоске дно. Деякі з них оздоблено горизонтальними вглибленими лініями.

Крім горщиків до цієї підгрупи відносяться піфосоподібні посудини, що використовувалися для збереження продуктів. Це великі, товстостінні, добrego випалу посудини з горизонтальними широкими вінцями, випуклими боками і дном на плоскому піддонні. Окрім із них прикрашені на плічках хвилястим орнаментом.

Третя підгрупа відрізняється більш чистим складом глини і меншими домішками піску, ніж кераміка попередньої підгрупи, і більш гладкою поверхнею. Колір темно-сірий або чорний, випал міцний. Цей посуд презентовано уламками опуклобоких горщиків з товстим плоским дном. Загалом гончарний посуд на поселенні в Дем'янові більш фрагментарний, ніж ліпний і нічим не відрізняється від гончарної кераміки інших синхронних поселень черняхівського типу верхів'я Дністра і Західного Бугу¹⁰.

Крім посуду на поселенні знайдено й інші керамічні вироби. До них, в першу чергу, відноситься дев'ять пряслиць. Вони виготовлені з глини, із незначними домішками шамоту або піску, чорною або бурою лощеною поверхнею. Всі пряслиця добре обпалені і мають форму урізаного конуса висотою 1,6—2,8 см, діаметр отворів 0,8—0,9 см, круга висотою 0,8 см, зовнішнім діаметром 4,2 см і діаметром отвору 1,2 см, а двобічного усіченого конуса інколи із заглибленою основою висотою 1,9 см, найбільшим зовнішнім діаметром 3,7 см і діаметром отвору 1 см.

Значну групу знахідок складають вироби з металу. На поселенні знайдено шматки залізного шлаку і порівняно велику кількість залізних предметів. Якщо взяти до уваги, що неподалік від поселення болота руда, то можна вважати, що залізні вироби були виготовлені на місці. Із заліза вироблялись предмети праці і побуту. На особливу увагу заслуговують два залізні серпи. Один із них (з випрацьованою робочою частиною) досить добре збережений. Він має дугоподібну форму з загостреним кінцем. Довжина його 28,3 см, максимальна ширина леза 1,7 см. На тильному боці серпа є загнута вбік п'ятка, на якій була закріплена ручка (рис. 5, 4).

Аналогічні серпи знайдено на поселенні черняхівського типу Бовшів II і Ріпнів II¹¹. Такі ж серпи відомі з поселень зарубинецької культури¹².

Другий серп із Дем'янова зберігся лише частково. На відміну від першого він має прямий гострий черенок для ручки. Серп з прямим черенком, але більш розвинutoї форми, відомий з поселення другої чверті I тисячоліття н. е. у Великих Вікниках¹³.

Деревообробні знаряддя праці представлені свердлом (рис. 5, 1). Воно має перовидне лезо і розклепаний у верхній частині стержень для кріплення ручки. Довжина свердла 25 см, довжина леза 5,2 см, ширина 1,8 см, довжина розклепаного під ручку стержня 5,4 см, ширина — 1,7 см. Слід зазначити, що свердло таких розмірів на поселеннях черняхівської культури у Верхньому Подністров'ї виявлено вперше. Подібні свердла,

¹⁰ В. Д. Баран. Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга.— МИА, № 116, стор. 242—244.

¹¹ Там же, стор. 245.

¹² П. Н. Третьяков. Чаплинское городище.— МИА, № 70, 1959, стор. 140, рис. 13, 6.

¹³ М. Ю. Смішко. Селище доби полів поховань у Вікниках Великих.— Археологія, т. I. К., 1947, стор. 120.

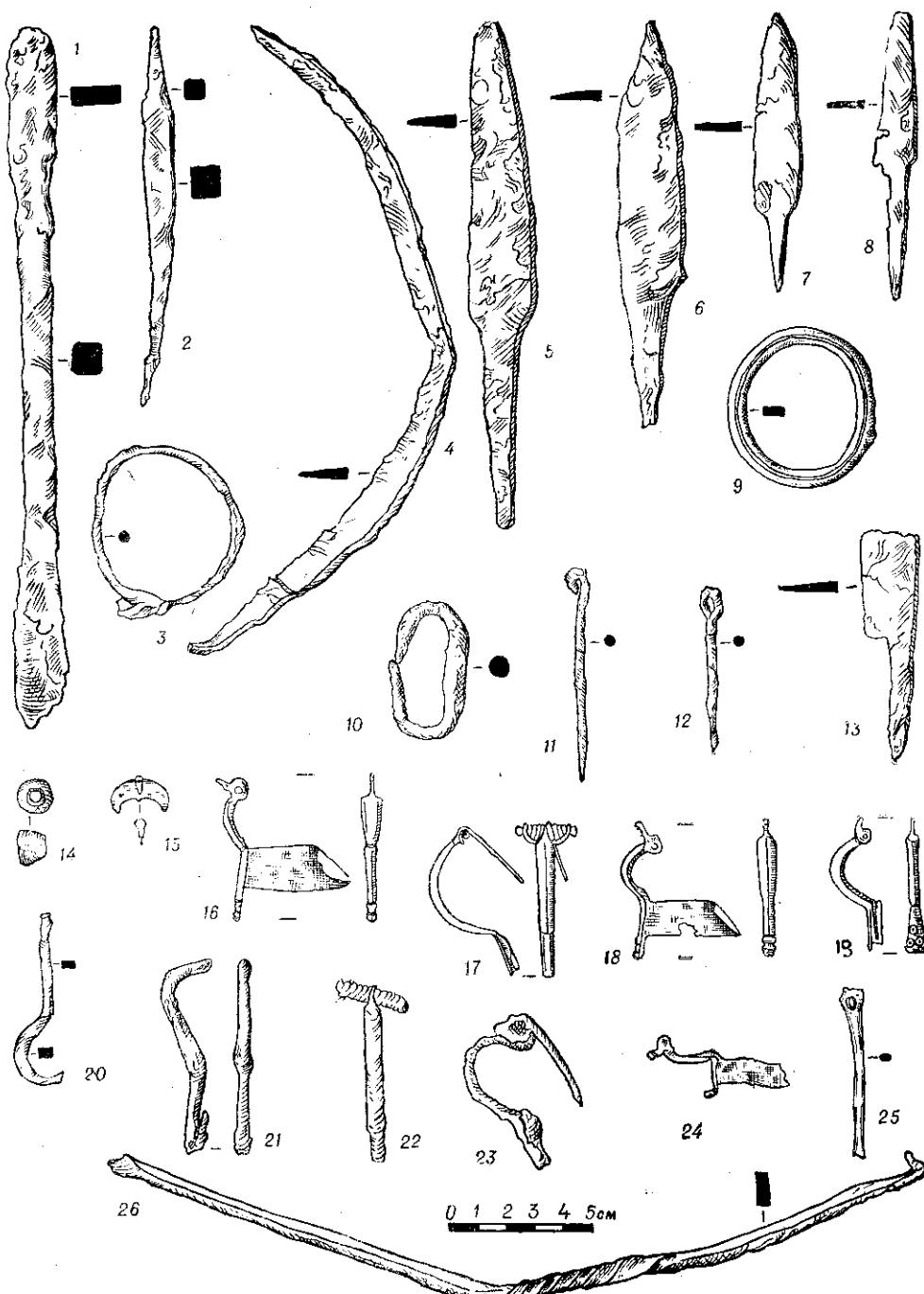

Рис. 5. Металеві та інші знахідки на поселенні Дем'янів II.

1 — свердло; 2 — шило; 3 — кільце; 4 — серп; 5—8, 13 — ножі; 9 — бронзова рамка; 10 — пряжка; 11—12, 20 — крючки; 14 — намистина; 15 — лунниця; 16—19, 21—24 — фібули; 25 — кістяна голка; 26 — рогач.

але менших розмірів, були знайдені на поселеннях Ріпнів II і Ріпнів III¹⁴.

Важливою знахідкою, що свідчить про місцеву металургію, є залізний рогач, що використовувався для посадки в вогонь і виймання з нього глиняних тиглів. Він являє собою досить довгий стержень, на одному кінці якого є гачок, другий кінець розплющений для кріплення ручки. У середній частині ухвати стержень спірально закручений. Довжина його 32 см (рис. 5, 26).

При розкопках поселень черняхівської культури досить частими знахідками є ножі. На поселенні в с. Дем'янів їх виявлено шість, п'ять з них збереглися повністю (рис. 5, 5—8, 18). Довжина найбільшого з них 17,8 см, максимальна ширина леза 2,4 см; найменшого — відповідно 10,5 см і 1,5 см. Три ножі мають дугоподібну, два — пряму спинку і клиновидне в розрізі лезо. Переход від леза до черенка виражений у вигляді уступу з боку спинки або спинки леза. В одному випадку черенок переходить в спинку по одній прямій лінії.

Із залізних предметів, знайдених на поселенні, слід зазначити ще два шила, дві пряжки, дротяне кільце діаметром 4,8 см, гачки, декілька цвяхів, а також ряд деформованих предметів невідомого призначення.

Шила (рис. 5, 2) мають в розрізі округлу форму і загострену робочу частину. Одне з них з чотирикутним черенком, друге закінчується зверху кулястим потовщенням. Їх довжина 13,1—18 см.

Залізна пряжка добре збережена, з рухомим язичком. Вона має близьку до квадратної заокруглену форму, розміри — 4,5×3,8 см. Друга пряжка має овальну видовжену форму (рис. 5, 10).

В розміщенні залізних предметів ніякої закономірності простежити не вдалось. Вони знаходилися як в культурному шарі поза будівлями, так і в житлових спорудах.

На поселенні знайдено три залізних і п'ять бронзових фібул (рис. 5, 16—19, 21—24). Усі залізні фібули виявлені у культурному шарі за межами споруд. Перша з них має напівкруглу дужку і дещо звужену ніжку, яка зігнута назустріч голці і, розширюючись, створює для неї приймач. На верху дужки розміщена голівка з отвором для стержня пружинного апарату. Довжина фібули 5,1 см (рис. 5, 23). Друга фібула має плоску дужку, у верхню частину якої вклепана залізна вісь з намотаними на неї залізними кільцями пружини. Довжина збереженої частини фібули 6,2 см (рис. 5, 22). Третя фібула підв'язаної конструкції має вигнуту до півкруглої форми дужку, що, звужуючись донизу, переходить в ніжку, яка підігнута і утворює приймач. Голівка фібули не збереглася. Її довжина без голівки 6,7 см. Фібули з підв'язним приймачем на пам'ятках черняхівської культури зустрічаються частіше, ніж будь-які інші типи фібул¹⁵.

До знайдених на поселенні фібул, виготовлених з бронзи, відноситься одна з луковидною дужкою, інша з плоским приймачем і три з високим приймачем.

Бронзову фібулу з луковидною дужкою виявлено в житлі № 1. Вона має трьохгранну дужку, у верхній частині якої розміщена голівка з отвором для стержня пружини. Внизу дужка розклепана в трапецієвидну ніжку, прикрашену очковим орнаментом. Приймач фібули плоский. Її довжина 4,4 см (рис. 5, 19). Фібули цього типу знайдені на поселенні Бовшів II і Ріпнів II. Вони у другій четверті I тисячоліття н. е. відомі на широкій території Центральної і Східної Європи¹⁶.

¹⁴ В. Д. Барап. Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга.— МИА, № 116, стор. 245.

¹⁵ А. І. Фурманська. Фібули з розкопок Ольвії.— Археологія, т. VIII. К., 1953, стор. 76—85; В. Д. Барап. Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга.— МИА, № 116. М., 1964, стор. 246.

¹⁶ Е. Мейер. Die Bügelnopffibel.— Arbeits— und Forschungsberichte zur sachsenischen Bodendenkmalpflege, Bd. 8. Leipzig, 1960, стор. 247.

У культурному шарі за межами споруд на глибині 0,5 м виявлено бронзову фібулу з плоским приймачем. Вона має вигнуту профільовану дужку, яка внизу переходить в пряму ніжку. Приймач зроблено із загнутого всередину лівого краю ніжки. У верхній кінець дужки вклепаний стержень, на який намотана пружина з десяти кілець. Її довжина 5,4 см. Найближчі аналогії знаходимо в Псарах, Неслухові¹⁷ і Черепині¹⁸.

Фібули з високим приймачем представлені трьома екземплярами. Дві з них, добре збережені, знайдені у житлі № 4, третя, дещо деформована,— у культурному шарі за межами споруд (рис. 5, 16, 18, 24).

Перша з них має профільовану дужку, півкруглу в розрізі. Ніжка фібули звужена донизу, довша від дужки. Кінець ніжки орнаментований трьома горизонтальними валиками. У верхній частині дужки розміщена голівка з отвором для стержня пружини. Приймач орнаментований двома перехресними врізними зигзагоподібними лініями з обох боків. Кінець його, загнутий в лівий бік, становить гніздо для толки. Довжина фібули 5,2 см, висота приймача — 3,7 см.

Друга фібула має тригранну вигнуту дужку, що переходить в двогранну з зовнішнього боку ніжку, орнаментовану в кінці двома горизонтальними валиками. У верхній частині дужки розміщена голівка з отвором для стержня пружини. Кінець приймача, як і в попередній фібулі, загнутий в лівий бік і створює гніздо для голки. Її довжина 4,4 см, висота приймача 3,3 см. Фібули з високим приймачем досить поширені на пам'ятках черняхівського типу в Подністров'ї. Вони виявлені на поселенні в Луці Врублевецькій, Черепині, Неслухові, Ріпнєві II та інших¹⁹.

Крім фібул в склад речей, виготовлених з бронзи, входять дві прикраси. Одна з них, знайдена в житлі № 3, являє собою бронзову рамку медальйона із замочком для підвішування. Вона має круглу, трохи деформовану форму, прикрашену з обох боків вглибленою лінією. Її діаметр 5,1 см, ширина рамки 1,3 см (рис. 5, 9). Друга прикраса, виявлена в житлі № 1,— це срібна лунниця, виготовлена з тонкої пластини (рис. 5, 15).

Крім того, на поселенні знайдено округлу намистину, зроблену з пасті (рис. 5, 14).

До предметів, виготовлених з кості, відноситься голка, кінець якої не зберігся (рис. 5, 25).

Значну частину матеріалу, зібраного в процесі розкопок, як в культурному шарі, так і в житлах та господарських спорудах становлять кістки домашніх і диких тварин.

У культурному шарі за межами споруд, а також у їх заповненні знайдено багато залізних шлаків, іноді у вигляді невеликих скучень.

Якщо врахувати, що і кількість залізних виробів на поселенні в Дем'яніві помітно вища, ніж на інших синхронних поселеннях Верхнього Подністров'я, то при наявності поблизу болотної руди можна припустити, з великою долею вірогідності, що тут було залізоплавильне виробництво.

На основі фібул і керамічного матеріалу поселення можна датувати у межах кінця II — початку V ст. н. е. Нижню дату поселення визначає одна з ранніх фібул з високим приймачем, одночленна фібула підв'язного типу (рис. 5, 23), наявність римської монети Адріана (117—138 рр.) та декількох уламків кераміки, характерної для пам'яток липицької культури, які могли попасті на поселення в результаті спілкування носіїв обох культур. Верхня дата поселення визначається фібулою з луковидною

¹⁷ K. Hadaczek. Kultury dorzecza Dniestru.—Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne, t. XII. Kraków, 1912, tabl. X; його ж. Grabarka Niesluchowska.—Teka Konserwatorska. Lwow, 1892, tabl. 1, 2.

¹⁸ В. Д. Баран. Поселення перших століть н. е. біля с. Черепин. табл. XVII, 8.

¹⁹ Э. А. Сыновович. О датировке поселения первых веков нашей эры в Луце Врублевецкой.—КСИИМК, вып. 57, 1955, рис. 8—18; В. Д. Баран. Памятники черняховской культуры бассейна Западного Буга.—МИА, № 116, стор. 246, 247.

дужкою. Як відомо, такі фібули на території Центральної Європи виступають, головним чином, в IV і навіть в V ст., що підтверджується їх знахідками у похованнях з монетами цього часу та іншими добре датованими предметами²⁰.

Поселення поблизу с. Дем'янова (Дем'янів II), як це видно з опису споруд, кераміки та інших знайдених на ньому предметів, не відрізняється від інших синхронних поселень Верхнього Подністров'я — таких як Черепин, Ріпнів II, Бовшів II, Ракобути, Чижикові, для яких також характерні заглиблені житла і наявність гончарного посуду та великої кількості ліпної кераміки²¹. Важливою особливістю цього поселення є його одношаровість, що не допускає ніяких сумнівів відносно культурної належності тих чи інших категорій знахідок, зокрема ліпного посуду, з наявністю якого на поселеннях черняхівської культури окремі дослідники ще і зараз не можуть примиритись²².

За характером жител і ліпної кераміки поселення в с. Дем'янові близьке до слов'янських поселень VI—VII ст., що підтверджує наші висновки про належність пам'яток черняхівського типу у межиріччі верхнього Дністра і Західного Бугу до однієї з груп слов'янських племен²³.

В. Д. БАРАН

Поселение черняховского типа возле с. Демьянов в Верхнем Поднестровье

Резюме

В процессе раскопок, произведенных Днестрянско-Волынской археологической экспедицией Львовского университета в 1968 г. на поселении черняховского типа возле с. Демьяннов Ивано-Франковской обл., открыты четыре жилища, одна хозяйственная яма и несколько очагов.

Все жилища — полуземлянки, глубиной 1,18—1,25 м от современной поверхности.

Керамика, выявленная на поселении, представлена лепными и гончарными сосудами, причем с преобладающим количеством первых над вторыми.

Значительную группу находок составляют изделия из металла и железные шлаки, что, при наличии вблизи поселения болотной руды, свидетельствует о местном железоделательном производстве.

На основании фибул, римской монеты Адриана, керамики и других находок поселение можно датировать в пределах конца II — начала V в. н. э.

Поселение возле с. Демьяннова ничем не отличается от других синхронных поселений черняховского типа в верховьях Днестра и Западного Буга (Черепин, Бовшев II, Рипнев II, Ракобути, Чижиков), для которых в такой же мере характерны углубленные жилища и наряду с гончарной значительное количество лепной посуды, типологически близкой к лепной славянской керамике VI—VII вв. Это поселение вместе с другими составляет на территории Верхнего Поднестровья одну территориальную группу, в какой-то мере отличную от поселений черняховского типа Среднего Днестра, для которых более характерны наземные жилища и преобладающее количество гончарной посуды.

²⁰ Е. М e u e g. Die Bügelknopffibel — Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege, bd. 8, стор. 236—246; К. Т i h e l k a. Knizeci hrob z období stehování národu u Bruselu, okr. Brno — Venkov. — Památky archeologicke, 1963, гоč. 54/2, стор. 467—494.

²¹ В. Д. Баран. Деякі підсумки дослідження поселення черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Буга. — Слов'яно-русські старожитності, стор. 35—45.

²² М. И. Артамонов. Вопросы расселения восточных славян и советская археология. — Проблемы всеобщей истории. Л., 1967, стор. 47.

²³ В. Д. Баран. Раннеславянские памятники на Западном Буге. — SA, XIII-2, стор. 365—370; його ж. Некоторые итоги изучения раннеславянских древностей Верхнего Поднестровья и Западной Волыни. — Archeologické Rozhledy, XX/5, 1968, стор. 583—593.

РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Законодавство про пам'ятники історії та культури

Українське Товариство охорони пам'ятників історії та культури видало збірник законодавчих актів Української РСР «Законодавство про пам'ятники історії та культури»¹.

Велика армія краєзнавців, любителів старовини і природи України одержала цінний посібник, що, безумовно, допоможе справі охорони історичних і культурних надбань народу. До збірника включені законодавчі та інші нормативні акти СРСР і Української РСР, чинні на 1 квітня 1969 р., а також деякі декрети молодої Країни Рад, що на сьогодні уже втратили юридичну силу, але становлять великий історичний інтерес.

Посібник складається з семи розділів. У I — подано декрети і законодавчі акти перших років Радянської влади, у II — загальні положення про охорону пам'яток культури. В наступних розділах зібрані всі постанови ЦК КП України, постанови і розпорядження Ради Міністрів УРСР, накази по Міністерству культури і Держбуду УРСР про охорону пам'ятників мистецтва, історії та археології (III розділ), архітектури (IV), садово-паркових пам'яток і природи (VI). Окремий розділ (V) присвячено упорядкуванню музеїв. У VII, чевелікій за розміром, але досить важливий, виділені документи про відповідальність осіб і організацій за порушення законодавства про охорону пам'ятників культури. До збірника додано два покажчики — хронологічний та алфавітний. Така побудова збірника значно полегшує користування ним. Цим новий довідник вигідно відрізняється від уже існуючого².

Однак складачі нового довідника підійшли до поділу документів між розділами значною мірою формально. Зокрема, нічим не виправдане порушення хронологічної послідовності у розміщенні документів — це стосується, головним чином, перших трьох розділів.

Зовсім незрозуміло, чому тотожні за змістом витяги із Програми КПРС різних років її затвердження — на VIII і XXII з'їздах — віднесені до різних розділів — I і II. Або чому постанова РМ УРСР від 30 грудня 1948 р. «Про заходи до поліпшення охорони пам'яток культури на території УРСР» вміщена у II розділі (стор. 37), а інструкція, що була розроблена згідно цієї постанови, подана в III розділі на 100 сторінок далі. Постанова РМ УРСР № 125 від 20 лютого 1967 р. вміщена в збірнику раніше (стор. 80), ніж розпорядження і постанова РМ УРСР за 1963 і 1965 рр. (стор. 89, 90). Витяг з інструкції до «Відкритого листа» на право ведення археологічних досліджень подано в одному місці (стор. 134), а форму бланка листа в іншому (стор. 185). Останній чомусь подано разом з бланками по обліку пам'яток, затверджених Міністерством культури, хоч розробку і видачу «Відкритого листа» здійснює Інститут археології АН УРСР. До речі, в збірнику вміщено витяг із старої інструкції і старий бланк «Відкритого листа», що зараз замінені новими.

Кількість аналогічних випадків невдалого розміщення постанов і розпоряджень в довіднику можна було б збільшити. Нам здається, що упорядники штучно створили II його розділ — «Загальні положення», що внесло значне ускладнення в хронологію викладу законодавчих актів. Крім того, допущено деяку вільність у вилученні окремих пунктів із постанов. Зокрема, не варто було випускати пункти 6, 9 Постанови РМ УРСР № 3076 від 30 грудня 1948 р. (стор. 38), де йдеться про строки завершення обліку всіх пам'яток культури. У збірник зовсім не внесено наказ міністра культури УРСР № 25н, виданий у жовтні 1968 р.

Порушення хронологічної послідовності у поданні законодавчих актів, що стосуються одного питання, або розміщення їх у різних розділах значно утруднює користування довідником, в чому навіть мало допомагає доданий хронологічний покажчик. При такому викладі законодавчих нормативів значною мірою губиться головна лінія розвитку наукової і урядових настанов у справі постановки вирішення протягом десятиліть того чи іншого питання охорони пам'яток.

¹ Законодавство про пам'ятники історії та культури. К., 1970. Під редакцією голови секції правової охорони пам'ятників культури Республіканського правління товариства О. Н. Якименка. Упорядники М. О. Голодний (керівник групи), В. І. Акуленко, М. Л. Дащевська і Л. П. Плескач.

² Охорона пам'ятників історії, археології та мистецтва. К., 1963.

Незважаючи на зазначені недоліки нового довідника, що їх легко можна уникнути при його повторному виданні, появу цього збірника слід вітати. В довіднику мовою державних документів підведені підсумок тієї великої роботи, яку проведено в галузі охорони пам'яток на Україні за роки Радянської влади. Уважно вивчаючи постанови, розпорядження, накази різних державних установ республіки, разом з тим, виявляємо недоліки в цій роботі, чіткіше накреслюються завдання і перспективи дальшої діяльності в цій галузі культури. А завдання в справі охорони пам'яток історії, археології, мистецтва і природи велики. Зупинимося, зокрема, на питанні стану охорони археологічних пам'яток в республіці.

В партійних і державних документах перед працівниками культури і науки поставлені конкретні завдання: а) виявити і взяти на державний облік існуючі пам'ятки археології, скласти на них паспорти, каталоги і довідники; б) визначити охоронні зони навколо пам'яток, встановити на них знаки і передати пам'ятки на охорону тим відомствам і організаціям, на землях яких зони знаходяться; в) систематично досліджувати всі пам'ятки археології, що підлягають обов'язковому знесенню в силу господарських потреб.

Що ж зроблено в республіці на сьогодні в справі охорони пам'яток археології?

Всього за станом на 1 жовтня 1969 р. в Міністерстві культури паспортізовано лише трохи більше 9000 пам'яток, в той час як за приблизними підрахунками лише одних курганів на території України нараховується близько 50 000. В деяких областях паспортізовано дуже малу кількість пам'яток: у Кіровоградській — 12, Миколаївській — 8, Харківській — 15, Хмельницькій — 7 тощо. На державний облік взято 142 пам'ятки археології, включаючи заповідники. Дуже повільно в областях визначаються охоронні зони навколо археологічних пам'яток. На Україні досі не розроблено типового знака для встановлення його на курганах, городищах та інших об'єктах археології.

Щорічно велика кількість пам'яток, особливо курганів, гине в результаті будівельних і сільськогосподарських робіт. Систематично рятівні роботи в зонах новобудов порівняно в широких масштабах веде лише Інститут археології АН УРСР, який, в силу обмеженості штатів, транспортних засобів і дуже малого фонду позаштатної зарплати, далі розширювати ці роботи не спроможний. Всього ж Інститутом археології і деякими обласними музеями (Кримським, Одеським, Дніпропетровським) охоплюється близько 15—20% новобудов і сільськогосподарських угідь, де проводяться розкопки археологічних об'єктів, що підлягають обов'язковому знесенню. На решті будов, на колгоспних і радгоспів ланах пам'ятки археології безконтрольно гинуть, чим наноситься непоправна шкода справі вивчення давньої і найдавнішої історії нашої Батьківщини.

Основним недоліком у справі охорони археологічних пам'яток на Україні є, на наш погляд, недостатня кількість в областях фахівців-археологів, відсутність на місцях мобільної організації, забезпеченості всім необхідним для ведення польових досліджень. В республіці ще немає державного плану охорони пам'яток.

Складається думка про необхідність нової постанови Ради Міністрів УРСР, за якою потрібно передбачити створення на базі існуючих інституцій в областях спеціальної організації по охороні пам'яток — щось на зразок постійнодіючої археологічної експедиції, забезпеченії штатами, коштами, транспортом і здатної, за розробленим державним планом, вести облік, охорону, а при потребі й дослідження археологічних об'єктів, що потрапляють в зону новобудов або інтенсивних сільськогосподарських робіт. Конти таких експедицій можуть складатися з невеликих асигнувань, виділених Міністерством культури (4—5 тис. крб. на рік), асигнувань в міру потреби обласних організацій Товариства охорони пам'яток, а головне від надходжень, що їх отримують експедиції по господарській тематиці при складанні умов з будівельними і сільськогосподарськими організаціями на ведення рятівних археологічних робіт.

Лише при створенні спеціальних організацій на місцях із зачлененням широких кільгомадськості, що будуть працювати за розробленим державним планом, справу охорони археологічних пам'яток на Україні можна підняти до рівня державного завдання.

ХРОНІКА

Н. С. ЄМЕЛЬЯНОВА

Про нові археологічні відкриття на території УРСР в 1969 р.

11 грудня 1969 р. відбулось засідання Президії Академії наук УРСР, на якому була заслухана доповідь директора Інституту археології АН УРСР члена-кореспондента АН УРСР Ф. П. Шевченко «Про важливі археологічні відкриття у 1969 р.».

Ф. П. Шевченко зазначив, що 40 експедицій, загонів і груп здійснили в межах України дослідження археологічних пам'яток різних історичних епох — від палеоліту до пізнього середньовіччя, в результаті яких з'ясовано питання про час та напрямами початкового заселення первісними людьми Східної Європи. Вони допомагають глибше дослідити соціальну структуру родових общин, розширяють наукові дані про історико-культурні контакти населення Північного Причорномор'я з цивілізаціями Середземномор'я, Кавказу і Близького Сходу. Переважна більшість експедицій працювала на півдні України в зонах новобудов, на території зрошувальних систем.

Скіфські кургани, що досліджено, дали археології України матеріал, який не надходив у розпорядження науки понад 50 років. Ці знахідки сприяли зміні грунтovному дослідженням соціальних відносин, етнографічних особливостей скіфського суспільства і його зв'язків з античним світом. Відкриті пам'ятки — нові шедеври прикладного мистецтва стародавнього населення України.

Доповідач охарактеризував розкопки в галузі слов'янської та середньовічної археології України. Особливу увагу він звернув на дослідження в Києві, де виявлено оборонні укріплення міста періоду VI—XII ст., ремісничі майстерні Х—XIII ст., нові написи XII—XVII ст. в Софії Київській, важливі для вивчення питань з історії архітектури, мистецтва, мовознавства.

Нові відкриття доповнюють знання про основні етапи історичного розвитку стародавнього Києва. Історична наука одержала нові важливі джерела для вивчення минулих епох нашої країни.

В обговоренні доповіді взяв участь Президент Академії наук УРСР академік Б. Е. Патон, який зокрема зазначив: «Інститут археології АН УРСР дійсно має за останній час досить велике досягнення і можна погодитись з оцінкою, яка була дана, що роботи останнього року мають світове значення».

Віддаючи належне цим досягненням, Президія Академії наук УРСР прийняла постанову від 11 грудня 1969 р., в якій схвалено роботу Інституту археології АН УРСР по дослідженням археологічних пам'яток на території республіки і вирішено збільшити фінансування Інституту археології на експедиційні витрати, переглянути існуючу структуру закладу з метою вдосконалення її та наближення до вимог археологічної науки на сучасному етапі, збільшити численність аспірантів.

Для всебічного вивчення археологічного матеріалу Президія АН УРСР пропонує Інституту археології разом з Відділом хімії і хімічної технології, Інститутом металофізики та Інститутом кібернетики розробити в 1970 р. комплексні теми по рентгеноструктурному, металографічному і хімічному аналізах та спектроскопії.

У постанові Президії АН УРСР вказується, що необхідно посилити видавницу діяльність Інституту археології, продовжити видання щорічного інформаційного збірника «Археологічні дослідження на Україні», порушити клопотання про видання квартальника «Археологія», видати протягом 1970—1972 рр. тритомну працю «Археологія Української РСР».

Враховуючи важливе наукове значення історичних і мистецьких творів, відкритих Інститутом археології, Президія АН УРСР зобов'язує Інститут археології підготувати, а видавництво «Наукова думка» видати в 1970—1971 рр. підготовлені праці.

Президія АН УРСР постановила зобов'язати Інститут археології АН УРСР передати найважливіші пам'ятки на збереження і експонування до Музею історичних коштовностей Української РСР, Археологічного музею АН УРСР та для експозиції повільйону «Наука» АН УРСР ВДНГ УРСР.

П. П. ТОЛОЧКО

Міжнародні зв'язки Інституту археології АН УРСР

Інститут археології АН УРСР здійснює наукові зв'язки з зарубіжними країнами шляхом встановлення тісних контактів з науковими і науково-технічними установами, консультацій, доповідей та інформацій спеціалістів, які відвідують інститут, публікацій праць в зарубіжніх виданнях, участі в роботі міжнародних сесій симпозіумів тощо.

Особливо поживились наукові зв'язки Інституту археології АН УРСР із зарубіжними організаціями останнім часом. У 1967 р. директор Інституту археології АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР С. М. Бібіков на запрошення Болгарської академії наук взяв участь у роботі об'єднаного засідання Інституту археології і музею БНР, а також консультував археологічні розкопки пам'яток неоліту і енеоліту Болгарії. Доктор історичних наук І. Г. Шовкопляс у 1968—1969 рр. брав участь у роботі міжнародних симпозіумів: «Лес — перегляд палеоліт Центральної і Східної Європи», що проходив на території НДР, ЧССР, УНР, і «Зміна середовища і походження сучасної людини» — у Парижі.

В 1969 р. Інститут археології АН УРСР разом з комісією радянських і польських істориків АН УРСР провів у Києві наукову сесію з питань виникнення і становлення ранніх форм слов'янської державності. З доповідями виступили доктор історичних наук В. І. Довженок, кандидат історичних наук П. П. Толочко, А. Т. Сміленко, В. І. Бідзіля. У Міжнародному симпозіумі «Слов'яни і середземноморський світ VI—X ст.», що відбувся в Софії (БНР) у квітні 1970 р., взяв участь доктор історичних наук В. І. Довженок.

Своїми науковими досягненнями Інститут археології АН УРСР за останні роки заслужив значний авторитет на міжнародній арені. Інститут відвідують відомі археологи зарубіжних країн, які консультируються з вченими України, вивчають археологічні колекції, виступають з доповідями та повідомленнями. Зокрема, в інституті побували науковці з ЧССР, НРБ, ПНР, РНР, НДР, ФНРЮ, Англії, США, Бельгії, Франції, ФРН, Канади, Японії.

На майбутнє інститут планує розширювати творчі зв'язки з науковими установами зарубіжних країн, що, безперечно, сприятиме розвитку археологічної науки на Україні.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Курси підвищення кваліфікації археологічних кадрів

Широке розгортання промислового будівництва, спорудження нових зрошувальних систем і гідроелектростанцій, розширення і перебудування міст, щорічне розорювання колгоспних і радгоспних ланів потребує негайного дослідження археологічних пам'яток, які можуть зазнати і руйнування. Це вимагає добре злагодженої системи охорони археологічних пам'яток. Однією з важливих причин, що дуже гальмує організацію справи охорони пам'яток на Україні, є брак археологічних кадрів, особливо в областях і районах. На Україні, наприклад, є ще області, де немає жодного фахівця-археолога, а якщо й є, то їх підготовка вимагає значного покращення.

З метою підвищення кваліфікації археологічних кадрів на Україні Академією наук, Міністерством культури і Товариством охорони пам'яток історії та культури УРСР при Інституті археології АН УРСР створені щорічні курси. Програма курсів розрахована на 120 годин лекційних занять та півтора місяця польової практики в одній із експедицій інституту.

Основним завданням роботи курсів є підвищення кваліфікації наукових працівників музею, обласних організацій товариства, викладацько-лаборантського складу вузів, краєзнавців, аматорів старовини України. Програма курсів спрямована на вдосконалення знань з основ археології, практичне ознайомлення з речовими матеріалами різних археологічних епох, вивчення методики і проходження практики ведення польових археологічних досліджень та поглиблення знань законодавства по охороні археологічних пам'яток.

Після прослухання теоретичного курсу, складання заліків та проходження польової практики курсантам видається посвідчення, що дає право на одержання «Відкритого листа» для ведення рятувальних археологічних досліджень на місцях.

Набір на курси підвищення кваліфікації археологічних кадрів провадиться в квітні — травні щорічно.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АГСП — Античные города Северного Причерноморья
АП — Археологічні пам'ятки УРСР
ВДИ — Вестник древней истории
ВІА — Всеобщая история архитектуры
ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет
ГІМ — Государственный исторический музей
ДІМ — Державний історичний музей
ДП — Древности Приднепровья
ЗНТШ — Записки научового товариства ім. Шевченка
ЗОАО — Записки Одесского археологического общества
ІЛ АН УРСР — Інститут археології АН УРСР
ІАДК — История и археология древнего Крыма
ІАК — Известия Археологической комиссии
ІГАІМК — Известия Государственной Академии истории материальной культуры
ІІМК — Институт истории материальной культуры
КІЧПЕ — Комиссия по изучению четвертичного периода Европы
КІМ — Київський історичний музей
КСІА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии СССР
КСІА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии УССР
КСІИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КС ОГАМ — Краткие сообщения Одесского Государственного археологического музея
ЛВІА — Ленінградське відділення Інституту археології АН УРСР
МДАПВ — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НА — Науковий архів
НЭ — Нумизматика и эпиграфика
ОАК — Отчет Археологической Комиссии
ОДАМ — Одесский Державный археологический музей
ПІСПАЭ — Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху
СА — Советская археология
САИ — Археология СССР. Свод археологических источников
СГЭ — Сообщения Государственного Эрмитажа
СЭ — Советская этнография
Труды АС — Труды Археологического съезда
ТСАРАНИОН — Труды секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук
УДУ — Ужгородський державний університет
ААН — Acta archaeologica Academia Scientiarum Hungaricae
АМ — Arheologia Moldovei
ESA — Eurasia Septentrionalis antiqua
Pr. A — Przeglad archeologiczny
SA — Slovenska archeologia
SC — Scythica et Caucasia e veteribus scriptoribus
Graecis et Latinis collegit Bas. Latyshev
SCIV — Studii si cercetari de istorie veche
ZOW — Z otcislani wiekow

ЗМІСТ

Від редакційної колегії

Статті

Ю. М. Захарук. До розробки теоретичних основ археології	7
О. П. Черниш (Львів). Дослідження найнижчих мустєрських шарів стоянки Молодове V в 1962, 1964 рр.	13
О. Г. Шапошникова. До питання про металообробку у племені донецької ка- такомбної культури	22
I. M. Шаррафутдинова. Бронзові серпи Північно-Західного Причорномор'я (кінець II — початок I тисячоліття до н. е.)	26
B. I. Бідзіля. Дослідження Гайманової Могили	44
C. D. Крижицький. Деякі питання методики реконструкції житлових будин- ків Північного Причорномор'я елліністичної епохи	56
Є. В. Максимов. Про датування зарубинецької культури	68
R. O. Юра. Найдавніші традиції в плануванні східнослов'янського народного житла	78

Публікації та повідомлення

T. O. Шаповалов (Донецьк), D. Я. Телегін. Матеріали епохи міді — брон- зи Донецького музею	86
M. A. Пелешин (Львів). Нові поселення стижіївської культури на Волині .	89
B. D. Баран. Поселення черняхівського типу поблизу с. Дем'янів у Верхньому Подністров'ї	103

Рецензії, критика та бібліографія

D. Я. Телегін. Законодавство про пам'ятники історії та культури	114
---	-----

Хроніка

H. C. Ємельянова. Про нові археологічні відкриття на території УРСР в 1969 р.	116
P. P. Толочко. Міжнародні зв'язки Інституту археології АН УРСР	117
D. Я. Телегін. Курси підвищення кваліфікації археологічних кадрів	117

Список скорочень	118
----------------------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

От редакционной коллегии

Статьи

Ю. Н. Захарук. К разработке теоретических основ археологии	13
А. П. Черныш (Львов). Исследования наиболее глубоких мустырских слоев стоянки Молодово V в 1962, 1964 гг.	21
О. Г. Шапошникова. К вопросу о металлообработке у племен донецкой катакомбной культуры	26
И. Н. Шрафутдинова. Бронзовые серпы Северо-Западного Причерноморья (конец II — начало I тысячелетия до н. э.)	43
В. И. Бидзила. Исследование Гаймановой Могилы	55
С. Д. Крыжинский. Некоторые вопросы методики реконструкции жилых домов Северного Причерноморья эллитической эпохи	67
Е. В. Максимов. О датировке зарубинецкой культуры	77
Р. А. Юра. Древнейшие традиции в планировке восточнославянского народного жилища	85

Публикации и сообщения

Т. А. Шаповалов (Донецк), Д. Я. Телегин. Новые материалы эпохи меди — бронзы Донецкого музея	88
Н. А. Пелещишин (Львов). Новые поселения стижковской культуры на Волыни	103
В. Д. Баран. Поселение черняховского типа возле с. Демьянов в Верхнем Поднестровье	113

Рецензии, критика и библиография

Д. Я. Телегин. Законодательство о памятниках истории и культуры	114
---	-----

Хроника

Н. С. Емельянова. О новых археологических открытиях на территории УССР в 1969 г.	116
П. П. Толочко. Международные связи Института археологии АН УССР	117
Д. Я. Телегин. Курсы повышения квалификации археологических кадров	117
Список сокращений	118

„НАУКОВА ДУМКА“